

ISSN 0235-3490

з 1991

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті радянських та зарубіжних авторів з питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України, дискусійні питання та рецензії, продовження «Історії» Геродота.

Для археологів, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи советских и зарубежных авторов по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины, дискуссионные вопросы и рецензии, продолжение «Истории» Геродота.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), В. І. КАДЕЄВ, О. П. МОЦЯ, С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, В. М. ЦИГИЛІК, Є. В. ЧЕРНЕНКО, Є. Т. ЧЕРНЯКОВ.

Адреса редакції

254025, Київ 25, вул. Володимирська, 3.

Телефон 228-44-05.

Здано до набору 03.05.91. Підп. до друку. 20.12.91. Формат 70×108/16.
Папір друк. № 1. Висок. друк. Ум. друк. арк. 13,3. Ум. фарбові др. 13,83.
Обл.-вид. арк. 15,02. Тираж 1530 прим.
Зам. 4709. Ціна 3 крб. 20 коп.
Кіївська друкарня № 1, вул. Краївська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Редактори Л. В. ЛАЗАРЕНКО, Л. Л. ВАЩЕНКО.
Художній редактор В. Л. ЛИТВИНЕНКО.
Технічний редактор А. Д. ГОЛІНА.
Коректор Н. А. ДЕРЕВ'ЯНКО

АРХЕОЛОГІЯ

3 1991

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.

видавється
щонавіртально

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Статті

- 3 НУЖНИЙ Д. Ю. Дистанційні мисливські знаряддя
у кам'яному віці
- 14 СКОРИЙ С. А. До питання про «культурну належ-
ність» старожитностей типу Новочеркаського скар-
бу 1939 р.
- 25 БРАУНД Д. Діон Хрісостом, торгівля Ольвії та
ольвійська «таврискіфська війна»
- 31 КРАПІВІНА В. В. З приводу статті Д. Браунда
- 33 ПЕЛЕНСЬКИЙ Я. Боротьба за «Київську спадщи-
ну» у 1155—1175 рр.: релігійно-церковна сфера
- 47 ТОЛОЧКО П. П. Чи існувала давньоруська народ-
ність?

Публікації археологічних матеріалів

- 58 КЛОЧКО Л. С., МУРЗІН В. Ю., РОЛЛЕ Р. Го-
ловний убір з кургану Тетяніна Могила
- 63 ХОМЧИК М. А. Хірургічні інструменти з Ольвії

Пам'ять археології

- 69 СУПРУНЕНКО О. Б. Ф. І. Камінський — дослідник
пам'яток археології Полтавщини

Дискусії

- 76 ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. Становлення античного спо-
собу виробництва у Нижньому Побужжі (за ар-
хеологічними даними)

- 87** ПИСАРЕНКО Ю. Г. Дискусійні питання ранньої історії Смоленська (до проблеми києво-смоленських відносин IX—XIII ст.)

Нові відкриття і знахідки

- 99** РУСЯЄВА Г. С. Античні мотиви у творчості Лесі Українки
- 102** ЗУБАР В. М., АНТОНОВА І. А., САВЕЛЯ О. Я. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави
- 108** ЗОЦЕНКО В. М. Про один давньоруський жіночий антропонім

Рецензії

- 111** МАКАРОВ Н. А. Kolchin B. A. Wooden Artefacts from Medieval Novgorod // BAR International Series.—Oxford, 1989.—495 p.
- 113** ТЕЛЕГІН Д. Я. Killian L. Zum Ursprung der Germanen.—Bonn, 1988.—119 s.
- 116** ВИНОКУР І. С. Слов'яне Юго-Восточної Європи в предгосударственный период (Ответств. редактор В. Д. Баран).—Киев: Наукова думка, 1990.—486 с.—Илл.
- 120** СКРЖИНСЬКА М. В. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима (Перевод с польского В. К. Ронина).—М., 1988.—496 с.
- 123** РИЧКОВ М. О. Археологические исследования на Полтавщине: Сборник научных трудов.—Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1990.—116 с.

**Першоджерела з давньої історії
та археології України**

- 125** Геродот «Історія»

Хроніка

- 137** КУЛАТОВА І. М., СУПРУНЕНКО О. Б. Археологічний семінар у Лубнах
- 138** КУЧЕРА М. П. Робота наукової ради з проблемами «Археологія і стародавня історія Української РСР»
- 141** ПУСТОВАЛОВ С. Ж., ТОЩЕВ Г. М. Всесоюзний семінар «Проблеми вивчення катакомбної культурно-історичної спільноті»

ЖУРНАЛ «АРХЕОЛОГІЯ» ПРОПОНУЄ

**усім організаціям та установам
публікацію реклами їх продукції
за договірними цінами**

СТАТТІ

ДИСТАНЦІЙНІ МИСЛИВСЬКІ ЗНАРЯДДЯ У КАМ'ЯНОМУ ВІЦІ

Д. Ю. Нужний

Статтю присвячено вивченням технології виготовлення і шляхом удосконалення дистанційної зброї мисливців кам'яного віку. Аналізуються етапи їх розвитку і місце у системі засобів виробництва пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту.

В економіці суспільств на початкових етапах їх історичного розвитку надзвичайно велике значення відігравали галузі, пов'язані з добуванням іжі. Серед них більшість спеціалістів цілком слушно виділяють мисливство, як одну із провідних галузей привласнюючого господарства¹. Значення мисливства визначається не тільки роллю і питомою вагою його продуктів у раціоні населення, що, як відомо, значно варіює у жителів різних кліматичних поясів, а, насамперед, місцем засобів виробництва, пов'язаних із полюванням у загальному розвитку технічного потенціалу первісних суспільств. Порівняно з іншими джерелами добування іжі (збиральництвом чи рибальством), принаймні до заключних етапів мезоліту, мисливство було галуззю, що розвивалася досить динамічно. Постійно ускладнювались і швидко зростали технологічна і конструктивна досконалість мисливських знарядь і насамперед дистанційної зброї порівняно із знаряддями рибальства або збиральництва. Останні у всіх народів світу представлениі найпростішими знаряддями у вигляді палиці, сумки або корзини і практично в незміненому вигляді дійшли до сучасності.

Більш динамічний розвиток знарядь мисливства відбиває їх широка типологічна розмаїтість (вістря, мікроліти та вкладиші). Ця особливість досить чітко простежується в археологічних комплексах кам'яних виробів і широко застосовується при визначенні їх культурно-хронологічної специфіки². Суттєву роль в інтенсивнішому удосконаленні мисливського озброєння відігравав, на нашу думку, і той факт, що обробка каменю, як і виготовлення складних знарядь праці, скрізь були, разом із полюванням, традиційними сферами трудової діяльності саме чоловіків.

Вивчення ефективності та ступеню досконалості мисливського озброєння, і насамперед його дистанційних різновидів (вістер до списів, дротиків та стріл), має надзвичайне значення для з'ясування рівня розвитку техніки, що його досягли ті чи інші суспільства кам'яного віку. В цей час дистанційні мисливські знаряддя, на нашу думку, уособлюють найважливіші технічні досягнення, як і в сучасних суспільствах, де аналогічна «інформативність» властива провідним галузям

¹ ИПО (эпоха первобытной родовой общины).— М., 1986.— С. 196; Чайлд Г. Прогресс и археология.— М., 1949.— С. 33.

² Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— С. 22.

промисловості, що пов'язані, наприклад, з космосом або оборонним комплексом.

У свою чергу загальна ефективність усіх знарядь праці, в тому числі й мисливських, характеризується двома факторами. Перший стосується технологічної ефективності і способів виготовлення знарядь праці того чи іншого типу, другий визначається ефективністю їх конкретного застосування в роботі.

Без урахування ефективності первинного етапу виготовлення напівфабрикатів, продуктивності та сировинномісткості систем обробки сировини (наприклад, розколювання каменю), неможлива загальна оцінка і порівняння ефективності різних типів знарядь, що використовувалися аналогічно в межах однієї галузі виробництва. Саме ця сумарна ефективність і виступає головним чинником прогресивності певної категорії знарядь праці, зумовлює їх місце у загальному поступовому удосконаленні засобів виробництва.

Серед кам'яних знарядь праці саме різноманітні деталі дистанційної зброї були найтісніше пов'язані з конкретними системами розколювання, що використовувалися давнім населенням, визначали їх характерні технологічні риси і напрями еволюції. В свою чергу вони розвивалися відповідно до технологічних можливостей цих систем і в їх межах. Одним з перших, хто звернув увагу на зв'язок між появою нового різновиду дистанційної зброї (лука і стріл) і загальним напрямом розвитку системи розколювання кременю, яку застосовували мезолітичні мисливці гірського Криму, був Г. А. Бонч-Осмоловський. На його думку, потреба у великій кількості мініатюрних вістер до стріл, зумовлена широким використанням лука, стимулювала розвиток пластинчастого розколювання у напрямку саме мікролітизації і в подальшому спричинила появу стандартизованих та технологічно досконаліх вістер до стріл у вигляді геометричних мікролітів³.

В цілому можна стверджувати, що найбільш якісні зразки продукції розколювання каменю використовувалися для виготовлення кам'яних деталей дистанційної зброї. Ці деталі, особливо призначенні для оснащення стріл, були найбільш нетривким різновидом знарядь праці, використання яких часто обмежувалося єдиним попаданням у здобич, не кажучи вже про звичайні в таких випадках хибні постріли, втрати стріл, попадання їх у дерево, землю та каміння. Численні свідчення етнографів вказують на те, що виготовлення вістер до мисливської зброї було звичайним заняттям чоловіків на території поселень⁴.

Слід зауважити, що сучасні уявлення фахівців про реальну вагу дистанційної зброї в системі знарядь первісних суспільств не завжди відповідають дійсності. Насамперед це зумовлено співвідношенням між знахідками кам'яних деталей цієї зброї, якщо такі взагалі розпізнаються в комплексах, та іншими категоріями знарядь праці, котрі одержують дослідники при розкопках поселень. Досить незначний відсоток вкладишів дистанційної зброї, що її звичайно знаходять у комплексах поселень, ні в якому разі не відбиває справжню кількість виготовлених і використаних знарядь цього типу. Серед інших категорій знарядь праці деталі дистанційної зброї мали найменшу можливість потрапити в культурний шар поселення, бо використовувалися за його межами, до того ж, як правило, пошкоджувалися і губилися. Саме деталі знарядь, які не використовувалися за своїм прямим призначенням, власне, і мали більше шансів потрапити в культурний шар поселень.

Так, на експериментальних вістрях до стріл, подібних до відповідних форм культур Лінгбі і Ертебеллс (черенкового і трапецієподібного типів), які були випробувані датськими дослідниками на тушах тварин (кабана, овець), залишалися сліди макро- і мікропошкоджень у більш ніж 60% випадків. При трасологічному вивченні аналогічних давніх

³ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды международной конференции АИЧПЕ.— 1934.— Вып. V.— С. 167.

⁴ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 54, 55.

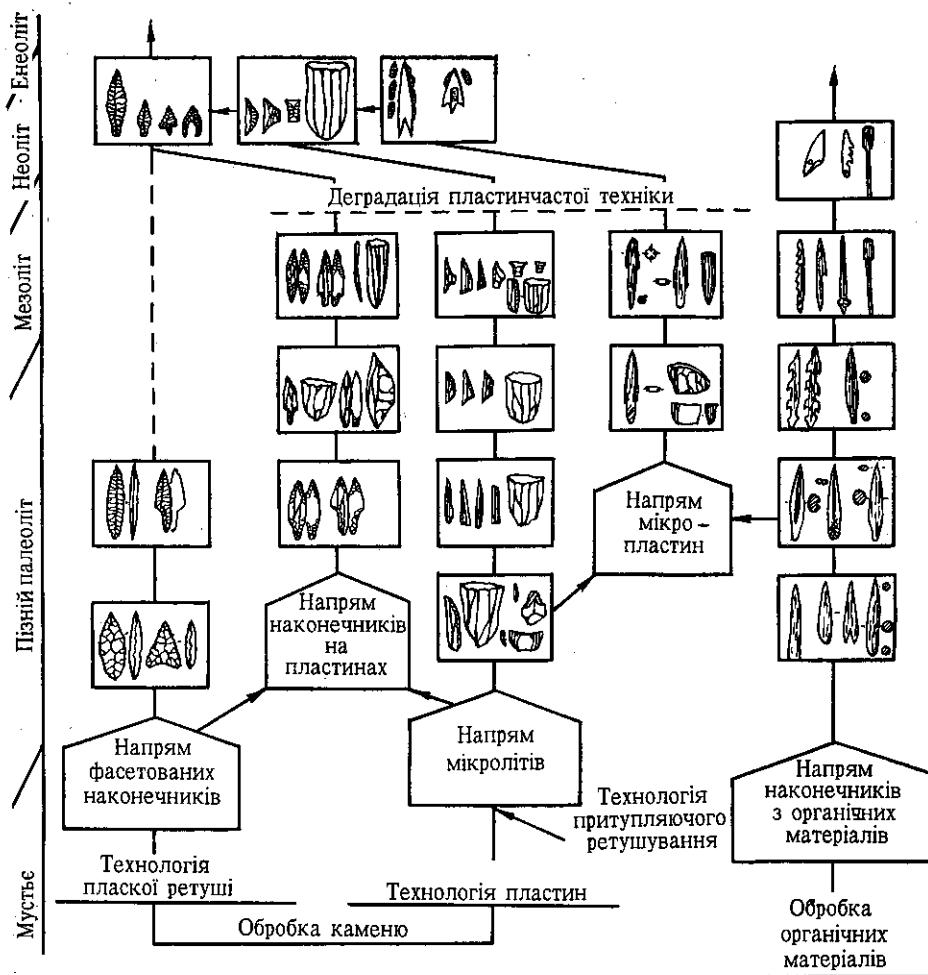

Схема розвитку технологічних напрямів дистанційної зброї у кам'яному віці на території Євразії.

знарядь із стоянок цих культур такі пошкодження мали лише 4—30% вістер⁵. Пізньомезолітичні матеріали яніславицьких комплексів Українського Полісся також свідчать, що на територіях поселень звичайно залишилося лише до третини виготовлених мікролітичних вістер з «мікрорізцевим» сколом, решта губилася за їх межами⁶.

У загальній еволюції дистанційної зброї можна в цілому виділити три основних технологічних напрями розвитку досліджуваної категорії знарядь праці (рисунок). Головним критерієм класифікації технологічних напрямів є оформлення бойової частини дистанційної зброї, що безпосередньо виконують основну функцію проколювання та розрізування м'яких тканин мисливської здобичі. Для знарядь з органічних матеріалів це оформлене вістря з дерева, кістки, рогу тощо, для «фасетованих знарядь» — це кам'яне вістря, загострене пласкою ретушшю і, нарешті, для «мікролітів» — бойова кромка, що складається з притуленої ретушшю поверхні і гострого леза пластинчастого сколу. Виділяються ще й два дериваційні напрями «вістер на пластинах» і «мікропластин», які є похідними від основних технологій і органічно поєднують одразу кілька принципів оформлення бойових частин дистан-

⁵ Fischer A., Hansen P., Rasmussen P. Macro and Micro Wear Traces on Lithic Projectile Points // Journal of Danish Archaeology.—1984.—Vol. 3.—S. 42—44.

⁶ Нужний Д. Ю. Деякі питання «мікрорізцевої техніки» // Археологія.—1979.—№ 32.—С. 42, 43.

ційної зброї. Технологічні напрями і основні, і дериваційні, зорієнтовані на удосконалення кам'яних вкладишів, розрізняються за системами вторинної і первинної обробки каменю, тісно пов'язаними між собою. Більшість означених технологічних напрямів були поширені у культурах кам'яного віку на значних територіях, де власне і простежується едина лінія їх розвитку на різних хронологічних етапах.

Перший основний напрямок розвитку дистанційної зброї пов'язаний з виготовленням вістер з органічних матеріалів, які через властиву їм пластичність потребували специфічної обробки. Порівняно з іншими технологіями, виготовлення такої дистанційної зброї мінімально залежало від рівня і особливостей обробки каменю. Вістря з органічних матеріалів характерні для озброєння первісних мисливців практично на всіх заселених територіях світу.

Вказаний різновид мисливської зброї є найбільш архаїчним порівняно з усіма іншими категоріями дистанційного озброєння. Про це свідчать не лише значна географічна поширеність та конструктивна спрощеність вістер з органічних матеріалів, але й широко відомі найдавніші знахідки ранньопалеолітичних суцільнодерев'яних рогатин. Свідченням архаїзму є, на нашу думку, і наявність деталей з цих матеріалів як обов'язкового конструктивного елемента (переддревок, древок) або власне вістер практично у всіх різновидів дистанційної мисливської зброї. Застосування кам'яних деталей у дистанційних знаряддях, певно, є пізнішим винаходом, завдяки якому стало ефективнішим використання механічних якостей твердого, гострого, але крихкого каменю і м'якого, але пружного та пластичного органічного матеріалу (дерева, кістки тощо). Поєднання в одному знарядді таких протилежних за механічними властивостями матеріалів було дуже прогресивним кроком до подальшого розвитку і ускладнення конструкції мисливської зброї⁷.

Розвиток вістер до дистанційних знарядь з органічних матеріалів був насамперед пов'язаний з удосконаленням їх різновидів — вістер колючого типу. Спочатку це були суцільнодерев'яні, а в пізніому палеоліті вже і суцільнокістяні (типу сунгірських або межиріцьких) списи та дротики з бивня мамонта, далі — їх композиційні різновиди, що складалися вже з власне держака та зйомного вістра. Еволюція вістер з органічних матеріалів спочатку йшла у напрямі пошуку оптимальних форм черенків у найбільш архаїчних стрижнеподібних вістерах колючого типу, а пізніше була здебільшого пов'язана з удосконаленням зубчастих гарпунів. З появою останнього, безумовно більш пізнього, типу вістер, особливо їх поворотних зразків, були практично повністю реалізовані і вичерпані механічні якості органічних матеріалів: пластичність, що дозволяла виготовляти вістра дуже складної конфігурації, які не розрізали, а проколювали м'які тканини здобичі, або міцність та пружність, що запобігали їх поломці при застрюванні у тілі тварин.

Другий основний технологічний напрям виготовлення дистанційної зброї пов'язаний з використанням каменю і характеризувався загостреним бойових колюче-ріжучих кромок вістер шляхом плаского ретушування та оббивки. Основні технологічні принципи виготовлення «фасетованих вістер» також сягають корінням у ранній палеоліт, де знаряддя, оснащені гострими ріжучими кромками набуло дуже широкого застосування. Прийоми плаского ретушування практично повністю відозмінювали первісні обриси сколів-напівфабрикатів або дозволяли виготовлення знарядь безпосередньо з природної сировини, уламків, пласкої гальки тощо. Певно, внаслідок цього індустрії, що широко використовували такі одно- чи двобічно оброблені вістра, потребували і значно меншого розвитку і досконалості щодо призматичного розколювання каменю.

Культури, що широко використовували такі вістра, стали відомі вже на початкових етапах пізнього палеоліту в Євразії (наприклад,

⁷ Семенов С. А. Первобытная техника // МИА.— 1957.— № 54.— С. 233, 234.

селетська, стрілецька та городцовська в Європі⁸, дюктайська в Сибіру⁹ або лупембе-читольська та магозійська в Африці¹⁰). Вони характеризувалися слабким розвитком прийомів пластинчастого розколювання каменю, як і палеоіндіанські «культури з вістрями» — сандія та інші у Північній Америці¹¹. Починаючи з другої половини пізнього палеоліту до неоліту у більшості вказаних регіонів світу, за винятком Америки, ця технологічна традиція не набула подальшого розвитку і була витіснена іншими технологіями виготовлення вістрів до дистанційної зброї.

При всьому розмаїтті обрисів та розмірів кам'яні вістря, виготовлені пласким ретушуванням у культурах Старого і Нового Світу, відрізняються практично лише характером оформлення їх базової або чerenкової частини тобто допоміжних елементів (вусиків, борідок тощо). Загалом же вони належать до однієї категорії вістер симетрично-загостреного типу. Удосконалення цих знарядь відбувалось шляхом поліпшення технології плаского ретушування і надання вістрям більш правильних обрисів.

Третій основний технологічний напрям виготовлення вістер до дистанційної зброї з каменю був пов'язаний з використанням так званих мікролітів — мініатюрних вкладишевих знарядь, у яких поєднувалися притулні ретушовані поверхні з гострими ріжучими краями призматичного сколу. Технологія мікролітів, або «мікролітична техніка», є найпізнішою порівняно з іншими технологічними напрямами виготовлення вістер. Вона повністю пов'язана з остаточним усталенням прийомів паралельного розколювання каменю у пізньому палеоліті.

Виробництво мікролітів протягом їх існування базувалося на використанні призматичних пластин найвищої якості середньої ширини (0,7—1,5 см), що відповідали досягнутому в культурах рівню досконалості прийомів паралельного сколювання. У процесі розвитку системи розколювання каменю, пов'язані із виробництвом мікролітів у мезоліті, практично скрізь були дуже досконалими і грунтувалися на виготовленні добре гранованих правильних пластин, що сколювалися з невеликих одноплощинних ортогнатних і здебільшого пласких нуклеусів. Тісний зв'язок морфологічних змін мікролітів із загальним розвитком технології пластинчастого розколювання є головним еволюційним фактором цієї категорії знарядь протягом їх існування. Основна тенденція морфологічного розвитку у напрямку зменшення розмірів, стандартизації та вторинної обробки супроводжувалася адекватним поліпшенням якості, стандартизацією та мікролітизацією призматичних пластин¹².

Використання мікролітів як різноманітних деталей до вістер дистанційної зброї було основним їх функціональним призначенням, починаючи з часу виникнення. Про це свідчать численні археологічні та етнографічні знахідки дистанційної зброї з мікролітами, а також специфічні пошкодження таких знарядь¹³. Саме необроблені гострі кромки мікролітів виконували основну функцію вістер — проколювання та різання м'яких тканин, на противагу «фасетованим вістрям», що передували їм, де цю функцію виконували поверхні, загострені пласкою

⁸ Палеоліт ССРС.— М., 1984.— С. 170—188; Kozłowski J. K. et al. Pradzieje Europy od 40 do 4 tysiąclecia p. n. e.— Warszawa, 1975.— 504 р.

⁹ Мочанов Ю. А. Древнейшие этапы заселения человеком Северо-Восточной Азии.— Новосибирск, 1977.— С. 223—240.

¹⁰ Кларк Дж. Доисторическая Африка.— М., 1977.— С. 156.

¹¹ Ларичева И. П. Палеоиндейские культуры Северной Америки.— Новосибирск, 1976.— 202 с.

¹² Нужный Д. Ю. Геометрические орудия мезолитических культур Юго-Запада Европейской части ССРС: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1988.— С. 4—7.

¹³ Нужный Д. Ю. Деякі питання ... — С. 43; Fischer et al. Op. cit.— Р. 19—44; Barton R. N. E., Bergman C. A. Hunters at Hengistbury: some experimental archaeology // World Archaeology.— 1982.— Vol. 14.— N 2.— P. 236—248; Albarello B. Sur L'usage des microlithes comme armatures de projectiles // Revue Archéologique du Centre de la France.— 1986.— Т. 25.— Fasc. 2.— P. 127—143; Nuzhnyj D. L'utilisation des microlithes géométriques et non géométriques comme armatures de projectiles // BSPF.— 1989.— Т. 86.— N 3.— P. 88—96.

ретушшю. В мікролітах ретуш (але притуплююча) править лише для посилення жорсткості необробленого ріжучого краю, підвищуючи її ефективність завдяки різноманітним конструктивним елементам вкладиша та поліпшенню його кріплення з руків'ям смолистими речовинами. При цьому ретуш все ж таки є допоміжним елементом до гострого необробленого краю пластини, що несе в мікроліті основне функціональне навантаження. Мабуть, саме тому необроблена кромка є одним з основних морфологічних елементів мікролітів на противагу іншим категоріям кам'яних знарядь праці (скребачки, різці, свердла), де поверхні з вторинною обробкою становлять їх типологічну специфіку і власне слугують робочою кромкою.

Імовірно, що значна типологічна розмаїтість мікролітів, яка зараз широко вивчається для з'ясування культурно-хронологічної специфіки крем'яних комплексів, зумовлена не тільки їх безпосереднім зв'язком із дистанційним озброєнням і провідною галуззю первісного виробництва — мисливством¹⁴. Другорядна роль ретушованих поверхонь мікролітів утворювала порівняно ширші можливості для морфологічних змін і пошуку оптимальної форми вкладишів. Комплекси з мікролітами у вигляді різноманітних вістер і пластин з притупленим краєм поширилися у Старому Світі вже на початкових етапах пізнього палеоліту. Епіцентр зародження цієї технології, напевно, приходився на території, прилеглі до Середземного моря і, безумовно, був пов'язаний з виробництвами, що вимагали досконаліх прийомів пластинчастого розколювання каменю (культури переходного та оріньякоїдного типу Близького Сходу, європейського оріньяку та шательперрону, африканська культура дабба та ін.)¹⁵.

У загальному розвитку мікролітів як окремої категорії знарядь праці простежується кілька етапів, що відрізняються типами вкладишів, а також специфікою їх використання у дистанційній зброй. Морфологічні зміни мікролітів, таким чином, лише відображають загальний розвиток і еволюцію різноманітних категорій дистанційного мисливського озброєння кам'яного віку.

На перший етап цього процесу припадає початок становлення морфологічної специфіки мікролітів — поєднання на мініатюрних знарядях притулених ретушшю поверхонь з необробленими гострими кромками призматичного сколу. Таке поєднання досить широко застосовувалося при виготовленні масивних вістер типу шательперрон або великих сегментоїдних форм у комплексах цілого ряду ранніх верхньопалеолітичних культур Європи, Африки та Близького Сходу (культури шательперронська, улуццо, пушкарівська, дабба та ін.). Другий складовий елемент морфології мікролітів — мініатюрність — вперше з'являється у вигляді мікропластинчастих вкладишів оріньякоїдних культур Європи і Близького Сходу. В цих знарядях, однак, ще не чітко простежується поєднання ріжучих та притулених кромок. Останні, часом, також не мають і характерної обробки у вигляді притуплюючої або зустрічної ретуші.

Для виготовлення першої категорії морфологічних попередників мікролітів — масивних сегментоподібних вістер використовувалися грубі великі пластини, які в цілому притаманні і кам'яним комплексам більшості вказаних культур, технології їх призматичного розколювання. Виробництво другої категорії мікролітів — вкладишів оріньякоїдних комплексів базувалося на використанні дрібних мікропластин-лусочек, що спочатку були просто відходами виготовлення різноманітних «фасетових» типів знарядь, властивих для оріньяку (високих скребків, багатофасеткових різців тощо), а потім сколовалися із спеціальних мікролітичних нуклеусів. Масивними вістрями оформлялися безпосередньо

¹⁴ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— С. 22.

¹⁵ Коробков И. И., Ранов В. А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока.— Л., 1978.— 264 с.; Кларк Дж. Указ. соч.— С. 121—122; Kozłowski J. K. et St. K. Op. cit.— Р. 147—167.

наконечники асиметрично-загостреного типу в дротиках або списках, мініатюрні ж вкладиші-лусочки призначалися для складання набірних бокових лез у вістрях з органічних матеріалів, які були також однією з типових особливостей оріньякоїдних комплексів.

На другому етапі розвитку мікролітів виникають уже типові знаряддя цього типу зі сталими морфологічними рисами. Для їх виготовлення використовувалися пластини середніх розмірів. Це були різноманітні мікроліти з притупленим краєм, що поширилися на межі 25—20 тисячоліть у комплексах багатьох пізньопалеолітичних культур, наприклад у Європі, на Близькому Сході, в культурах граветтського кола, барадості та ранньому «догеометричному» кебарієні¹⁶. Мікроліти цього типу у вигляді мініатюрних вістер з досить масивною прямою затупленою спинкою, а також вузьких прямокутників використовувалися для оснащення бокових складаних лез вістер до списів, дротиків, а можливо, і стріл з органічних матеріалів. У цей час вперше з'являються і найбільш давні документовані свідчення — сліди специфічного макро-зносу мікролітів від їх використання як вістер до стріл асиметрично-загостреного типу¹⁷.

Наступні два етапи еволюції морфології мікролітів пов'язані з удосконаленням форми вкладишів, призначених для обладнання вістер до стріл. Це відбилося насамперед на прогресуючій «геометризації» цих знарядь. Продовжувалися також процеси диференціації та спеціалізації мікролітів, призначених для оснащення вістер загостреного або трансверсального типів, а також інших конструктивних елементів складних вістер до стріл: шипів, бокових лез і т. ін.¹⁸ Паралельно з цим відбувалася подальша мікролітизація та стандартизація мікролітів, зменшувалася питома вага їх вторинної обробки, адекватно удосконалювалася призматичне розколювання каменю, тривав процес стандартизації та мікролітизації пластин-напівфабрикатів. На межі мезоліту і неоліту у більшості культур Старого Світу, де набули поширення геометричні мікроліти у вигляді трапецій, широко застосовувалися добре органіні невеликі одноплощинні ортогнатні нуклеуси від пластин середніх розмірів.

Кардинальні зміни відбулися на п'ятому, заключному, етапі розвитку морфології мікролітів у пізньонеолітичних та енеолітичних культурах. Простежується кількісне зменшення типів мікролітів, які тепер використовуються для озброєння трансверсальних вістер до стріл, збільшується ширина та масивність пластин, удосконалюються прийоми плаского ретушування. Останні притаманні і для найпізніших геометричних мікролітів. Такі вкладиші передували появі металу на територіях, де існували давні традиції використання геометричних мікролітів (наприклад у Криму, на Кавказі, Близькому Сході, Північній Африці). Така обробка уособлювала зовсім інший принцип виготовлення вістер до дистанційної зброї, ніж у мікролітичній техніці і знаменувала початок деградації цієї технології, а з нею і прийомів пластинчастого розколювання каменю.

Як вже зазначалося, крім розглянутих основних, існували ще і дериваційні технологічні напрямки виготовлення вістер до дистанційної мисливської зброї, що органічно поєднували кілька принципів виготовлення бойових кольчепіржучих частин цих знарядь. Більшість таких синтетичних технологій спочатку розвивалася у межах основних напрямів розвитку дистанційної зброї. Один з них являв собою технологію «вістер на пластинах», що поєднувала прийоми виготовлення «фасетованих вістер» (плаского загострюючого ретушування) з технологією пластинчастого розколювання і мікролітів (використання пластин, а часом і її ріжучих поверхонь та притуплюючого ретушування). Така технологія є однією з найбільш аморфних у порівнянні з іншими. Вона

¹⁶ Коробков И. И., Ранов В. А. Указ. соч.— С. 184—185; Kozłowski J. K. et St. K. Op. cit.— Р. 167—218.

¹⁷ Нужный Д. Ю. Геометрические орудия ... — С. 15—167.

¹⁸ Там же.— С. 8—16.

не завжди супроводжувалася специфічними прийомами розколювання каменю, у більшості вістер використовувалася переважно лише видовжена форма пластин-напівфабрикатів, а не їх гострі ріжучі кромки. Можливість широкого хронологічного дослідження процесів розвитку морфології будь-якої категорії вістер на пластинах звичайно приводить до висновку про поступове зростання ролі якогось одного із основних технологічних принципів виготовлення зброї, що призводило до повного злиття синтетичного технологічного напрямку з одним із основних способів виготовлення вістер до дистанційної кам'яної зброї.

Вістря на пластинах з бойовою частиною, виготовленою пласким або притупляючим ретушуванням у поєднанні з необробленою кромкою призматичного сколу, періодично з'являються у пізньопалеолітичних культурах Старого Світу з розвинутою технологією пластиначастого розколювання каменю (наприклад, у костьонківсько-вілендорфській, перигорській, павлівській, пізньосолютрейській тощо). Ширше вістря цього типу представлені у фінально-плейстоценових та ранньоголооценових культурах Центральної та Східної Європи, а також у Сибіру (лінгбі, аренсбург, свідер, пост-свідерські та інші культури)¹⁹.

Найбільш яскраво розвиток «вістер на пластинах» як технологічного напряму простежується на прикладі еволюції типів аренсбургських та свідерських вістер до стріл і пов'язаних з ними систем розколювання каменю. Походження цих культур більшість сучасних фахівців пов'язує з культурою Лінгбі, яку залишили мисливці на північного оленя Західної Європи²⁰. Так, аренсбурзькі вістря до стріл виготовлялися за допомогою високої притупляючої ретуші, що формувала скочене перо і черенок вістер асиметрично-загостреного типу. Висока питома вага вторинної обробки у їх морфології була зумовлена низькою якістю пластин-напівфабрикатів у аренсбурзьких комплексах, що сколювалися з характерних невеликих одноплощинних ортогнатних нуклеусів поганої огранки. Подальший розвиток аренсбурзьких вістер у голооценових культурах демонструє поступове зростання ролі притупляючого ретушування і трансформацію вістер у своєрідні геометричні мікроліти-наконечники косолезового, а потім і трансверсального типів. Зростання ролі вторинної обробки супроводжувалося адекватним погіршенням якості призматичних напівфабрикатів та зниженням досконалості прийомів пластиначастого розколювання каменю в постаренсбурзьких комплексах²¹.

Зовсім іншим шляхом пішов розвиток свідерських верболистих вістер, форма яких зумовлювалася використанням спеціальних пластин, сколотих із спеціальних «човнуватих» двоплощинних нуклеусів. Це одна з типових відмінностей свідерських комплексів²². Значна скоченість ударних площин таких нуклеусів робила їх робочу поверхню з поздовжньою опуклістю. Внаслідок цього сколювані назустріч пластини плавно виклинювалися і набували підверболистої форми, практично, не маючи кривизни в профілі. Доскональна форма пластин-напівфабрикатів дозволяла рідше вдаватися до плаского загострюючого ретушування, за допомогою якого ледве підправлялося перо та черенок вістря.

Перехід до економічнішої системи розколювання каменю з мікролітичного олівцеподібного нуклеуса, який здійснили ранньоголооценові пост-свідерські культури Північно-Східної Європи, спричинив відповідне зростання питомої ваги плаского ретушування у морфології пост-свідерських вістер (типу інтенсивно ретушованих вістер з Пуллі або

¹⁹ Палеоліт СССР ...— С. 170—267; Мочанов Ю. А. Указ. соч.— С. 253—265; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Українського Полісся эпохи фінального палеолита.— К., 1989.— С. 76—89; Kozłowski J. K. et St. K. Op. cit.— Р. 167—226, 258—282.

²⁰ Зализняк Л. Л. Охотники ... — С. 76—80.

²¹ Там же.— С. 77.

²² Giniel B. Wydobywanie przetworstworobow krzemiennych w schylkowym paleolicie polnocnej czeczy Europy srodkowej // Rzeglad // Archeologiczny.—1974.— Vol. 22.— Р. 78.

Оленеострівського могильника). Оскільки з одноплощинного призматичного нуклеуса неможливо отримати серію рівних верболистих пластин, кінцеві верболисті обриси вістер почали виготовляти шляхом одно- чи двобічного ретушування. Така ретуш покривала близько 2/3 їх загальної поверхні.

Означені тенденції розвитку пост-свідерських вістер зберігалися і в більш пізніх культурах неоліту — бронзи цього регіону. Роль плаского ретушування в морфології вістер зростала разом з поступовим занепадом прийомів пластинчастого розколювання каменю. Певно, це і привело до поширення саме черенкових різновидів вістер до стріл у найпізніших кам'яних комплексах лісової зони Північно-Східної Європи і Сибіру, які вже повністю виготовлялися лише шляхом плаского ретушування.

В цілому можна стверджувати, що розвиток технології «вістер на пластинах» був пов'язаний з удосконаленням лише однієї спеціалізованої категорії вістер дистанційної зброї, а саме їх загострених різновидів. Ці удосконалення стосувалися головним чином прийомів виготовлення вістер відповідно до наявних систем первинної та повторної обробки каменю, що застосовувалися носіями різних культур. Конструктивні зміни торкалися лише другорядних елементів вістер — форми чerenka, шипів тощо. Серед загальних тенденцій розвитку цієї технології, починаючи з пізнього палеоліту і до кінця кам'яного віку, слід також сказати про поступове зменшення розмірів вістер до стріл.

Як уже зазначалося у пізньому палеоліту в межах технології мікролітів і пластинчастого розколювання каменю існували два основних методи використання мікролітів у дистанційній зброї як власне вістер, так і вкладишів бокових лез, шипів тощо. У процесі розвитку мікролітичного озброєння сформувався цілком самостійний дериваційний напрям «мікропластин», що органічно поєднував технологічні принципи основних напрямів розвитку дистанційної зброї «вістер з органічних матеріалів» і «мікролітів». Пластичні якості перших використовувалися для виготовлення спеціальних вістер з прорізами для кріплення мініатюрних вкладишів, а ізотропність і твердість других знайшли своє застосування у виробництві мініатюрних гострих мікропластин, що практично без вторинної обробки правили боковими ріжучими лезами цих вістер.

Вже на початкових етапах пізнього палеоліту в комплексах орінья-коїдніх культур використовувалися спеціальні мікролітичні нуклеуси для виробництва лусочек-мікропластин невисокої якості. Після невеликої вторинної обробки дрібною ретушшю, що поліпшувало фіксацію мікролітів за допомогою смолистих речовин, ці вкладиші використовувалися як деталі бокових лез, що кріпилися безпосередньо на поверхні вістер з органічних матеріалів. Процес становлення нової технології розпочався з винайдення прийомів пазової фіксації вкладишів у вістрях, які вперше були, вірогідно, застосовані пізньопалеолітичним населенням Східної Європи і Сибіру. Саме з цих територій походить найдавніші зразки вістер з широкими і неглибокими прорізями (Амвросієвка, Анетовка-2 та 5, шар Кормані IV, Мізин, Стоянка Таліцького, Афонова Гора та ін.)²³. Розміри пазів, розраховані на фіксацію притуплених ретушшю поверхонь вкладишів, свідчать, що в цих вістрях застосовувалися ще мікроліти з притупленим краєм, а не мікропластинчасті вкладиші, хоч їх поява сама по собі вже досить симптоматична. Оскільки пази виконували ті ж самі функції, що і притуплені ретушшю поверхні мікролітів, які правили для фіксації, підвищення жорсткості і міцності вкладишів на злам, такий спосіб кріплення робить недоцільним їх інтенсивне ретушування. До того ж вилучення з тіла наконечника (за цієї технології) значої кількості матеріалу певною мірою погіршувало механічні якості зброї. Мабуть, саме тому подальше удосконалення пазової технології пішло у напрямі звуження та поглиблення

²³ Палеоліт СССР ... — С. 178—319.

прорізів за рахунок зменшення ролі притуплюючого ретушування на мікролітах-вкладищах.

Повністю сформованою технологія «мікропластин» вперше простежується у фінально-плейстоценових культурах Сибіру (Кокорево I, Черноозір'я II), де здавна застосовувалися вістря з широкими і неглибокими пазами, а також спеціалізовані нуклеуси для виробництва мікропластин торцевого або клиноподібного типу²⁴. У цих культурах тепер з'являються найдавніші вістря з вузькими глибокими підтрикутними прорізями, в яких закріплювалися фрагменти мікропластин без вторинної обробки, що утворювали складові бокові леза.

Подальший розвиток цієї технології позначився на виготовленні дистанційної зброї раннього голоценовими мисливцями Східної Європи і Сибіру — прийоми сколювання мікропластин удосконалювалися до рівня стандартизації. У цей час з'являються і поширяються менш спеціалізовані порівняно з давнішими торцевими та клиноподібними мікролітичними нуклеусами їх олівцеподібні різновиди, які на початкових етапах розколювання дозволяли отримувати пластини середньої ширини. Найдовше названа технологія проіснувала в неолітичних культурах Сибіру, де, крім того, простежується і обробка пласкою ретушшю вкладишів для бокових пазів вістер на зразок архаїчних мікропластин²⁵. Цілком ймовірно, що такимrudimentарним проявом мікропластинчастої технології є і широко відомі кістяні поворотні гарпуни з двобічно обробленими боковими вкладишами, які виготовляли сибірські ескімоси.

Таким чином, розглянуті напрями технологічного розвитку дистанційної зброї як основні, так і дериваційні, далеко не рівноцінні за віком їх остаточного становлення, поширеністю та закладеним у них потенціалом можливих технічних удосконалень. Значно відрізняються вони і за ефективністю реалізації механічних якостей сировини, що використовується при виготовленні вістер різних типів. Саме останній показник найбільш повно і об'єктивно відбиває рівень технологічної досконалості тих чи інших різновидів знарядь праці. Загалом можна стверджувати, що пізніші технології виготовлення вістер до дистанційної зброї були територіально більш локалізованими, ніж їх архаїчні попередники і ефективніше використовували механічні якості сировини. Так, найдавніші вістря з органічних матеріалів відомі практично на всіх заселених людиною територіях Світу і застосовувалися протягом всього кам'яного віку. Однак їх прогресивний розвиток практично припинився з винайденням у середині пізнього палеоліту ефективних зубчастих гарпунів. Удосконалення таких вістер цілком залежало від рівня розвитку кам'яних знарядь, якими вони оброблювалися.

Фасетовані вістря, оброблені пласкою ретушшю, також були значно поширені практично на всіх територіях Світу, хоч і не на всіх хронологічних етапах кам'яного віку. У більшості регіонів Європи, Азії та Африки ці вістря з середини пізнього палеоліту були витіснені наконечниками на пластинах, озброєнням, оснащеним мікролітами і мікропластинами — продуктами більш пізніх технологій, пов'язаних з остаточним усталенням прийомів пластинчастого розколювання каменю.

Таким чином, архаїчні технології поступово «витіснялися» на периферію заселених первісною людиною регіонів Світу. Певно, саме тому найбільш віддалені регіони ойкумені у кам'яному віці мали у своєму розпорядженні лінію фасетовані вістря (Америка), а відповідні культури Сибіру — спочатку такі самі наконечники, які пізніше витіснили пазові вістря з мікропластинами. Слід нагадати, що останній напрям виготовлення дистанційної зброї був похідним від прийомів мікропластинчастого розколювання каменю. Остаточне становлення дериваційного напряму обробки мікропластин, практично одного з найархаїчніших, але надто спеціалізованого і удосконаленого технологічного прийому, властивого виробництву мікролітів, відбулося на території Сибі-

²⁴ Там же.— С. 308—334.

²⁵ Окладников А. П. Неолитические памятники Средней Ангары.— Новосибирск, 1975.— Табл. 46.

ру вже в середині пізнього палеоліту. Цікаво, що саме в найвіддаленіших східних регіонах Азії у кам'яну віці поширилися так звані нуклеуси гобійського типу — виготовлені на біфасах спеціалізовані торцеві нуклеуси для мікропластин.

Розглядаючи ефективність реалізації механічних матеріалів, на самперед кварцевих порід каменю двома основними технологіями виготовлення вістер до дистанційної зброї з каменю — «фасетованих наконечників» і «мікролітів», — слід підкреслити, що вони базувалися на двох принципово протилежних методах обробки сировини. Насамперед це стосується шляхів оформлення загострених колючо-ріжучих поверхонь вістер, як найважливішого конструктивного елемента робочої частини дистанційної зброї. Основні риси цих двох технологій простежуються вже на етапі раннього палеоліту у знаряддях з ріжучими краями, оформленими пласким загострюючим ретушуванням, або в левалуазькій техніці²⁶. У першому випадку колючо-ріжучі робочі краї піддавалися загострюючому ретушуванню або зовсім без урахування обрисів сколу-напівфабрикату, або з однобічною обробкою, де використовувалася лише одна із сколотих поверхонь. Така технологія не вимагала якісного первинного розколювання каменю, допускала використання навіть необрблених конкрецій та уламків. Вона була надто сировиноємкою, вимагала значних працевитрат на етапі повторної обробки²⁷. Крім основного призначення, тобто надання вістреві певної конфігурації та обрисів, обробка передбачала змінення наконечника шляхом утворення поздовжніх та поперечних ребер жорсткості, раковистості фасеток та оптимізації форми вістря. Значення ретушування для підвищення міцності твердих, але крихких кам'яних вістер яскраво ілюструють експерименти Г. Оделла, який, порівнюючи наконечники у вигляді простих гострих сколів з їх ретушованими зразками, встановив значно більшу міцність останніх, особливо при оснащенні ними стріл²⁸.

Зовсім на протилежних принципах базувалася призматична техніка виготовлення гострих ріжучих кромок пластинчастим розколюванням, яка дозволяла з мінімальними витратами праці і сировини повною мірою використовувати ізотропні властивості кварцевих порід каменю. Прогресивне значення цієї технології, що мала своїми попередниками прийоми виготовлення левалуазьких пластин-сколів у ранньому палеоліті, визнають більшість фахівців²⁹. Як слухно зазначив С. А. Семенов, така технологія вимагала не загострення, а навпаки затуплення однієї з ріжучих кромок для ефективного використання другої³⁰. На нашу думку, саме на цьому принципі ґрунтувалася технологія мікролітів, що була основним й магістральним напрямом реалізації продукції призматичного розколювання каменю у дистанційній мисливській зброї.

Поєднання прийомів пластинчастого розколювання і технології притуплюючого ретушування дало можливість найбільш ефективно використовувати механічні якості кварцевих порід каменю (легкість сколювання, гострі і тверді сколи, хоч і дуже крихкі) для виготовлення колючо-ріжучих бойових кромок мікролітів. Специфіка використання кам'яних деталей вістер вимагала не тільки їх максимальної гостроти, але й міцності на злам у момент ураження. Притупляюча ретуш мікролітів надавала необхідної жорсткості ріжучій кромці, а зменшення розмірів власне вкладишів, з'єднаних з держаками, виготовленими із пластичних матеріалів, запобігала їх ушкодженню під час удару.

Прогресивність технології мікролітів у порівнянні з іншими методами виготовлення вістер полягала і в конструктивних особливостях цих знарядь. Як вже зазначалося, всі напрями еволюції вістер із каменем

²⁶ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства.— К., 1983.— С. 206.

²⁷ Там же.— С. 206—208.

²⁸ Odell G., Cowan F. Experiments with Spears and Arrows on Animal Targets // Journal of Field Archaeology.—1986.— Vol. 13.— P. 209.

²⁹ Семенов С. А. Развитие техники ... — С. 85, 351; Смирнов С. В. Становление основ ... — С. 206—208.

³⁰ Семенов С. А. Первобытная техника ... — С. 231.

ню (і основні, і дериваційні) були дуже спеціалізовані і пов'язувалися з розвитком практично одного різновиду виробів. Це стосується фасетованих наконечників і їх зразків на пластинах, що були лише модифікацією наконечників загостреного типу та мікропластин, ламкі ріжучі кромки яких були розраховані виключно для бокових лез пазових вістор з органічних матеріалів. Натомість мікроліти давали змогу використовувати різні методи поєднання ріжучих і притуплених поверхонь, способів фіксації вкладишів у держаках, мали значно більший потенціал можливих конструктивних удосконалень, що відкривали широкі перспективи для пошуку ефективніших зразків дистанційної зброї. На наш погляд, саме цей технологічний напрям був найбільш прогресивним і магістральним шляхом удосконалення дистанційної зброї у мисливців кам'яного віку.

D. Yu. Nuzhny

ДИСТАНЦИОННЫЕ ОХОТНИЧИЕ ОРУДИЯ В КАМЕННОМ ВЕКЕ

На основе изучения способов оформления рабочих кромок наконечников метательных орудий и технологических принципов их изготовления выделяются три основных и два деривационных направления совершенствования этих орудий у охотников каменного века. Рассматривается процесс формирования и эволюции этих технологических направлений, оценивается их функциональная, конструктивная и технологическая эффективность. Прослеживается общая тенденция переживания и тяготения древнейших технологий к периферийным территориям, заселенным человеком каменного века, а также определенная локальность распространения более молодых их разновидностей. Делается вывод о максимальной эффективности технологического направления микролитов, которое оценивается как основной способ применения продукции пластинчатого раскалывания камня в дистанционных охотничьих орудиях.

D. Yu. Nuzhny

PROJECTILE HUNTING WEAPONS IN THE STONE AGE

The study of ways for making operating edges of tips of missile weapons and technological principles of their production permits distinguishing three main and two derivative tendencies for perfection of those weapons by hunters of the Stone Age. The process of formation and evolution of those technological trends is considered, their functional, designing and technological efficiency being estimated. A general tendency of the ancient technology propensity to outlying territories inhabited by man of the Stone Age is traced as well as a definite localization of their younger diversities. A conclusion is made on the maximal efficiency of the technological trend of microlytes estimated as a main way for applying products of lamellar cleavage of stone in distance hunting-pieces.

Одержано 7.02.90

ДО ПИТАННЯ ПРО «КУЛЬТУРНУ НАЛЕЖНІСТЬ» СТАРОЖИТНОСТЕЙ ТИПУ НОВОЧЕРКАСЬКОГО СКАРБУ 1939 р.

C. A. Скорий

У статті критично аналізується концепція, що декларує від пошуків культурно-етнічних еквівалентів пам'яток групи Новочеркаського скарбу в Північному Причорномор'ї на підставі їх «надкультурного характеру»

© С. А. Скорий, 1991

Виділення О. О. Іессеном (1954 р.) групи пам'яток типу Новочеркаського скарбу (VIII або початок VII ст. до н. е.)¹ викликало нову (стосовно праць В. О. Городцова) хвилю наукового інтересу до кіммерійської проблематики. На думку дослідника, вони могли належати однаковою мірою й кіммерійцям і скіфам. Хоча і не виключалось, що до числа творців Новочеркаського культурного комплексу входили й місцеві північнокавказькі племена.

З кінця 50-х — початку 60-х років окреслилась тенденція однозначної культурно-етнічної атрибуції пам'яток цієї групи. Є. І. Крупнов, а слідом за ним А. О. Щепинський віднесли їх до кіммерійців², але думку про зв'язки новочеркаських пам'яток з найпізнішими кіммерійцями розвинув та обґрутував у низці праць і насамперед у відомій монографії «Кіммерійці» О. І. Тереножкін. Він відніс їх до другого ступеня найпізнішої кіммерійської культури (750—650 рр. до н. е.). З першим ступенем пов'язувались пам'ятки типу Чорногорівка — Комишуваха (900—750 рр. до н. е.)³.

Версія щодо кіммерійської належності Новочеркаської групи отримала визнання, хоч з часом було проведено її хронологічне коректування (Н. Л. Членова, В. Ю. Мурзін, С. В. Махортіх, В. І. Клочко та ін.)⁴.

Іншу точку зору запропонував О. М. Лесков. На його думку, її залишили найдавніші скіфи (кінець VIII — третя чверть VII ст. до н. е.). З кіммерійцями О. М. Лесков пов'язує чорногорівсько-комишувахські старожитності⁵.

З кінця 70-х років проблема найпізнішого передскіфського періоду входить до сфері наукових інтересів О. Р. Дубовської, що запропонувала власне трактування чорногорівських та новочеркаських пам'яток. Коротко сформульовані висновки дослідниці в роботах останнього часу є такими. У степовій зоні Північного Причорномор'я в передскіфський час мешкало тільки населення, що залишило старожитності чорногорівського типу, котрі, ймовірно, слугували за генетичну основу для формування ранньоскіфських пам'яток. Зазначимо, що в намаганнях пов'язати чорногорівські старожитності зі скіфами дослідниця близька до поглядів Н. Л. Членової, В. П. Білозора, В. Ю. Мурзіна, В. І. Клочка⁶. Далі, знахідки новочеркаського типу в Степу відомі лише за речовими скарбами: поховання відсутні. Могили з інвентарем типу Новочеркаського скарбу відомі поза степовою зоною. Речовий комплекс новочеркаського типу має загальнокультурний характер. За новочеркаськими старожитностями не можна визначити статус культури, культурної групи та ін.⁷

¹ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА.— 1954.— С. 119—129.

² Крупнов Е. И. Кіммерийцы на Северном Кавказе // МИА.— 1958.— № 68; Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа.— М., 1961.— С. 127; Щепинский А. А. Погребение начала железного века у Симферополя // КСИА АН УССР.— 1962.— Вып. 12.— С. 57—65.

³ Тереножкин А. И. Кіммерийцы.— Київ, 1976.— 222 с.

⁴ Членова Н. Л. Олениные камни как исторический источник.— Новосибирск, 1984.— С. 41—42; Клочко В. И., Мурzin В. Ю. О датировке черногоровских и новочеркасских памятников // Кіммерийцы и скіфи.— Кіровоград, 1987.— С. 73—75; Махортіх С. В. О культурно-хронологической интерпретации памятников типа Новочеркасского клада // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова.— Омськ, 1987.— С. 163—166.

⁵ Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на Украине // Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— М., 1975.— С. 51, 52; Лесков А. М. Курганы: находки, проблемы.— Л., 1981.— С. 98.

⁶ Членова Н. Л. Указ. соч.— С. 41; Белозор В. П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Київ, 1986.— С. 12, 13; Клочко В. И., Мурzin В. Ю. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скіфской культуры // Скифи Северного Причерноморья.— Київ, 1987.— С. 12—19.

⁷ Дубовская О. Р. О погребениях группы Новочеркасского клада // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбасе.— Донецк, 1986.— С. 37—39; Дубовская О. Р. О территориальном соотношении всаднических погребений групп Черногоровка и Новочеркасского клада // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— Київ, 1987.— С. 50, 51; Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов типа Новочеркасского клада // СА.— 1989.— № 1.— С. 63—69.

Приблизно в той же час до подібного висновку про неможливість розглядати новочеркаську групу пам'яток в якості «особливої культури» на матеріалах Північного Кавказу дійшов С. В. Махортих (у власній праці й разом з В. І. Клочком). Він запропонував трактування більшої частини поховань з речами новочеркаського типу у вказаному регіоні як поховання «дружинників місцевого кавказького населення» (зрозуміло, враховувався й обряд вказаніх поховань)⁸. При цьому, схоже, що С. В. Махортих виявив сумніви щодо правомірності трактування пам'яток новочеркаського типу на інших територіях, зокрема на Україні, як таких, що належать до особливої культурної групи.

Теза про надкультурний характер новочеркаських старожитностей (без будь-якого критичного аналізу) нещодавно використана в праці А. Ю. Алексєєва і Н. К. Качалової і деякою мірою стала одним з аргументів для відповідних висновків, зокрема про неможливість співвідносити старожитності чорногорівсько-новочеркаського кола з історичними кіммерійцями, що врешті-решт не сприяло вирішенню кіммерійської проблеми⁹.

Кrizova ситуація, що склалася в дослідженні історії кіммерійського періоду ще більше усвідомлюється, зважуючи намагання «дематеріалізації» (за влучним висловом В. В. Отрощенка¹⁰) кіммерійської культури з боку окремих вітчизняних філологів. Так, І. М. Д'яконов трактує термін «кіммерійці» як «рухливий» (передовий загін скіфів), спростовуючи, таким чином, сам факт існування вказаного етносу¹¹. І. В. Кукліна (що реанімує відому ідею Л. А. Єльницького¹²) намагається спростовувати перебування кіммерійців в Північному Причорномор'ї¹³ тощо.

Як це не парадоксально, процес «дематеріалізації» кіммерійської культури проходить на тлі нових видатних відкриттів поховальних пам'яток найпізнішого передскіфського часу: маю на увазі яскраві поховання новочеркаської групи, знайдені в українському Правобережному Лісостепу (с. Квітки 1979 р., с. Вільшана 1984 р.¹⁴ та ін.), а також нeshodavne відкриття поховальних пам'яток в Адигеї¹⁵.

Оскільки я прибічник концепції про належність найпізніших передскіфських пам'яток, зокрема групи Новочеркаського скарбу, до історичних кіммерійців, дозволю собі критично проаналізувати тезу щодо надкультурного (або загальнокультурного) характеру новочеркаських старожитностей, сконцентрувавши свою увагу насамперед на положеннях, висновках і, звісно, аргументах засновника ідеї скасування новочеркаської культурної групи О. Р. Дубовської.

В одній з перших своїх праць такого змісту дослідниця, орієнтуючись на каталог О. І. Тереножкіна, дала таке визначення поховальних пам'яток групи Новочеркаського скарбу у Північному Причорномор'ї: «Це малочисельні поховання кінних та піших воїнів (військова аристо-

⁸ Махортих С. В. Указ. соч. — С. 163—166; Клочко В. И., Махортих С. В. О культурно-хронологической интерпретации памятников типа Новочеркасского клада (по материалам Северного Кавказа) // Кіммерийцы и скіфи.— Кіровоград, 1987.— С. 72, 73.

⁹ Алексєєв А. Ю., Качалова Н. К. О кіммерійцах в Северном Причерноморье // Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 6—8.

¹⁰ Отрощенко В. В. К вопросу о локализации кіммерийцев // Кіммерийцы и скіфи.— Кіровоград, 1987.— С. 41.

¹¹ Д'яконов И. М. К методике исследований по этнической истории («кіммерийцы») // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н. э.)— М., 1981.— С. 99, 100.

¹² Єльницький Л. А. Кіммерийцы и кіммерийская культура // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 21—23.

¹³ Кукліна И. В. Этнogeография Скифии по античным источникам.— Л., 1985.— С. 64—66, 192.

¹⁴ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина у с. Квітки в Поросє // Вооружение скіфов и сарматов.— К., 1984.— С. 39—58; Ковпаненко Г. Т. Погребение предскіфського времени у с. Ольшана Черкасской области // Всесоюзн. археол. конф. «Достижения советской археологии в XI пятилетке».— Баку, 1985.— С. 186, 187.

¹⁵ Доповідь В. Р. Ерліха на 1-й Кубанській археологічній конференції (Краснодар, 1989 р.).

кратія), переважно локалізовані за межами степової зони, з лісостеповими традиціями в похованальному обряді (склеп, спалення), металевим інвентарем північнокавказького (кобанського) походження та «поліцентричною» керамікою¹⁶. Така характеристика дозволила О. Р. Дубовській поставити під сумнів правомірість визначення пам'яток типу Новочеркаського скарбу, як особливого культурного явища.

Нагадаю, що комплекси з речами новочеркаського типу, знайдені в Степу, трактуються О. Р. Дубовською як речові скарби, а курган поблизу с. Зольного визначається як розташований за межами степового регіону — «в Лісостепу передової куести Кримських гір»¹⁷.

Почну з того, що навряд чи має рацію дослідниця, вбачаючи в похованнях часу Новочеркаського скарбу виключно поховання «військової аристократії». Поряд з могилами, що виділяються значною кількістю речей, включаючи вироби з різьбленої кістки, золота тощо, типу відкритих у Носачові, Зольному та особливо в Квітках та Вільшані (при цьому деякі з могил мають значні розміри) в Північному Причорномор'ї та Передкавказзі зустрічаються новочеркаські поховання у вигляді невеликих могил з досить скромним інвентарем, що не дозволяє ні в якому разі трактувати їх як місця поховання дружинників або «військової аристократії». Як приклад, наведемо поховання в кургані № 376 поблизу с. Костянтинівка (бронзові двокільчасті вудила, два вістря стріл, платівка, п'ять посудин) в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі¹⁸, в кургані біля с. Шевченківка в басейні Псла (два пари бронзових двокільчастих вудил, бронзові бляхи) в Лівобережному Лісостепу¹⁹, в кургані № 1 (поховання № 1) групи III поблизу с. Ковпаківка (одне вістря стріли) на лівобережному порубіжжі Степу та Лісостепу²⁰, в кургані біля с. Берізки (залізний кинджал) в Нижньому Подністров'ї²¹, курганах поблизу станиці Некрасівка в Прикубанні (дев'ять бронзових вістер до стріл²²) та станиці Чернишевської (хут. Обривський) в Подонні (бронзові вудила з псаліями, 64 бронзових вістер до стріл)²³.

Розглянемо тезу про локалізацію новочеркаських поховань за межами степової зони Північного Причорномор'я. Дійсно, поки що у нас немає вірогідних свідчень про могили новочеркаського типу з деталями кінської збрію в степовому межиріччі Дунаю та Дону. Разом з тим, не можна згодитись з пропозицією О. Р. Дубовської розглядати курган біля с. Зольного в Криму поза межами степового контексту.

Зона Лісостепу в області передгірського Криму (що займає третє та частково друге пасмо кримських гір²⁴) розташована на південь від Сімферополя. С. Зольне, звідки походить відоме поховання, знаходиться на північний захід від Сімферополя, в напрямку м. Саки²⁵, тобто безумовно поза територією кримського передгірського лісостепу.

До сказаного слід додати, що не лише дослідник вказаної пам'ятки А. О. Шепинський²⁶, але й інші автори²⁷ (включаючи О. Р. Дубовську), досить одностайно розглядали поховання в с. Зольному як сте-

¹⁶ Дубовская О. Р. О погребениях группы Новочеркасского клада.— С. 37—39.

¹⁷ Дубовская О. Р. О территориальном соотношении ... — С. 50, 51.

¹⁸ ИАК.— 1912.— Вып. 4.— С. 32, 33.

¹⁹ Берестнев С. И. О погребениях предскифского периода в Левобережной Лесостепи Украины // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1985.— С. 99.— Рис. 1, 11—14.

²⁰ Марина З. П., Ковалева И. Ф., Ромашко В. А. Курганы эпохи бронзы у с. Бузовка — Колпаковка // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.) — Днепропетровск, 1982.— С. 7, 11.— Рис. 2, 1—2.

²¹ Лапушнян В. Л. Киммерийский кинжал у с. Березки в Молдавии // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 37—39.

²² Иессен А. А. Некоторые памятники ... — С. 120.— Рис. 8.

²³ Иессен А. А. К вопросу о памятниках ... — С. 67.— Рис. 10.

²⁴ Крым. Путеводитель-справочник.— Симферополь, 1959.— С. 12.

²⁵ Крымская область. История городов и сел Украинской ССР.— Киев, 1974.— С. 471.

²⁶ Шепинский А. А. Погребение начала железного века ... — С. 57—65.

²⁷ Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ.— 1981.— Вып. Д 1—7.— С. 53.

пове кіммерійське. Еталонною степовою кіммерійською пам'яткою вважав, як відомо, Зольненський курган й О. І. Тереножкін²⁸.

Нарешті, нещодавно В. О. Колотухін у дисертації, присвяченій історії населення передгірського та гірського Криму наприкінці II — першій половині I тис. до н. е. без будь-яких застережень досить однозначно розглянув курган біля с. Зольного як одну з кіммерійських пам'яток Кримського Степу²⁹.

Чи ж дійсно в степовій зоні Північного Причорномор'я (межиріччя Дунаю та Дону) відсутні новочеркаські поховання (не супроводжувані кінською збрую), як це намагається ствердити О. Р. Дубовська? Огляд відомих джерел вказує на помилковість такого висновку. Так, безумовно, до новочеркаського часу відносяться уже згадувані поховання біля с. Берізки в Нижньому Подністров'ї (що супроводжується заливним кінджалом), могила з новочеркаським вістрям стріли біля с. Ковпаківка в північній частині Лівобережного Лісостепу чи на порубіжжі Степу та Лісостепу, та, нарешті, поховання № 2 в кургані Висока Могила поблизу с. Балки у Нижньому Подніпров'ї³⁰. Його новочеркаська належність надійно визначається за металевими речами похованального інвентаря: золотою круглою бляхою, оздобленою в поліхромному стилі, золотою обкладкою від піхов кінджала, залізним кінджалом. Золоті бляхи та обкладка чудово корелюються з досить близькою бляхою та практично ідентичною обкладкою від піхов кінджала з кургану в с. Квітки у Правобережному Лісостепу³¹, де знайдено яскраву за оздобленням кінську зброя та вістря стріл новочеркаського типу. Залізний кінджал з поховання № 2 Високої Могили має перевонливі аналогії в похованні біля с. Берізки, але ще більшою мірою в кургані № 4 поблизу с. Білоградець, віднесення якого до пам'яток новочеркаського часу цілком обґрунтоване³².

Отже, маємо в розпорядженні цілком достовірні дані щонайменш про чотири поховання типу Новочеркаського скарбу у Степовому Північному Причорномор'ї, супроводжуваних металевим інвентарем, одне з яких (поховання у с. Зольному) включало багато оздоблену вузду новочеркаського типу і перевонливо трактується як могила знатного вершника.

Мабуть, слід сказати й про так звані новочеркаські скарби у стежах Північного Причорномор'я (що включають зокрема деталі зброй новочеркаського типу — двокільчасті вудила та трипетельчасті псалії). Зазначимо, якщо йти за версією О. Р. Дубовської щодо присутності у передскіфський час у Причорноморському Степу лише однієї етнокультурної групи — черногорівської (тобто абстрагуватись від наведених вище даних), викликає деякий подив незрозумілий факт скову на «черногорівській» території скарбів виключно новочеркаського типу.

За даними О. Р. Дубовської, вже відомо 13 комплексів з вуздою новочеркаського типу, що визначаються як скарби. Щоправда, вона сама зазначає, що лише «4 комплекси, безумовно, відносяться до разряду скарбів». Решта являє собою випадкові знахідки (вудила, псалії), або умови їх знаходження нез'ясовані. З останніх виняток, схоже, робиться для двох комплексів, які можуть бути «... віднесені деякою мірою до похованальних — Родіонівка та Обривський»³³.

Інформація про умови знахідки вказаних комплексів досить обмежена: у першому випадку речі (бронзові двокільчасті вудила та бронзове вістря списа середньоєвропейського типу) знайдено при випадко-

²⁸ Тереножкин А. И. К истории изучения предскіфского периода // Скифские древности.—Киев, 1973.—С. 16; Тереножкин А. И. Кіммерийцы.—С. 18, 19.

²⁹ Колотухін В. А. Население Предгорного и Горного Крыма в конце II — первой половине I тысячелетия до нашей эры // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—К., 1988.—НА АН УССР.—№ 682.—С. 112.

³⁰ Тереножкин А. И. Кіммерийцы.—С. 29—31.—Рис. 5.

³¹ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина ... — С. 51.—Рис. 11, 1, 9.

³² Тереножкин А. И. Кіммерийцы.—С. 34—35.—Рис. 9.

³³ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ... — С. 66.

вих обставинах у кургані за 3 м від центру на рівні материка³⁴; у другому — також у кургані (в насипу) при грабіжницьких розкопках на глибині 1 м.

Склад другого комплексу, до якого входили крім вудил та псаліїв 64 бронзових вістрів стріл, дозволяє вбачати в ньому інвентар зруйнованого впускного поховання вершника: вістря стріл (тим більш у тій кількості) — обставина абсолютно не характерна для скарбів. Між тим, їх і раніше (О. О. Іессен) розглядали як речі, що походять із зруйнованої могили.

Можна гадати, що і в першому випадку місце знаходження вудил та вістря списа (під курганним насипом, на рівні давнього горизонту) свідчить на користь того, що це інвентар не дослідженого повністю поховання.

Які ж саме чотири комплекси (за О. Р. Дубовською) є безумовно скарбами? Це — власне Новочеркаський скарб 1939 р., Аксайський, Преображенський та Кам'янсько-Дніпровський. Оскільки новочеркаські знахідки 1939 р. не мають ніякого відношення до поховань пам'яток, зупинимося на інших трьох комплексах. Всі вони знайдені в курганах. Нагадаю умови їх виявлення.

Під час дослідження В. Г. Тизенгаузеном у 1865—1866 рр. велико-го кургану Гирсєва Могила поблизу станиці Аксайської відкрито три впускні поховання: центральна глибока пограбована могила та дві бокові, де лежало по одному кінському кістяку без вузди. При подальшому дослідженні у 1959 р. кургану А. Н. Мелентьевим у південно-західній частині кургану знайдено пару бронзових двокільчастих вудил, інші належності збрії та залізне фрагментоване вістря списа. Цю вузду дослідник пов'язав зі згадуваними кінськими похованнями³⁵.

Інтерпретувати аксайський комплекс як скарб можна лише з вели-кими натяжками: в кургані знайдено могили, вік яких цілком міг від-повідати даті комплексу згаданих речей. Датування їх за А. Н. Мелен-тьевим новочеркаським часом (VIII—VII ст. до н. е.) має сенс. По-перше, не завжди речі новочеркаських поховань знаходяться безпосеред-ньо в могилі. Як приклад наведемо розташування частини інвентаря, зокрема кінського спорядження та зброй, на перекриттях, а не в мо-гильних ямах, у курганах біля сіл Носачів та Зольне. По-друге, ново-черкаські поховання супроводжуються не лише кінським споряджен-ням, що символізує поховання коней, а й інколи похованнями власне коней, що знаходяться або в одній могилі з господарем, або поза нею. Останній факт засвідчений в уже згадуваному Носачівському кургані та одному з курганів у Адигеї, розкопаному нещодавно експедицією під керівництвом О. М. Лєскова.

Комплекс з с. Преображенське на Луганщині (деталі кінського спорядження, гривня), виданий нещодавно О. Р. Дубовською, знайдено під час зруйнування так званого майдану³⁶. Оскільки за свідченням бульдозериста, що планував майдан, «будь-які кістки (людські чи тва-рин), сліди вогню (зола, вугілля) були відсутні», а при подальшому дослідженні місця, де знаходився майдан, у 1977 р. знайдено лише мо-гили доби ранньої та середньої бронзи, які автор публікації інтерпре-тував як скарб³⁷. Однак необхідно зазначити, що вказаний майдан на час зруйнування будівельниками являв собою лише залишки курган-ного насипу. Свідчення про його форму, розміри, а головне — місце ви-явлення бронзових речей, отримані О. Р. Дубовською від місцевих жи-телів та згадуваного бульдозериста. На час дослідження самого курга-ну від нього лишилося невеличке підвищення до 0,3 м³⁸.

³⁴ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 58.

³⁵ Мелентьев А. Н. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени // КСИА АН СССР.— 1967.— Вып. 112.— С. 38—44.— Рис. 7.

³⁶ Писларий И. А., Дубовская О. Р., Гераськова Л. С. и др. Отчет о работах Север-ско-Донецкой экспедиции Института археологии АН УССР за 1977 г. на территории Ворошиловградской области // НА АН УССР.— 1977/13.— С. 2, 3.

³⁷ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ...— С. 65, 66.

³⁸ Писларий И. А., Дубовская О. Р., Гераськова Л. С. и др. Отчет ...— С. 5.

Таким чином, об'єктивність трактування вказаного комплексу як речового скарбу, не пов'язаного з похованням, викликає великі сумніви. Він цілком міг мати відношення до впускного поховання, зруйнованого під час спорудження майдану.

Комплекс речей, до якого входять двокільчасті бронзові вудила новочеркаського типу, виявлений у 1986 р. експедицією під керівництвом В. В. Отрощенка поблизу м. Кам'янка-Дніпровська в Нижньому Подніпров'ї, і трактований О. Р. Дубовською як скарб, також походить з насипу кургану (знайдено на периферії насипу).

Заслуговує на увагу той факт, що у вказаному насипу (за повідомленням В. В. Отрощенка) знайдено безінвентарну могилу, зв'язок якої зі згадуваним комплексом не можна виключати. Тому нагадаємо аналогічну ситуацію в Аксайському кургані, де виявлено безінвентарні кінські могили і там же в насипу, поза похованнями — два комплекти кінської вузди та озброєння, що дозволило А. Н. Мелентьеву не без підстав зв'язати ці знахідки між собою.

Отже, лише один з чотирьох комплексів, що відносяться О. Р. Дубовською «безумовно... до розряду скарбів», насправді є таким: Новочеркаський 1939 р. Останні, виявлені в насипах курганів (Аксай, Родіонівка, Обривський, Преображенське, Кам'янка-Дніпровська), головним чином на незначній глибині, на наш погляд, найпевніше являють собою залишки зруйнованих впускних новочеркаських поховань. До кола дійсно скарбів новочеркаського типу, окрім власне Новочеркаського, відносяться Залевкінський скарб 1946 р. (Правобережний Лісостеп, басейн Тясмину)³⁹, а також деякі комплекси з території Північного Кавказу: знайдений на північно-західному схилі гори Бештау в 1951 р.⁴⁰ та нещодавно виявлений на поселенні кобанської культури біля гори Развал поблизу Залізноводська (так званий Развальський скарб)⁴¹. Підкреслимо, що всі чотири комплекси не мають відношення до курганів.

Не зважаючи на нечисленність (як незаперечних, так і вірогідних) поховань типу Новочеркаського скарбу у Степу (дев'ять комплексів), географія їх досить широка, охоплює практично все Степове Північне Причорномор'я: Нижнє Подністров'я (Берізки), Правобережнє Подніпров'я (Балки, Висока Могила, Кам'янка-Дніпровська), Лівобережнє Подніпров'я (Родіонівка), басейн Сіверського Дінця (Преображенське), межиріччя Орелі й Самари (Ковпаківка), Степовий Крим (Зольне), Подоння (Аксай, Обривський).

Використовувати кераміку, характерну для тієї чи іншої культури (чорноліської, протомеотської, кизил-кобинської тощо) з поховань з металевими речами новочеркаського типу як аргумент про належність того чи іншого поховання до відносної культури і на цій підставі робити висновок щодо загальнокультурного характеру новочеркаського комплексу (як це робить О. Р. Дубовська) абсолютно недоречно. Як уже неодноразово підкреслювалось, номади, проникаючи в ті чи інші регіони, як правило, легко запозичували посуд місцевого осілого населення⁴². Інакше кажучи, цілком закономірна парадоксальність, наприклад, у похованні біля с. Зольне кизил-кобинської кераміки, а в Квітках — чорнолісько-жаботинської.

О. Р. Дубовська декларує, що могили з інвентарем новочеркаського типу мають лісостепові традиції у похованальному обряді (склеп, спалення). Є прямий сенс перевірити ї цю тезу. З цією метою нами залу-

³⁹ Третьяков В. П. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річки Росі і Тясмина // АП УРСР.—1949.—Т. 1.—С. 230.—Рис. 7.

⁴⁰ Иессен А. А. Некоторые памятники ... — С. 125.—Рис. 14.

⁴¹ Люб'язне повідомлення С. В. Махортіх.

⁴² Дискуссионные проблемы отечественного скіфоведения // НАА.—1980.—№ 5.—С. 124; Петренко В. Г. Скіфська культура на Северном Кавказе // АСГЭ.—1983.—№ 23.—С. 46; Археология Венгрии.—М., 1986.—С. 145; Скорий С. А. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя // Археологія.—1987.—№ 60.—С. 39.

чено 15 поховань групи Новочеркаського скарбу (маємо на увазі ті поховання, про обряд яких є напевні дані). В підсумку маємо таку картину. Із вказаної сукупності (Носачів, Вільшана, Квітки, Яснозір'я, Костянтинівка, кургани 375—377⁴³, Рижанівка, курган II, Бутенки, Ковпаківка, Висока Могила, поховання № 2, Зольне, Берізки, Білоградець, Єнджа⁴⁴) — 10 могил впускні (Носачів, Вільшана, Яснозір'я, Костянтинівка, курган № 375, Рижанівка, курган II, Ковпаківка, Висока Могила, Зольне, Берізки, Білоградець, Єнджа). В 10 випадках у конструкції могил використане дерево. Це найчастіше склеп (Носачів, Вільшана, Костянтинівка, кургани № 376—377, Берізки, Висока Могила, Білоградець), споруда у вигляді намету (Квітки, Костянтинівка, курган № 375), могила з дерев'яними стовпчиками вздовж стін, що підтримують перекриття (Зольне). Тип поховальної споруди у Яснозір'ї, Рижанівці, Єнджі не з'ясований. В Ковпаківці — поховання мало вигляд прямокутної ями, перекритої колодами. В Бутенках, як відомо, грунтове поховання виконане за обрядом трупоспалення. Незважаючи на досить скромну в аспекті показовості добірку поховань, цілком очевидно, що найхарактернішою поховальною спорудою був склеп.

Розташування померлих у могилі відоме у дев'яти випадках, орієнтування — восьми. Переважають поховання у витягнутому стані, на спині (Носачів, Вільшана, Білоградець, Єнджа), або на правому боці (Висока Могила, Зольне). Скорочення кістяків зафіковане в трьох випадках: Берізки, Ковпаківка, Рижанівка. Орієнтування головним чином західне (четири випадки) або близьке західного (північно-західне, південно-західне). Лише у Вільшані померлого покладено головою на південь (південний-схід). Ритуальне підпалювання дерев'яних конструкцій виявлене у двох випадках (Костянтинівка, курган № 375, Білоградець), тобто безумовно не було якоюсь обов'язковою рисою поховального ритуалу.

Отже, група поховань з інвентарем новочеркаського типу, що відома в Степовому і Лісостеповому Причорномор'ї, характеризується наступними особливостями обряду: могила у вигляді дерев'яної конструкції, найчастіше склеп: переважання витягнутого (на спині чи на правому боці) положення померлих; домінування західної орієнтації.

Чи можна наведені риси розглядати як традиції лісостепового поховального обряду, як про це пише О. Р. Дубовська? Звичайно ні. Так, наприклад, щодо чорноліської культури українського Лісостепу (й Правобережжя зокрема) такий тип поховальної споруди як склеп в цілому не характерний⁴⁵. Щодо наметової надмогильної конструкції, то можна твердити з повною відповідальністю, що «намети», не маючи жодних прототипів у лісостепових культурах, генетично походять від поховальних конструкцій Степу, де вони відомі, починаючи з доби ранньої бронзи⁴⁶.

Досить сумнівно трактувати й нечисленні (2) випадки підпалювання дерев'яних споруд новочеркаського часу як традицію лісостепового поховального ритуалу⁴⁷.

Принципово помилковим уявляється намагання О. Р. Дубовської, по-перше, звести розуміння речового комплексу новочеркаських пам'яток ледве що не до єдиної категорії — кінського спорядження; по-друге, трактувати інвентар поховань групи Новочеркаського скарбу виключно як імпортні кавказькі вироби⁴⁸. Розглянемо ці питання детальніше.

⁴³ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К.. 1975.— С. 30, 31; Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 75—77.

⁴⁴ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 42, 43.— Рис. 16.

⁴⁵ Мені відомий лише єдиний випадок з майже 90 поховань Українського Лісостепу, коли померлі лежали у склспі — в кургані № 52 біля с. Гуляй-Город. Ильинская В. А. Раннескифские курганы ... — С. 16.

⁴⁶ Скорий С. А. Про скіфський етнокультурний компонент ... — С. 39.

⁴⁷ Скорий С. А. К этнокультурной истории Украинской Правобережной Лесостепи в скіфскую эпоху // Киммерийцы и скіфи.— Кировоград, 1987.— С. 71.

⁴⁸ Дубовская О. Р. К інтерпретации комплексов ... — С. 67.

ніше. З часу знахідки Новочеркаського скарбу 1939 р. (що є загально-відомим) завдяки відкриттям цілої низки поховань пам'яток, зокрема в межах Північного Причорномор'я, уявлення про склад новочеркаських старожитностей значно, якщо не кардинально, змінилося. Не лише на асортимент, а й на матеріал, з якого виготовлено ті чи інші речі (тобто окрім бронзи — залізо, кістка, золото, срібло).

Надзвичайно цінним досягненням було виділення О. І. Тереножкіним цілого пласта так званого кіммерійського мистецтва (в основі своїй геометричного), в традиціях якого оздоблені численні новочеркаські речі⁴⁹ і з особливим ефектом — вироби з кістки (Зольне, Носачів), золота (Квітки, Висока Могила, Вільшана, Білоградець, Єнджя), срібла (Квітки). Деякі речі (зокрема — бронзові) із взірцями кіммерійського орнаменту відомі в старожитностях цілого ряду культур раннього залишного віку Європи — кобанської, ранньоананьїнської, фрако-кіммерійської, що на наш погляд, цілком обґрунтовано розглядаються як виконані за кіммерійськими зразками⁵⁰. В той же час, в ареалах перелічених культур жодного разу не зустрічалися речі з кістки, золота, срібла типу знайдених в Зольному, Носачеві, Квітках, Високій Могилі, Вільшані. Безсумнівно, засвідчуячи, мабуть, досить високий соціальний статус їх власників, ці вироби є частиною культурного комплексу населення, що їх залишило. Вважати їх кавказьким імпортом нема ніяких підстав.

Досить показовими предметами похованального інвентаря, що походять з ряду могил новочеркаського часу, в основному Північного Причорномор'я, є короткі залізні мечі (чи скоріше — кинджали). З 15 поховань у восьми виявлено кинджали (тобто понад 50% — Зольне, Носачів, Квітки, Вільшана, Берізки, Висока Могила, Білоградець, Єнджя), що, безумовно, свідчить про їх характерність для поховань новочеркаського типу в Причорномор'ї. Цілі екземпляри походять з чотирьох поховань: Висока Могила, поховання № 2; Берізки⁵¹, Білоградець; Єнджя. Це зброя (за винятком кинджалу з Єнджі) з невеликим брускоподібним або овальним навершям та прямим перехрестям з трикутними виступами (іноді гострими).

Кинджали з перехрестям подібного типу є найхарактернішими для кобанських старожитностей Північного Кавказу, де вони, ймовірно, склалися як тип озброєння⁵². При цьому необхідно підкреслити, що в кавказьких пам'ятках домінуючими є біметалічні кинджали: з бронзовим руків'ям та залізним лезом⁵³ (відомим винятком серед показово-го зіbrання цієї зброй є фрагментований залізний кинжал з комплексу біля гори Бештау, скарб 1951 р.). Все це дозволяє вважати вказану зброю характерною складовою старожитностей новочеркаської групи Північного Причорномор'я, припускаючи її виготовлення у згаданому регіоні.

Безумовно, найважливішою частиною новочеркаських комплексів є вістря стріл, насамперед бронзові довговтульчасті з лавролистною, овально-ромбічною або ромбічною голівкою. О. І. Тереножкін писав про них, що вони є домінуючими в новочеркаських сагайдаках. Цей тип вістер добре представлений у похованнях новочеркаської групи Українського Лісостепу (Бутенки, Носачів, Квітки, Вільшана), в степових похованнях (Зольне, Ковпаківка), на Північному Кавказі: наприклад, у курганах біля станиці Некрасівська, хут. Обривський, у деяких грунтових могильниках району Кисловодська та ін.⁵⁴.

За даними В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна, кілька таких ві-

⁴⁹ Тереножкін А. І. Кіммерійци.— С. 173—185.

⁵⁰ Там же.— С. 173.

⁵¹ У кинджала з с. Берізки навершя не збереглося.

⁵² Виноградов В. Б. Кинжалы с «крестовидной рукоятью» на Северном Кавказе // Тез. докл. и сооб. III Крупновских чтений.— Грозный, 1973.— С. 11.

⁵³ Тереножкін А. І. Кіммерійци.— С. 112—114.

⁵⁴ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Кіммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ.— Київ, 1980.— С. 187.— Рис. 2, 5, 6; С. 190.— Рис. 4, 24—33; С. 192.— Рис. 5, 6.

стер знайдено на поселеннях Лісостепового Подністров'я та в Подунав'ї (села Алчедар, Пояна Текучь, Бассарарабі) ⁵⁵.

Деякі нові знахідки поширяють географію довговтульчастих вістер до стріл. Йдеться про залізний екземпляр з могильника в Теюші (поховання № 2, 1969 р.) в Трансильванії, який В. Васильєв відносить до найдавнішого шару скіфських пам'яток в Середній Європі ⁵⁶, та 22 вістря (з 89 бронзових екз.), знайдених у Великому Гумарівському кургані в Південному Приураллі ⁵⁷.

В світлі наведених даних, висновок В. А. Іллінської, яка писала про цей тип вістер як про ізольоване та локальне явище, потребує коректування, хоча теза про найбільшу концентрацію подібних вістер на території Північного Причорномор'я та Північного Кавказу лишається, звичайно, як і раніше, в силі ⁵⁸. Разом з тим, безумовно, має рацію О. І. Тереножкін, який відмічав нечисленність таких вістер в Кавказькому регіоні ⁵⁹.

Тому ми можемо тільки здогадуватись, чим користувалася О. Р. Дубовська, зазначаючи, що Північний Кавказ був центром поширення подібних вістер ⁶⁰ і схиляючись до думки щодо північнокавказького (кобанського) походження останніх ⁶¹. На наш погляд, вказані вістря стріл навпаки є степовим типом у відношенні до Кавказу ⁶².

Нам цілком імпонує думка щодо кавказького походження двокільчастих вудил та трохпетельчастих псалій як типу вузди. У вказаному ареалі (насамперед Північний Кавказ) виразно вимальовується їх еволюція протягом досить тривалого часу ⁶³, чого нема, скажімо, в Північному Причорномор'ї.

Звичайно, не можна виключати кавказьке виготовлення речей кінського спорядження, що походять з новочеркаських пам'яток Північного Причорномор'я (в тому числі Степу), тобто вбачати в них кавказький імпорт, як це робить О. Р. Дубовська ⁶⁴. Але це зовсім не спростовує їх значення, як власне культурного елемента новочеркаської групи: кочовики різних епох широко використовували у побуті та військовій справі досягнення (а головне виробничі можливості) осілих народів. Разом з тим, зовнішня простота та стандартність багатьох вудил і псалій кобанського типу з північнопричорноморського регіону (в порівнянні з Кавказом) цілком дозволяють припускати їх місцеве виготовлення.

Отже, критичний аналіз усіх пунктів концепції (висунутої О. Р. Дубовською й підтриманої деякими авторами) щодо надкультурного (або загальнокультурного) характеру пам'яток типу Новочеркаського скарбу свідчить, на наш погляд, про безпідставність та помилковість останньої, оскільки вона не знаходить необхідної аргументації в старожитностях раннього залізного віку Східної Європи. Вказана концепція, безперечно, є наслідком тенденційного вибіркового підходу дослідниці до джерелознавчої бази.

Наведені дані ще раз підтверджують безумовну реальність існування на Півдні Східної Європи особливої групи пам'яток передскіфського періоду, що характеризується певним поховальним обрядом та речовим комплексом, який разине відрізняється від власне скіфського ма-

⁵⁵ Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів // Археологія.— 1973.— № 12.— С. 25; Тереножкін А. И. Кіммерийцы.— С. 135.

⁵⁶ Vasilev V. Scitii-agatîrs pe teritoriul României.— Cluj-Napoca, 1980.— Pl. 9, 18.— Р. 131, 182.

⁵⁷ Исмагилов Р. Б. Погребение Большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры // АСГЭ.— 1988.— № 29.— С. 37.— Рис. 6, 36—57.

⁵⁸ Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл ... — С. 25, 26.

⁵⁹ Тереножкін А. И. Кіммерийцы.— С. 135.

⁶⁰ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ... — С. 67.

⁶¹ Дубовская О. Р. О погребениях группы Новочеркасского клада ... — С. 37—39.

⁶² Порівн.: Клочко В. И., Махортых С. В. О культурно-хронологической ... — С. 72.

⁶³ Там же.— С. 71, 72.

⁶⁴ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ... — С. 67.

теріального комплексу. Це дозволяє обґрунтовано залишити за вказаним колом пам'яток статус культурної групи (або культури) та, враховуючи насамперед їх виразну відміну від скіфських пам'яток, а також хронологічні позиції, співвіднести їх зі старожитностями історичних кіммерійців.

Підсумовуючи сказане, розглянемо ще один момент. Як вже згадувалося, А. Ю. Алексеєв та Н. К. Качалова заперечують можливість зіставлення передскіфських (зокрема новочеркаських) старожитностей з пам'ятками історичних кіммерійців на тій підставі, що деякі кочівницькі матеріали з території Малої Азії, зокрема Анатолії (Амасья, Богазкей, Норшун-Тепе та ін.) другої чверті — середини VII ст. до н. е., тобто часу перебування там (Кападокія) кіммерійців писемних джерел, не мають аналогій у причорноморських передскіфських пам'ятках, зате «відповідають ранньоскіфським комплексам». Звідси робиться висновок (втім зовсім не оригінальний), що матеріальні культури кіммерійців та скіфів неможливо розрізнати.

У зв'язку з цим зауважимо, що відсутність на території Малої Азії речей північнопричорноморського передскіфського зразка — ще не є підставою для спростування реальності кіммерійських походів на Схід. Нагадаємо два новочеркаські поховання в Українському Правобережному Лісостепу, в інвентарі яких є типові речі східного походження, що можуть якоюсь мірою свідчити про участь їх власників у кіммерійських передньоазіатських військових походах. Йдеться про поховання у Носачеві та Квітках. В інвентарі первого наявні, як цілком слушно підкреслила Г. Т. Ковпаненко, унікальні бронзові ажурні пряжки, нехарактерні для новочеркаського комплексу, проте такі, що мають чудові аналогії у передньоазіатських матеріалах⁶⁵: деталі кінського спорядження на рельєфах палаців часу Саргона II (722—705 рр. до н. е.)⁶⁶ в Хорсабаті і Ашурбаніпала (668—624 рр. до н. е.) в Ніневії⁶⁷. Як нещодавно зазначав Г. Косак, пряжки подібного типу відомі на кінському спорядженні, зображеному на настінному розпису часу Тиглатпаласара III (745—724 рр. до н. е.) у Тілбарені⁶⁸. Таким чином, вказані деталі кінського спорядження, використовувались на території Передньої Азії протягом тривалого часу. Нагадаю, що саме до доби Саргона II відносяться перші повідомлення про кіммерійців у Передній Азії⁶⁹, які, ймовірно, з'явилися тут уже в середині VIII ст. до н. е.⁷⁰.

Не менш унікальними для новочеркаського комплексу є бронзові літи бубонці сферичної форми, знайдені в Квітках, що кріпилися до вузди як підвіски. В Північному Причорномор'ї вони більш ніде не відомі⁷¹.

Ажурні бубонці досить поширені наприкінці II — початку I тис. до н. е. в Передній Азії, Східному Закавказзі, на Балканах⁷². Вироби з орнаментом у вигляді двох смуг прорізних трикутників (тобто аналогічні квітковським) добре відомі у зазначеній період у Передній Азії (Північно-Західний Іран)⁷³, інакше кажучи — на шляхах кіммерійських походів.

В світлі вищесказаного напевно можна сподіватися на відкриття з часом на території Передньої Азії речей кіммерійського (новочеркаського) типу.

⁶⁵ Ковпаненко Г. Т. Носачівський курган VIII—VII вв. до н. е. // Археологія.— 1966. — Т. 20.— С. 177.

⁶⁶ Barnett R. D., Forman W. Assyrische Palastreliefs.— Taf. 43.

⁶⁷ Op. cit.— Taf. 53; 87; 95; 99.

⁶⁸ Kossack I. Von den Anfangen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika)— München, 1987.

⁶⁹ Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей.— Новосибирск. 1977.— С. 25.

⁷⁰ Пиотровский Б. Б. Скифы и Урарту // ВДИ.— 1989.— № 4.— С. 4..

⁷¹ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина ... — С. 46.— Рис. 6, 1—3;— С. 47, 48.

⁷² Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время.— М., 1984.— С. 107—122.

⁷³ Там же.— С. 112.

С. А. Скорый

К ВОПРОСУ О «КУЛЬТУРНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ» ДРЕВНОСТЕЙ ТИПА НОВОЧЕРКАССКОГО КЛАДА 1939 Г.

В статье рассматривается концепция о надкультурном (или общекультурном) характере древностей типа Новочеркасского клада 1939 г. в Северном Причерноморье, получившая определенное освещение в трудах по предскифской проблематике.

Критический анализ всех ее основных пунктов убеждает в тенденциозности и ошибочности последней и еще раз подтверждает безусловную реальность существования на Юге Восточной Европы особой группы памятников предскифского периода, характеризующихся определенным погребальным обрядом и вещевым комплексом, значительно отличающимся от собственно скифского материального комплекса.

Это позволяет обоснованно оставить за очерченным кругом памятников статус культурной группы или культуры и, учитывая в первую очередь их очевидное отличие от скифских памятников, а также хронологические позиции, соотнести их с древностями исторических киммерийцев.

S. A. Skory

ON THE PROBLEM OF «CULTURAL ATTRIBUTION» OF ANTIQUITIES LIKE NOVOCHERKASSK HOARD OF 1939

Having been elucidated in works on the prescythian problems, the conception on superculture (or general culture) character of antiquities like the Novocherkassk hoard of 1939 in the North Black Sea area is considered in the paper.

Critical analysis of all basic points of the conception proves its tendentiousness and erroneousness and once more confirms an undoubted reality of existence of a peculiar group of relics of the prescythian period in the south of East Europe. These relics are characterized by certain burial rites and a set of articles differing distinctly from the scythian material complex.

This permits remaining with good reason, a status of a cultural group or culture to the outlined range of relics and, allowing for their evident difference from the scythian monuments in the first turn, as well as for chronological positions, correlating the above relics with the antiquities of historical cimmerians.

Одержано 10.05.90

ДІОН ХРІОСТОМ, ТОРГІВЛЯ ОЛЬВІЇ ТА ОЛЬВІЙСЬКА «ТАВРОСКІФСЬКА ВІЙНА»

Д. Браунд

Свідчення Діона Хріостома, який відвідав Ольвію влітку 97 р. н. е., перш за все відображає його погляди. Однак аналіз у конкретно-історичному контексті різних аспектів його повідомлень дозволяє зробити ряд висновків щодо «варваризації» міста, значення торгівлі в його житті тощо.

Влітку 97 р. н. е., відбуваючи заслання, відвідав Ольвію Діон Хріостом — першорядний промовець, філософ-стоїк, який походив з міської аристократії міста Пруса (Біфінія) і відповідно розумів сучасне йому життя грецького міста римського світу¹. Саме тому до його інтерпретації слід поставитись надзвичайно уважно. Адже ми маємо відносно нечисленні писемні джерела по Ольвії, і літературні джерела можуть

¹ Jones C. P. The Roman World of Dio Chrysostom.— Cambridge, Mass., 1978.— P. 53. ff.

принести таку інформацію, яку археологія, їй навіть епіграфіка, не дають.

Однак прямо використовувати всі дані, наведені Діоном, було б неправомірним. Він не збирався надавати нам літературний звіт, а скоріше описував Ольвію з метою викласти особисту думку. Повідомлення Діона — це риторична вправа, призначена головним чином для аудиторії Пруси. Тому й зображує Діон Ольвію як місто в облозі, що зберігає цінності та звичаї грецької культури, незважаючи на тиск ворожих скіфів і культурний вплив місцевих народів (або «варваризацією»). Тож Діон не наводить ознак присутності варварів серед населення Ольвії². Він припускає, що, незважаючи на труднощі й зростання небезпеки, Ольвія активно протистояла ворожому тиску, бо місто не могло дозволити собі дегенерувати: Ольвія мала підтримувати свої давні (головним чином грецькі) звичаї, аби тримати ворога на відстані. Тут дуже чітко проглядається звертання до жителів Пруса, які з давніх давен забули, що таке облога.

Однак, якщо ми збираємося належним чином скористатися з повідомлення Діона, слід пам'ятати, що на нього великим чином вплинули греко-римські утопічні ідеї та ідея про позитивне значення близької (або безпосередньої) загрози³. Це перегукується з Діоновим обміркуванням Евбеї (*Or., 7*)⁴. Таке ж спрямування видно і в Овідієвих віршах про Томі та околиці навіть з більш негативною тенденцією: як показав Підосінов⁵, такі ідеї не можуть бути використані буквально. В доповнення ми повинні зауважити, що значна частина (особливо друга половина) повідомлення Діона (36) не стільки про Ольвію, як про зороастризм: Ольвія просто підходяща оправа, і ми не можемо бути абсолютно певні, що ця дискусія дійсно проходила в Ольвії (хоча вона й могла мати місце саме там).

Беручи до уваги ці проблеми й складності, ми можемо повернутися до самого свідчення. Ольвія (яку Діон називає скрізь Борисфен) і географічне положення її хори описані коротко. Наголошено на близькості негrekів, включаючи укріплення «савроматської» цариці (36, 3). Розміри міста, за повідомленням, скоротилися в результаті воєнних дій деяких з цих народів: у середині I ст. до н. е. гети, як повідомляється, були останніми, хто захопив Борисфен разом з іншими містами цього узбережжя і завдав їйому найбільших втрат (36, 4). На думку Діона, в результаті цієї війни не тільки знизилися розміри міста, але і якість його споруд; так само, як і якість та протяжність його оборонних споруд. Більш того, статуй в святилищах, а також погребальні пам'ятники були зруйновані й знівеченні в результаті останнього захоплення міста (36, 6). Сучасний археолог може при бажанні порівняти оцінку Діона з результатами теперішніх розкопок і буде задоволений знайти такий археологічний погляд у письменника того часу. Ми повинні пам'ятати про інших античних авторів, які проявляють інтерес до археологічного методу, найвідоміший — Фукідід (1, 10), а також майже сучасник Діона — Арріан (Періпл 9).

В Ольвії Діон зустрів молодого аристократа з грецьким ім'ям Каллістрат, з найкрашими грецькими манерами, однак одягненого за скіфську модою, включаючи штани і короткий чорний плащ, який асоціювався із скіфами-меланхленами. Діон пояснює, що звичка мешканців Ольвії носити чорне, зокрема такі чорні плащі, — є прямим наслідком культурного впливу меланхленів. Як він відмітив, саме значення назви меланхлени, тобто «чорні плащі», показує, що греки приділяли особливу увагу даному виду одягу названого скіфського племені (36, 7; cf. *Herodotus 4, 78 ff.*).

Каллістрат, про якого ми вже говорили, був відомий своєю красою:

² Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.— 143 с.

³ Finley M. I. Utopianism Ancient and Modern // The Use and Abuse of History.— London, 1975.— P. 178—192.

⁴ Jones C. P. Op. cit.—P. 59.

⁵ Podosinov A. Ovids Dichtung als Quelle für die Geschichte des Schwarzegebiets.— Konstanz, 1987.

Діон вважав, що його зовнішність була саме іонійська. Юнак був високий і уславлений як воїн, що вбив і полонив багато савроматів. Його поведінка відповідала грецьким ідеалам і в іншому — не зовсім добрій, на думку Діона, проте традиційні практиці, запозичені у навколошніх негrekів. Діон наголошував на інтересі молодого чоловіка до ораторського мистецтва та філософії — традиційних занять грецьких молодиків благородного походження, як і самого Діона (36, 8).

Діон виявив, що Каллістрат та інші ольвіополіти особливо цікавилися Гомером та «Іліадою», присвяченою культу Ахілла, якому і вони поклонялися. Він відмічає, що «Іліада» Гомера — поема особливо доречна для міста з постійним станом війни і загрозою облоги. Майже всі громадяни Ольвії, говорить Діон, знали «Іліаду» напам'ять (36, 9). Ми не повинні сумніватися в тому, що це має під собою ґрунт, бо навіть в Єгипті, як показують відкривачі папірусів, Гомера читали найбільше, і перша книга його «Іліади» була особливо популярна⁶: з Ольвії ми не маємо папірусів, однак інтерес до поеми там достатньо підтверджується⁷.

Те, що Діон мав спеціальний інтерес до збереження грецької культури в Ольвії, особливо з огляду на мету його промови, не дуже дивує, як і його негативні зауваження про вживану тут грецьку мову, засудження негрецького впливу (36, 9). Згадаймо Арріана, який робив подібні критичні зауваження щодо низького рівня грецької мови у Трапезусі. Насправді Арріан, мабуть, вважав населення грецького міста Трапезуса по суті варварським (*Arrian, Periplus I*); навпаки, Діон наголошував на тому, що ольвіополіти були по суті греками (хоча див. 36.25, згадуване нижче).

Слід згадати досить дивний інтерес, проявлений Діоном до торгівлі — діяльності, до якої такі філософи, як Діон, звичайно ставилися з презирством. Діон вважає, що скіфи не тільки дозволили, а й активно прагнули, аби греки відродили Ольвію після гетського пограбування в середині I ст. до н. е., і саме через торгівлю: «Однак, після того, як Борисфен був захоплений при згаданих обставинах (у середині I ст. до н. е.), його населення знов заснувало спільність, по, як мені здається, підбурюванню скіфів, тому, що їм були потрібні торгівля і відвідини греків. Греки припинили плавання по Борисфену, коли місто лежало пустим з тієї пори, коли вони не мали людей спільної мови для їх прийому, а самі скіфи не мали ані прагнення, ані знань, щоб налагодити власний торговий центр (емпорій) на грецький лад» (36, 5).

Знову ми бачимо важливість мови. Було важко (хоча, мабуть, не неможливо) торгувати з людьми, яких ти не розумієш. Як Страбон, так і Пліній, роблять зауваження щодо значної кількості мов, на яких розмовляють у торговому центрі Діоскурії, і, відповідно, необхідності багатьох перекладачів (*Str. II р. 498; Plin. NH 6.15*). Більш того, спільна мова була частиною спільної (хоча й не ідентифікувалася з нею) системи соціальної та культурної практики: греки були особливо обережні з іноземцями. Гіппократове «Повітря, Води і Місцевості» дає нам розуміння упередження грецького світу щодо скіфів та інших. Стереотип сильного (але підступного) скіфа, знайдений у п'есах Арістофана, свідчить про таке упередження, як і окремі частини свідчення Геродота. Цілком можливо, що грецькі торговці припинили відвідини Ольвії не тільки через проблему мови, якій надавав великого значення Діон, а й через страх та підозру, які виходили з культурної лакуни, що правила за ознаку ігнорування греків скіфами (відповідним, якщо не тотальним).

Альтернативно, певна річ, також як наслідок лакуни між греко-римською та скіфською культурами, класичні письменники іноді ідеалізують простий спосіб життя уявлених скіфів або розповідають історії

⁶ Parsons P. Papyrology: future perspectives // Bulletin of the Council of University Classical Departments.—1989.—18.—P. 43—46.

⁷ Belin de Ballu E. Olbia.—Leiden, 1972; Wasowicz A. Olbia pontique et son territoire.—Paris, 1975; Vinogradov G. Olbia: Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer.—Konstanz, 1981.

про великих скіфських мудреців минулого — таких, як Анахарсіс. Одним із прикладів цього є робота Лукіана, особливо його «Скіф, Анахарсіс і Токсаріс», написана по-грецькі в II ст. н. е.⁸

Однак найбільш цікаво і досить незвичайно у повідомленні Діона Хріостома те, що він описує співробітництво скіфів та греків. Більше того, розповідає про прагнення скіфів до співробітництва завдяки їх бажанню мати імпортні товари, які проходили через емпорій Ольвії. Зазначимо, Діон прояснює, що таке трактування відродження Ольвії — його персональна думка, а не визнаний усіма історичний факт. Тому, в свою чергу, це твердження навіть більш вагоме, бо підтверджує ситуацію, яку Діон спостерігав у Ольвії, — важливу роль торгівлі у відносинах між ольвіополітами й сусіднimi негрецькими народами, хоча вигадувати аж ніяк не служило цілям, які він переслідував. Пізніше, в бесіді з Каллістратом, Діон шукає порівняння для розкриття становища, яке займає (слід пам'ятати, що він вибирає порівняння з практикою торгівлі в Ольвії, аби пояснити своє ставлення до Каллістрата): «...саме коли припливає у ваш порт купець, який ніколи раніше не був тут, вам не треба одразу ставитися до нього з презирством, навпаки, по-перше, потрібно покушувати його вино та відібрати інший товар з його вантажу, а потім купити його, якщо він відповідає вашому смаку, у протилежному випадку залишити його без уваги» (36.11).

Тож важливість торгівлі в Ольвії стає зрозумілою: ольвіополіт добре зневажає на повсякденній практиці торгівлі, навіть якщо він і належав до еліти, як Каллістрат. Діон спеціально відмічає торгівлю вином, але не обходить увагою й інші товари. Пізніше старий ольвіополіт дивиться із сумом на таких торговців, та, на противагу, схвалює Діона: можливо, ці слова вигадані самим Діоном і ніколи в дійсності не вимовлялись: «Як правило ті, хто прибуває сюди, є греками номінально, а насправді — більше варвари, ніж ми, торговці оптові та риночні, люди, які імпортують дешеві ганчірки і бридке вино та експортують на обмін товари не кращої якості. Але ти, як здається, посланий нам самим Ахіллом...» (36.25).

Старий ольвіополіт перебільшує низьку якість звичайно імпортованого вина, і робить це для риторичного ефекту (археологія показує, що безумовно імпортувалося добре вино)⁹, ще Демосфен писав, як у IV ст. до н. е. торговці Фазеліса привозили вино з Менди на Чорне море і торгували аж до Борисфена (*Dem.* 35.10; пор.: *Polybius* 4,38). Можна припустити, що добре тканини також імпортувалися, хоча згадується тільки дешеве ганчір'я. Факт, що такі товари, як вино і тканини, спеціально відмічаються, дозволяє припустити, що вони мали першорядне значення серед товарів, якими торгували в Ольвії, і, мабуть, частково переходили до сусідніх негрецьких народів. Дуже шкода, що Діон (або старий ольвіополіт) не потурбувався перелічити товари, які експортувалися через Ольвію.

Ще один предмет торгівлі зустрічається у Діона: сіль. Діон відзначає її наявність у болотистому районі лиману на хорі Ольвії, «...ми знайшли численні солеварні, з яких більшість варварів купує сіль, так само, як греки і скіфи, що населяють Херсонес Таврійський» (36.3).

Геродот ужс згадував солеварні (4.53). В античності, певна річ, сіль була першорядною не тільки як приправа до їжі, а й для її збереження — особливо м'яса та риби¹⁰. Рибальство служило важливим джерелом їжі і на узбережжі, і на більшості рік далеко у внутрішніх територіях: річкову рибу також засолювали (*Herodotus* 4.53)¹¹. Ви-

⁸ Finley M. I. Op. cit.— Р. 178—192.

⁹ Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.—V в. н. э.: на материалах Херсонеса.—Харьков, 1989.—136 с.

¹⁰ Nenquin G. Salt: a study in Economic Prehistory.—Bruges, 1961; Wells P. S. Cultural Contact and Culture Change.—Cambridge, 1980.

¹¹ Борзняк И. А. О времени возникновения рыболовства на юго-западе СССР // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР.—К., 1989.—С. 25—26.

робництво соленої риби (таріхос) потребувало великої кількості солі¹². Сіль особливо цінувалася тими, хто жив далеко від моря і не мав соляних родовищ. Навколоїні скіфи та північніше від Ольвії напевно прагнули одержати ольвійську сіль. Раб міг називатися по-грецьки «халонетос» («куплений за сіль»: *Pollux* 7.14), це дає змогу припустити, що сіль могла обмінюватися безпосередньо на рабів, зокрема у Діоскурії¹³. Та, безумовно, раби і сіль були двома із багатьох груп товарів для обміну між ольвіополітами й скіфами.

Діон прояснює, що не тільки місцеві варвари, а й греки та скіфи з Криму прибували в Ольвію за сіллю. Це твердження трохи бентежить, адже в Криму вже було багато солі, особливо неподалік Херсонеса¹⁴. Страбон відмічає солеварні під Херсонесом (7. р. 312), а Кадеев розглядає як виробництво солі в римський час тут, так і, більш широко, з Сорочаном економічні зв'язки міст Північного узбережжя Чорного моря в римський період¹⁵. У VII ст. н. е. кораблі все ще заходили туди за сіллю, як зазначав Св. Мартін (*Migne, Part. Lat.* 87, col. 203). Ще пізніше, Костянтин Багрянородний посылався на солеварні Херсонеса (*De Admin. Imp.* 42.71). Сіллю, без сумніву, торгували на північ від Криму (як це було і в Ольвії) — простежено ж детально це значно пізніше, у XVIII ст., коли відомий вчений, етнограф Паллас прослідував рух солі на північ від Криму в обмін на зерно, привезене туди¹⁶.

Єдиним поясненням споживання ольвійської солі мешканцями Херсонеса Таврійського може бути те, що вона вважалася кращою для деяких цілей, ніж херсонеська сіль. Ми можемо порівняти ситуацію в Аттиці, де Афіни виробляли свою власну сіль, але також імпортували сіль з Мегар, яка вважалася кращою для засолювання (*Aristophanes Acharnians* 521, 760; *Plin NH* 31.87). Варто пам'ятати, що існує багато різних типів солі.

Альтернативно припустимо певні специфічно місцеві труднощі навколо Херсонеса наприкінці I ст. н. е., хоча це потребує уточнень. Певна річ, у середині I ст. н. е. тут точилася серйозна боротьба, коли римські сили прийшли на допомогу місту (*ILS* 986)¹⁷. На час візиту сюди Діона у 97 р. н. е. Рим був тісно зв'язаний із справами регіону. Діон дає підтвердження контактів між Ольвією та Римом: згадує, у негативному плані, одного з ольвіополітів, котрий не носив бороди, на відміну від своїх співвітчизників, як ознаку своєї дружби з безбородими римлянами (36.17; пор. *IOSPE*, 1², 181.79)¹⁸.

Яким би не було правильне пояснення, очевидність для Діона Христостома зв'язків між Ольвією та населенням Херсонеса Таврійського особливо цікава в світлі добре відомої проблеми з *Historia Augusta*, де повідомляється, що Антонін Пій надіслав допомогу ольвіополітам проти «тавроскіфів» (*SHA Puis* 9.9). Доводиться, можливо вірно, що в *Historia Augusta* допущено помилку і що «тавроскіфи» не були залучені, бо «тавроскіфи» не згадуються в ольвійських написах і тому могли не мати контактів з Ольвією, воєнних або мирних¹⁹. Проте Діон

¹² Kochler M. «Tarichos» // Mémoires de l'Academie des Sciences de St. Petersbourg.— 1832.— Р. 347—434.

¹³ Braund D. C., Tsetkhladze G. K. The Export of Slaves From Colchis//Classical Quarterly.—1989.—39.— Р. 114—125.

¹⁴ Коншин А. Кримский соляной промысел // Горн. журн.— 1877.— № 2.— С. 169—185; Гаркем В. Кримский соляной промысел // Там же.— 1891.— № 4.— С. 189—209; Мушкетов И. Заметка о происхождении крымских соляных озер // Там же.— 1895.— № 2.— С. 344—392; Дагаева В. А. Наблюдения за жизнью соляного озера Круглой бухты в Севастополе // Изв. АН СССР.— 1927.— № 3.— С. 1319—46; Комаров А. Соляные озера Таврической губернии // Там же.— 1858.— № 2.— С. 462—516.

¹⁵ Кадеев В. И. Херсонес Таврійський в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981.— 144 с.; Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Указ. соч.

¹⁶ Pallus P. S. Travels through the Southern Provinces of Imperial Russia in the Years 1793 and 1794.— London, 1812.— 12 vols.

¹⁷ Кадеев В. И. Указ. соч.

¹⁸ Belin de Ballu E. Op. cit.— Р. 172 ff.

¹⁹ Буйских С. Б. Ольвийско-«тавроскіфська» війна // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 31—32.

таки вказує на одну зону близьких контактів між Ольвією та людьми, яких можна назвати «тавроскіфами», — придбання солі. Оскільки контакти цих людей і Ольвії були десь за 50 років до «тавроскіфської війни», важко твердити, що «тавроскіфи» не могли боротися проти Ольвії. Сіль навіть могла стати причиною конфлікту: боротьба за її джерела, як у Німеччині (*Tac. Ann. 13.57*; пор. *Ann. Marc. 28.5.11*).

Життева важливість солі давала могутність тим, хто контролював її джерела. Вони могли встановлювати ціни, відмовити у її продажу тим, кого вважали ворогами, внаслідок чого могла спричинитися війна. Тож сіль була не тільки цінним товаром, а й потенціальним інструментом політичного контролю, і тому була звичайно монополією держави²⁰. Певна річ, Діон Хрисостом, який жив у цьому світі, розумів важливість солі: з цієї причини він потурбувався згадати солеварні та солеторгівлю Ольвії. Він також бачив, що торгівля сіллю була частиною більш широкого обміну, на якому базувалося саме існування Ольвії.

D. Braund

ДІОН ХРИСОСТОМ, ТОРГОВЛЯ ОЛЬВІИ І ОЛЬВІЙСКАЯ «ТАВРОСКІФСКАЯ ВОЙНА»

Летом 97 г. н. э. Дион Хрисостом, будучи в ссылке, посетил Ольвию. Его свидетельство о ней очень важно для нас, однако, следует помнить, что он описывал Ольвию со своей точки зрения.

Дион стремился описать Ольвию, как пример города, который в условиях постоянной опасности сохранил традиции и обычай греческой культуры, без какой-либо «варваризации». Он приводит краткое описание Ольвии, восстановленной после разгрома гетами в середине I в. до н. э., отмечая при этом некоторые скифские черты в одежде ольвионополитов и их не вполне чистый греческий язык. Вызывает удивление интерес философа Диона к торговле. Вероятно, это отражает важность торговли в отношениях ольвионополитов и окружающих негреческих племен. Дион, к сожалению, не приводит полный список того, чем торговали в Ольвии, однако, специально им отмечены вино, ткани и соль, вероятно, как самые значимые. Можно предположить, что соль могла обмениваться на рабов. Солью с хоры Ольвии, судя по сообщению Диона Хрисостома, пользовались не только местные варвары, но также греки и скифы из Крыма. Соль могла даже быть причиной ольвийской «тавроскифской» войны в середине II в. н. э.

D. Braund

DIO CHRYSOSTOM, OLBIAN TRADE AND OLBIAN'S «TAUROSCYTHIAN WAR»

In the summer of A. D. 97 Dio Chrysostom visited Olbia as an exile. His evidence about it is very important for us, but he described Olbia in order to make a particular point. Dio was eager to depict Olbia as a city under siege, which maintained the old practices and values of Greek culture, without any «barbarisation». He gave us a brief description of Olbia, which was rebuilt after warfare in the mid first century B. C. He mentioned some cloths of the inhabitants of Olbia in scythian fashion and the low standard of Greek language there. It is rather surprising, that Dio shows some interest in trade. He saw the important role of trade in the relations between the Olbiopolitans and neighbouring non-Greek peoples. He specified wine, cloth and salt. We may even suppose that salt could been exchanged for slaves. And Dio makes it clear that not only local barbarians, but also Greek and Scythians from the Crimea came to Olbia for salt. Salt could even be the reason for conflict «Tauroscythian War» in the middle of the second century A. D.

Одержано 23.08.90

²⁰ Nenquin G. Op. cit.

З ПРИВОДУ СТАТТІ Д. БРАУНДА

В. В. Крапівіна

Автор статті пропонує свою точку зору з приводу свідчень Діона Хрісостома та висновків Д. Браунда.

Вивчаючи історію Ольвії римського часу, неможливо не звернутися до практично єдиного писемного джерела. кінця I ст. н. е.— промови Діона Хрісостома — оратора з міста Пруса (Віфінія), філософа школи стоїків, який відвідав Ольвію того часу, відбувавши заслання. На його XXXVI, «Борисфенітську» промову, проголошенну після повернення в Прусу, посилаються майже всі автори, торкаючись розглядуваного регіону I ст. до н. е.— I ст. н. е.¹

Однак, не всі аспекти цієї промови використані достатньою мірою. Діон єдиний пише про загибель міста в результаті гетьської навали в середині I ст. до н. е., що підтверджується й археологічними даними². Часто згадують опис зовнішнього вигляду міста, відбудованого після гетьської навали, його споруд і оборонних мурів, відмічають, з одного боку, його грецький характер, а з другого — окремі риси «варваризації», зупиняються на причинах його відродження.

При цьому залежно від позиції вченого підкреслюється чи то грецький характер його жителів, чи то їх «варварські» риси. Як правило, цілком приймається на віру твердження Діона про причини відродження життя в Ольвії після гетьської навали. Однак дослідники виділяють різні аспекти його свідчення і під різними кутами зору, а саме: скіфи самі не могли відновити торгівлю на грецький лад, хоча потребували її; відносини між греками та скіфами на той час були мирними і, навіть, взаємовигідними тощо. Алé ж Діон вказує, що, як йому здається (видлено нами.— В. К.), місто було відроджене за бажанням навколоїшніх скіфів, які потребували торгівлі з еллінами, але не могли налагодити торгове місце на грецький лад (Ог. XXXVI). Тож це — припущення самого Діона, який проводить думку про особливу роль еллінів у житті скіфів. У нього, з одного боку, ольвіополіти — літературно-філософський образ ідеальних громадян-еллінів, на відміну від «варварів»³, а з другого — Діон не може замовчати їх певну «варваризацію».

Таким чином, «Борисфенітська промова» становить для істориків непересічний інтерес і її не слід розглядати однобічно. Однак, спеціально цьому важливому джерелу присвячена тільки досить давня праця М. К. Трофімової та окремі місця дослідження А. В. Подосінова⁴.

Девід Браунд певною мірою знайшов свій аспект у висвітленні розглядуваного повідомлення. Насамперед він вирішує питання довіри до цього джерела: оратор дає особистий погляд на Ольвію, де відбилися походження і філософія самого Діона, а також мета промови. Він зобразив місто в облозі, але із збереженими грецькими традиціями та звичаями — без цього Ольвія не спромоглася б тримати ворога на відстані. Отже, на автора промови вплинули греко-римські ідеї, зокрема про позитивне значення близької загрози. Саме тому він, мабуть, применшує ступінь «варваризації» міста. Однак, не досить чітко проступає після опису «скіфського» одягу ольвіополітів та осуду їх не дуже чистої вимови.

¹ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 145 и сл.; Крыжицкий С. Д. Ольвия: Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— Киев, 1985.— С. 135—137; Руслева А. С. О культурной жизни Ольвии послегетского времени // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— Киев, 1986.— С. 3—25; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1989.— С. 56—58; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— Киев, 1988.— С. 108 и сл.; Крапівіна В. В. До політичної історії Ольвії в середині I ст. до н. е. // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 12—19; Марченко К. К. Фракийцы на территории Нижнего Побужья во второй половине VII—I вв. до н. э. // ВДИ.— 1974.— 2.— С. 146—161 та ін.

² Крапівіна В. В. Вкз. праця.

³ Трофимова М. К. О некоторых источниковедческих проблемах XXXVI (Борисфенитской) речи Диона Хрисостома // ВДИ.— 1959.— № 3.— С. 159.

⁴ Там же; Подосинов А. В. Овидий и Причерноморье: опыт источниковедческого анализа поэтического текста // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1984.— С. 145 и сл.

Торкаючись наведеної Діоном думки стосовно причин відродження життя в Ольвії, Д. Браунд підкresлює, що вона належить самому Діону, а не є визнаним усіма історичним фактам, хоча при цьому спеціально відмічає безумовну важливість спільноти мови для успішної торгівлі, але не як основний фактор.

Вченій уміло використовує контекст у промові Діона для висновків про специфічний і неоднозначний характер взаємовідносин ольвіополітів з «варварським» оточенням, який Діон дещо спрошує. Тут же цілком правомірно звертає увагу на досить дивний інтерес Діона до торгівлі, до якої філософи частіше ставляться презирливо. Мабуть, це свідчить про важливу роль, яку відігравала торгівля у відносинах між ольвіополітами та сусіднimi негрецькими народами. Але тут Д. Браунд чомусь забуває те, що підкresлював вище,— політичну і філософську позицію Діона, на користь якій він міг перебільшувати значення греків та їх торгівлі для місцевих племен, з одного боку, а з другого— дещо надмірно підкresлювати ворожість останніх та відносну дикість. Така позиція типова для вченого, який користується тільки літературними джерелами, залишаючи поза увагою археологічні дані.

Він слушно доводить, що згадувані Діоном вино і тканини були, ймовірно, головними статтями ввозу до Ольвії, хоча для риторичного ефекту цей промовець значною мірою несправедливо принижує їхню якість.

Д. Браунд окремо зупиняється на згадуваній Діоном солі, яка здобувалася в болотистому районі лиману на хорі Ольвії «...ми знайшли численні солеварні, з яких більшість варварів купують собі сіль—так само, як греки і скіфи, що населяють Херсонес Таврійський» (*Or., XXXVI, 3*). Вченій невірно тлумачить це місце із Діона, вважаючи, що греки і скіфи із Херсонеса Таврійського купували сіль на хорі Ольвії, як і більшість місцевих варварів. Але, на нашу думку, Діон скоріше мав на увазі *порівняння процесів*, які мали місце як на солеварнях Ольвії, так і на солеварнях Херсонеса Таврійського, з яких сіль отримували і греки, і варвари. Вищезгадана логічна помилка і неврахування археологічного матеріалу призводять дослідника до ряду майже фантастичних припущень, а саме: про споживання ольвійської солі мешканцями Херсонеса Таврійського, хоча ми знаємо про значний розмах на той час солевидобування в Криму; про особливу якість ольвійської солі навіть порівняно з кримською, хоча цього ще ніхто не довів; про можливий обмін ольвійської солі на рабів; про «соляні» контакти ольвіополітів з «тавроскіфами» і навіть боротьбу між ними за володіння джерелами солі (ольвійська «тавроскіфська війна» середини II ст. н. е.). Подібні висновки зовсім не мають під собою ґрунту.

Як він сам слушно пише, спираючись на дослідження В. І. Кадеєва та повідомлення стародавніх авторів, солеваріння Херсонеса Таврійського було широко відоме, чого ми не можемо в такій же мірі сказати про Ольвію. Ми не маємо ніяких епіграфічних та археологічних даних про особливі контакти з «тавроскіфами» і таке велике значення солеторгівлі в житті Ольвії. Тут також, на відміну від Херсонеса та Боспору, досі не відомі великі рибозасолювальні комплекси. Отже, немає жодних даних про «соляні» контакти в часи Діона між ольвіополітами і «тавроскіфами». Це припущення призвело Д. Браунда до висновку про можливість ольвійсько-«тавроскіфського» конфлікту саме через сіль, володіння її джерелами. Його не можна прийняти— як такий, що суперечить даним епіграфічних та археологічних джерел про Ольвію тих часів. Таким чином, тільки в комплексі з цими матеріалами ми можемо повноцінно використовувати свідчення стародавніх авторів.

В. В. Крапивина

ПО ПОВОДУ СТАТЬИ Д. БРАУНДА

В статье рассматриваются разные аспекты свидетельства Диония Хрисостома, который посетил Ольвию летом 97 г. н. э. Отмечается, что это свидетельство прежде всего отображает взгляды самого Диона. Однако, его контекст позволяет сделать ряд выводов относительно «варваризации», города, значения торговли в его жизни. Предлагается своя точка зрения относительно выводов Д. Браунда о возможности ольвийского «тавроскифского» конфликта из-за солевых источников.

CONCERNING D. BROUND'S PAPER

Different aspects of evidence given by Dion Chrisostom's who visited Olbia in summer, 97 A. D. are considered. It is noted that this evidence, first of all, depicts the view of Dion himself. But its context permits making a number of conclusions as to the town «barbarization» and significance of trade in its life. The author's viewpoint is suggested concerning D. Bround's conclusions on a possibility of the Olbian «Tavrosceythian» conflict because of the salt sources.

Одержано 12.09.90

БОРОТЬБА ЗА «КІЇВСЬКУ СПАДЩИНУ» У 1155—1175 рр.: РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНА СФЕРА

Я. Пеленський

Стаття присвячена одному з найдраматичніших процесів історії Давньої Русі другої половини XII ст.

Боротьба за «Кіївську спадщину» у релігійно-церковній сфері розпочалася за часів князювання Андрія Боголюбського; особливо велике значення для розуміння цих процесів давньоруської історії має період з 1155 по 1175 рр.¹ Нижче ми наводимо список найголовніших подій, що сталися у цей період.

1. Вивезення ікони Благословенної Божої Матері з Вишгорода (Кіївська земля) та встановлення її у Ростовській землі, у місті Володимири.
2. Зростання ролі міста Володимира у церковному житті Русі, шляхом побудови там визначних церков.
3. Формування Володимирської релігійно-ідеологічної програми.
4. Спроба Андрія Боголюбського встановити у Володимири незалежного митрополита (1166—1167 рр.).
5. Захоплення Києва у 1169 р.
6. Засудження та страта Феодора (1169 р.).
7. Друга військова кампанія біля Києва (1173 р.) та опис її у Київському літописі.
8. Включення до Київського літопису Повісті про вбивство Андрія Боголюбського.

Для того, щоб усе це проаналізувати, нам необхідно коротко викласти найголовніші історичні події того часу. Князювання Андрія Боголюбського у його родовому Ростовсько-Сузdal'сько-Володимирському уділі можна, для зручності, умовно поділити на два періоди: з 1157 по 1167 рр. та з 1168 по 1175 рр. У перший період його зусилля були спрямовані на розвиток та збільшення території Північно-Східної Русі. Тоді Андрій Боголюбський не брав активної участі у кіївських справах, але потім він рішуче взявся за підкорення Києва Володимирському князівству, навіть й до свого князювання у Ростовсько-Сузdal'сько-Володимирському уділі він намагався втрутатись у кіївські справи, коли допомагав своєму батькові, Юрію Долгорукому. Тоді, в 1149—1155 рр., вони з батьком докладали чимало зусиль, щоб заволодіти кіївським сто-

¹ Найнovіші дослідження життя Андрія Боголюбського та деякі аспекти його церковної політики, а також література є у роботах: Hurwitz E. Prince Andrej Begoljubskij: The Man and Myth.—Florence, 1980; Vodoff W. Un parti theocratoque dans la Russie du XII siecle// Cahiers de civilisation medievale.—17.—1974.—N 3.—P. 193—215.

лом. Проте, сам Андрій Боголюбський не дуже хотів стати київським князем. Навіть тоді, коли Юрієм Долгоруким був виданий юому Вишгород у 1155 р. (це давало можливість Андрію Боголюбському стати одним з наступних київських князів), він не скористався з цієї можливості, а залишив Вишгород заради князювання у Суздальській землі. Прийнявши таке рішення, Андрій Боголюбський порушив священну традицію. Ніколи раніше обіцяння наслідувати трон (чи стіл) у Києві так рішуче не відкідали².

Найголовнішою подією в релігійно-церковному житті тих часів, пов'язаною з Андрієм Боголюбським, є вивезення ним у 1155 р. з Вишгорода ікони Святої Божої Матері та встановлення її у Ростовсько-Суздальській землі. (Ця ікона відіграла найвизначнішу роль у Російській історії; там її називають «Іконою Володимирської Божої Матері»)³. Цей вчинок Андрія Боголюбського був записаний у двох літописах: у Київському, що є складовою частиною Іпатіївського зводу та у Суздальсько-Володимирському, який входить до Лаврентіївського зводу.

Київський літопис

Того ж року (1155) князь Андрій виїшов від свого батька з Вишгорода до Суздаля без його дозволу. Андрій забрав з Вишгорода ікону Святої Божої Матері, яка була привезена з Цареграда на тому ж кораблі, що й ікона Святої Пирогощи. І він узяв її, оздоблену золотом, вагою 30 гривень, окрім срібла, та дорогоцінним камінням, а також величезними діамантами. Андрій встановив ікону у своїй церкві Божої Матері у Володимири⁴.

Коли ми порівняємо ці тексти, то знайдемо очевидні повтори, але також й помітимо суттєві відмінності у ставленні до вчинків Андрія Боголюбського. Згідно з Київським літописом, Андрій Боголюбський діяв незаконно, та навіть безчесно: він залишив Вишгород без дозволу свого батька, та захопивши із собою ікону. В Суздальсько-Володимирському літописі не згадується про непослух Андрія батькові та вилучення ікони з Вишгорода, тому в ньому немає й згадки про будь-які нечесні або неправедні вчинки князя Андрія.

Різниця в описах обох джерел, по суті, відбиває неоднакове ставлення авторів літописів до Андрія Боголюбського та його політики щодо Києва. Цю відмінність не помітили історики, які працювали над давньоруськими літописами, що призвело зрештою до невірних висновків⁶. Так, Суздальсько-Володимирський літопис, описуючи князювання Андрія, дає загалом позитивну оцінку його діяльності. З іншого боку, Київський же відверто критично ставиться до Андрія та його політики щодо Києва; там навіть є позитивна оцінка вбивства Андрія (Повість про вбивство Андрія Боголюбського).

² Hurwitz E. Op. cit.— P. 12.

³ Дет. див.: Miller D. Legends of the Icon of Our Lady of Vladimir// A Study of the Development of Muscovite National Consciousness.— Speculum 43.— 1968.— N 4.— P. 657—670; Ebbinghaus A. Andrej Boroljubskij und die Cottesmuler von Vladimir // Russia Mediaevalis.— 1987.— 6.— N 1.— P. 157—183.

⁴ ПСРЛ.— 1908—1962.— Т. 2.— Стб. 482; Лихачов О. П. «Іпатіївський літопис». Исследовательские материалы для «Словаря книжников и книжности Древней Руси» (Древнерусские летописи и хроники). // ТОДРЛ.— 1985.— Т. 39.— С. 123—128.

⁵ ПСРЛ.— 1926 (1962).— Т. 1.— Стб. 346, Див.: Лимонов Ю. А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси.— Л., 1967; Лурье Я. С. «Лаврентьевская летопись» // ТОДРЛ.— 1985.— Т. 39.— С. 128—131.

⁶ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169 / Its Significance for the Succession to Kievan Rus // Harvard Ukrainian Studies.— 1987.— Т. 2.— N 3/4.— P. 303—316.

Суздальсько-Володимирський літопис

Того ж року князь Андрій вийшов від свого батька до Суздаля та забрав із собою ікону Святої Божої Матері, яка була привезена разом з іконою Пирогощі з Цареграда на одному кораблі. І він узяв її, оздоблену золотом, вагою 30 гривень, окрім срібла, та дорогоцінним камінням, а також величезними діамантами й встановив ікону в своїй церкві у Володимири⁵.

Звинувачення Андрія Боголюбського у незаконному вчинку — взяття ікони Благословенної Божої Матері з Вишгорода та встановлення її у Ростовсько-Сузdalській землі, солідно обґрутовано. Для виправдання цього вчинку князя Андрія, була написана спеціальна «ідеологічна» повість про взяття ікони Благословенної Божої Матері та переміщення її до Ростовсько-Сузdalської землі. У ній йшлося про чудеса Володимирської ікони Божої Матері. Вона під назвою «Сказание о чудесах Владимирской иконы Божией Матери» і була написана за часів Андрія Боголюбського або одразу ж після його смерті (у період між 1164 та 1185 рр., згідно з оцінками В. О. Ключевського та М. М. Вороніна). Автор цієї роботи вважає, що означену вище повість створено у період між 1164 та 1168 рр., до захоплення Києва у 1169 р.⁷ Ось що там написано: «Князь Андрій хотів стати князем у землі Ростовській. Він почав розпитувати, де зберігаються священні ікони. Йому розповіли, що ікона Благословенної Божої Матері у Вишгородському монастирі тричі сходила із встановленого для неї місця. Одного разу віруючі прийшли до церкви й побачили, що ікона знаходиться посередині церкви Божої; вони встановили її на місце. Іншого разу вони побачили, що лице Божої Матері повернуто до вівтаря. Тоді віруючі сказали: «Вона бажає перейти до самого вівтаря». І вони встановили ікону за столом вівтаря. Третього разу вони побачили, що ікона стоїть поруч із столом вівтаря; і лише тоді ікона сотворила перед віруючими багато чудес. Коли князю Андрію стало відомо про чудеса ікони Благословенної Божої Матері, то він надзвичайно зрадів і пішов до церкви Божої. Він почав розшукувати ікону Благословенної Божої Матері серед інших ікон. Ікона Благословенної Божої Матері була встановлена вище всіх інших ікон. Коли князь Андрій побачив її, то впав на коліна й почав молитися: «О, Найсвятіша Священна Діва та Матір нашого Господа Ісуса Христа, Ти будеш моєю заступницею у землі Ростовській. Зайди ж зі свого місця та прийди до новонавернених людей Твоїх, щоб це сталося згідно з волею Твоєю». І він забрав ікону Благословенної Божої Матері й пішов у землю Ростовську. І забрав із собою кількох священників»⁸.

У цій розповіді (окремій легенді) ми бачимо нову інтерпретацію подій, пов'язаних із взяттям ікони Благословенної Божої Матері та встановлення її у землі Ростовській. Там наголошується, що іконі не подобалося перебування у Київській землі⁹. Отже, сама свята ікона бажала переміщення її у Ростовську землю, ѹ Андрій Боголюбський лише виконав її побажання. Згідно з повістю, Київська земля не тільки не могла вже бути місцем перебування чудотворної ікони, а ѹ втратила своє священство у православній церкві Божій; тепер все священство православ'я перейшло до Ростовсько-Сузdalської землі, до міста Володимира. Ми можемо стверджувати, що цей уривок, та ѹ уся повість — мають відверто антикіївське (а не антивізантійське) спрямування і йдуть у руслі ідеолого-політичної програми Андрія Боголюбського¹⁰.

З точки зору Боголюбського та його оточення Київ і Київська земля вже не мали відношення до майбутньої долі Руської держави. Пройде багато часу, поки московські князі стануть виявляти претензії до «Київської спадщини». Це станеться у XVI ст., коли у політичне мислення правителів Московської держави увійде інша інтерпретація наведених вище подій (переміщення ікони Благословенної Божої Матері із Київської землі до Володимира). Так, на початку 1560-х років буде видана «Книга степенная» під редактуванням митрополита Макарія, де буде сказано: священна ікона була спочатку перевезена із Константинополя до Києва. Там вона була встановлена у Вишгородському Діво-

⁷ Сказание о чудесах Владимирской Иконы Божией Матери // ЧОЛДП.— 1878.— 30.— С. 1—43; Воронин Н. Н. Из истории русско-византийской церковной борьбы в XII в. // ВВ.— 1965.— 26.— С. 190—218; Hurwitz E. Op. cit.— Р. 54—59.

⁸ Hurwitz E. Op. cit.— Р. 56.

⁹ Там же.

¹⁰ Воронин Н. Н. Из истории русско-византийской ... — С. 190—218.

чому Монастирі, а звідти її забрав Андрій Боголюбський, без згоди на те, свого батька. Батько Андрія Боголюбського не давав згоди на це переміщення святої ікони, бо «піддався намовлянням підступного Кучковича». Згодом саме Кучкович (чи Кучковичі) були найголовнішими учасниками й виконавцями вбивства Андрія Боголюбського¹¹.

Розбудова нової столиці Ростовсько-Сузdalської землі — Володимира, особливо грандізна програма зведення нових церков, з метою сприяти збільшенню ролі цього міста, хронологічно пов'язана з першим періодом князювання Андрія Боголюбського (1157—1167 рр.). Саме тут і починається другий етап боротьби за «Київську спадщину» у релігійно-церковній сфері. Програма зведення церков, яка відзначалася своїм розмахом та величезними фінансовими затратами, розпочалася майже з перших днів князювання Андрія Боголюбського у Ростовсько-Сузdalській землі¹². Місто Володимир почало розбудовуватися, були зведені нові кріпосні стіни, у тому числі й Золоті Ворота (на зразок Золотих Воріт Києва чи Константинополя або ж обох цих споруд)¹³. У період між 1158 та 1160 рр. Андрій Боголюбський сприяв спорудженню прославленої церкви Володимирської Матері Божої «з п'ятьма банями, оздобленими золотом», що була присвячена Пречистій, і оздобив церкву різними коштовностями¹⁴. За часів князя Андрія була збудована й церква (чи каплиця) біля Золотих Воріт Володимира: її будівництво було закінчене й вона була освячена у 1164 р.¹⁵ Тоді ж було завершено й будівництво церкви Христа Спасителя (розпочате Юрієм Долгоруким) та церкви Покрова на р. Нерлі (1165—1166 рр.)¹⁶. І, нарешті, на початку 1160-х років, князь Андрій збудував нове місто, другу свою резиденцію, яка носила символічне ім'я Боголюбове.

Розбудова нового міста Володимира, особливо великі зусилля по зведення нових церков, входили складовою частиною до програми Андрія Боголюбського: не тільки створити нову столицю й релігійний центр Русі, а й поставити замість Києва Володимир, як найбільш священне місто Русі, тобто знищити «міф про Київ із золотими банями храмів»¹⁷.

Слід згадати величезні зусилля і значні кошти, які вклав Андрій Боголюбський у свою ідеологічну програму, створену у 1160-і роки. Саме тоді були написані трактати Боголюбського циклу за тематично-ідеологічним напрямом, вказаним князем Андрієм. Мета цих трактатів: підтвердити справедливість своєї позиції та важливість Ростовсько-Сузdalської землі (особливо міста Володимира), як священих для православ'я земель, що мають свої церковні традиції. Найважливішим з нових культів, що шанувався у Володимирі, було особливе шанування та поклоніння Пречистій Божій Матері. Це дістало своє відображен-

¹¹ ПСРЛ, 21.—1908.—1—С. 230—232. Опис подій, пов'язаних із взяттям ікони Пречистої Божої Матері із Київської землі та встановленням її у Володимирі, де наголошується про порушення законів церкви Андрієм Боголюбським, про «чудеса ікони у Боголюбові» та про «намовляння підступних Кучковичів», є у невеликому творі «Сказание». У ньому розповідається про життя й діяльність Андрія Боголюбського і він входить до окремої книги з назвою «А се князья russkies». Остання була включена їй у «Кодекс Архсографической Комиссии» (№ 240), перед Першим Новгородським літописом (ред. А. Н. Насонова, «Новгородская Первая летопись старшего и младшего извозов» — Москва — Ленінград, 1950.—С. 467). Текст повісті «А се князья russkies» був складений раніше, аніж середина XV ст.

¹² Найвизначніший внесок у дослідження архітектури й мистецтва Сузdalсько-Володимирської землі (у наші часи) зробив М. М. Воронін. Див.: Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV веков.—М., 1961 р.; Воронин Н. Н. Владимир, Боголюбово, Сузdal, Юрьев-Польский: Спутник по городам Владимирской области.—2-е изд.—М., 1965; Воронин Н. Н. Владимиро-Сузdalская земля в X—XII в. // Проблемы истории докапіталістических обществ.—5—61193.

¹³ ПСРЛ, 1 (1926/1962), стб. 348; ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 491. Див. також книгу М. М. Вороніна «Зодчество...» — С. 128—148.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ПСРЛ, 1 (1926/1962), стб. 351.

¹⁶ Hurwitz E. Op. cit.—Р. 14.

¹⁷ Містичний погляд на Київ із «золотими банями» зберігався в українській культурі та політичній ідеології навіть у XX ст. Див.: Pritsak O. «Kiev and All of Rus»: The Fate of a Sacral Idea // HUS.—10.—1986.—N 3/4.—Р. 279—300.

ня у вже згадуваній раніше повісті «Сказание о чудесах Владимирской Иконы Божией Матери»¹⁸. Там описані десять різних чудес ікони Пречистої, причому майже всі вони безпосередньо пов'язані з Андрієм Боголюбським і містом Володимиrom. Перше з них — чудесний порятунок його провідника у річці Вазузі. Інші чудеса ікони стосувалися князя, а саме: врятування князя Андрія, коли кінь під ним раптом перестав підкорятись узді, спасіння одного жителя міста Володимира від жахливої хвороби, схожої на пропасницю. Деякі чудеса траплялись у відповідь на молитви князя Андрія (щасливі пологи у його дружини та врятування 12 володимирців, символічно пов'язане із 12 Апостолами Ісуса Христа, коли раптом завалилися ворота міста). Інші чудеса ікони відносяться до різних районів Східної Русі, одне з них — у місті Переяславі, на півдні, та у Твері; проте жодне не пов'язане з Київською землею. Раніше, у вступі до «Сказания о чудесах...» згадувались деякі чудеса ікони, що сталися задовго до переносу її на північ, а тепер жодне з них не згадувалося.

Обожнювання Володимирської Пречистої значно посилилося після 1165 р., коли вперше був встановлений день святкування Пречистої — свято Покрова — 1 жовтня¹⁹. Для ідеологічної підтримки, під наглядом князя Андрія, володимирські книжники-церковники написали два додаткових трактати: «Проложное сказание» і «Служба», в яких наголошувалося про священство одягі Пречистої та її виняткову духовну силу²⁰.

Тексти, пов'язані з обожнюванням Покрова, відсутні у Київських літописах і традиціях. Вони написані, щоб підкреслити особливу роль Ростово-Сузdal's'ко-Володимирської землі та міста Володимира, як священних для православ'я. Таке подвійне обожнювання одягі Пречистої та її ікони служили для виправдання особливого церковного значення міста Володимира.

Для піднесення Ростово-Сузdal's'ко-Володимирської землі до рангу «нового центру Русі» треба було ввести й культ місцевих святих. Щоб досягти цієї мети, була написана «ідеологічна робота» під наглядом Андрія Боголюбського — «Життя Леонтия Ростовского» (з竣шена на початку 1160-х років, але перед 1164 р.)²¹. У ній освячувався Андрій Боголюбський і місто Ростов, причому, наголошувалося: князь Андрій походить з роду Мономахів, з роду Рюриковичів (син Великого князя Юрія Долгорукого, внук Володимира)²². Таким чином, підтверджувався законний статус князя Андрія без згадки про Київську землю у ті часи, коли було важко довести правомірність його домагань на Київський престол.

Найскладнішим та суперечливим з усього Боголюбівського циклу є трактат «Сказание о победе над болгарами» (1164 р.), який пов'язаний із святом Спасителя (1 серпня)²³. Правда, не всі дослідники погоджуються з тим, що цей трактат написано за часів князя Андрія, у

¹⁸ Див. примітки 7, 13.

¹⁹ Hurwitz E. Op. cit.— P. 59.

²⁰ Hurwitz E. Op. cit.— P. 69—78; Воронин Н. Н. Из истории....— С. 208—218.

²¹ Перший детальний аналіз трактату «Житие Леонтия Ростовского» дав В. О. Ключевський: «Древнерусские жития святых как исторический источник». М. М. Воронін глибоко дослідив це питання і дійшов висновку: трактат був написаний на початку 1160-х років. Автор цієї роботи згоджується з М. М. Вороніним (див. книгу «Житие Леонтия Ростовского» і Византійско-руssкие отношения второй половины XII в. // ВВ.— 1963.— 23.— С. 23—46); Останні результати у цьому питанні та текст трактату див.: Hurwitz E. Op. cit.— P. 79—84, 94, 95.

²² Hurwitz E. Op. cit.— P. 95.

²³ Спочатку текст «Сказания о победе над болгарами» (1164) входив як складова частини «Сказания о чудесах Владимирской Иконы Божией Матери» у книгу Милютіна «Четын-Минен». Ця книга, на думку В. О. Ключевського, була написана у середині XVII ст. («Сказание о чудесах» // ЧОЛДП.— 1878.— 30.— С. 10, 21—26). Більш повний та кращий текст цього «Сказания» є у рукописі XVI ст. «Сборник». Що зберігається у музеї Ярославля. Його назва: «Сказание о благодати Божией на князя Андрея». Див. також: Забельч И. Е. Следы литературного труда Андрея Боголюбского // АИЗ.— 1895.— 2—3.— С. 37—49.

період між 1164 та 1174 рр.²⁴ Деякі дані цього трактату просто переписані з Лаврентіївського літопису за 1164 р. під назвою «Сказание о победе над болгарами»²⁵. Там описана битва з болгарами, яка завершилася перемогою Андрія Боголюбського, причому, зумовленою чудовим втручанням, на думку автора трактату, ікони Володимирської Божої Матері. Ікона перебувала на полі битви, а потім повернулася до «церкви Володимирської Пречистої із золотими банями». У короткому літописному тексті перемога над болгарами характеризується як «локальна битва, де перемогли воїни із Володимира». У «Сказанні» ця перемога порівнюється з військовою кампанією візантійського імператора Мануїла I (Комнена) проти сарacenів і наголошується на існуванні близьких стосунків між князем Андрієм і візантійським імператором. Далі мовиться, що свято Спасителя було урочисто відкрите Андрієм Боголюбським та імператором Мануїлом «за наказом патріарха Луки та митрополита усієї Русі Костянтина, а також Нестора, єпископа ростовського»²⁶.

У дослідників трактату завжди виникали труднощі, коли вони намагалися з'ясувати, в чому полягають зв'язки між Візантією та Ростовською землею та анахронічне посилання на єпископа Нестора. Здивувало дослідників також позитивне ставлення до київського митрополита Костянтина, бо саме проти київського релігійно-культурного центру вів боротьбу на «ідеологічному та політичному фронтах» Андрій Боголюбський. Згадування імен митрополита Костянтина, який прибув до Києва у 1168 р. і патріарха Луки (Хрисобергеса) стає зрозумілим після аналізу історичної ситуації тих часів. Так, після відмови патріарха Луки затвердити (на прохання Андрія Боголюбського) незалежного митрополита володимирського, який підпорядковувався б Константинополю, а не Києву, сталася ѹ інша подія. Йдеться про страту у 1169 р. Феодора, кандидата князя Андрія на посаду митрополита Володимира, за наказом київського митрополита Костянтина. Це трапилось у тому ж році, після захоплення Києва у березні військами Андрія Боголюбського.

Можна припустити, що «Сказание о победе над болгарами» (1164) написане в останній місяці 1169 р. або ж на початку 1170 р. Хоча Боголюбському ѹ вдалося стати на деякий час правителем Києва (1169—1171 рр.), ѹому довелося підкоритися вимогам візантійського патріархату та київського митрополита. М. М. Воронін неправильно зрозумів увесь набір трактатів за часів Андрія Боголюбського і зокрема «Сказание о победе над болгарами», коли вважав їх «антивізантійськими»²⁷. Насправді вони мали на меті лише «підтвердження статусу Володимирської землі», як вірно наголошує Ігор Шевченко²⁸. Тож головна мета трактатів була — освятити землю Володимирську та довести справедливість її претензій на святість у межах усієї землі Руської, щоб замінити Київ, як центр Русі²⁹.

Намагання Андрія Боголюбського встановити у Ростовській землі незалежного від Києва митрополита, підпорядкованого лише Константи-

²⁴ Див. також: Воронин Н. Н. «Сказание о победе над болгарами» 1164 г. и праздник Спаса» // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. — М., 1963.— С. 88—92; Pejenski J. Russia and Kazan: Canquest and Imperial Ideology (1438—1560 s) (The Hague and Paris, 1974.)— Р. 144—149; Hurwitz E. Op. cit.— Р. 60—68 (reprint of the text, Р. 90—91).

²⁵ ПСРЛ, 1 (1926/1962), стб. 352—353.

²⁶ Існує ѹ переклад автора цієї роботи цього фрагменту «Сказания».

²⁷ Див. праці М. М. Вороніна (посилання 7, 21, 24).

²⁸ Sevchenko I. Russo-Byzantine Relations after the Eleventh Century // Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford, 5—10 September 1966).— London, 1967/1978.— Р. 95—96.

²⁹ У своєму аналізі автор не розглядає твердження з цього трактату, що свято Спасителя було інагуровано присутністю князя Андрія «сина Юрія (Долгорукого), онука Володимира Мономаха, царя та князя усієї Русі» (Hurwitz E. Op. cit.), оскільки це твердження є звичайним перебільшенням, написаним у XVI ст. У трактаті «Житие Леонтия Ростовского» також наводиться згадані перебільшення, але у фамільярній манері: «син Великого князя Юрія (Долгорукого) та онук Володимира» (Hurwitz E. Op. cit.— Р. 95).

нopolю, було найбільшим викликом у всій його боротьбі за «Київську спадщину». Частково реконструювати зусилля князя Андрія можна, коли ознайомитися з текстом перекладу листа патріарха Луки (Христо-бергеса) до Андрія Боголюбського. Лист є відповідю патріарха на послання князя Андрія, яке не збереглося³⁰. Оскільки дата написання листа відсутня, то дослідники намагалися обчислити її, аналізуючи контекст і хронологію подій, згадуваних у листі (це допомогло б установити, коли саме князь Андрій намагався поставити незалежного митрополита у Володимири)³¹. Останні дані переконують, що лист патріарха написано у період між 1166 та 1168 рр.³² Патріарх повинен був відповісти на послання князя Андрія, бо нещодавно у Ростовсько-Сузdal'ській землі завершилося будівництво кількох визначних церков і ця земля швидко розширювала свій вплив на подій у всій Русі. Такі головні аргументи князя Андрія Боголюбського у посланні до патріарха: Отож, послання написане не раніше 1166 р. Автор переконаний, що лист патріарха написано напередодні захоплення Києва у березні 1169 р., бо саме негативне ставлення патріарха до створення незалежного церковного центру змусило, очевидно, Боголюбського розпочати київську кампанію, а до неї він мав ретельно підготуватися. Напевно, Боголюбський отримав відповідь від патріарха не пізніше літа 1168 р.

Як видно з листа патріарха, прохання Андрія Боголюбського встановити нового митрополита у Володимири, незалежно від Києва, ї утвердити кандидата на цю посаду «владику Феодора», рішуче відхилено на тій основі, що місто Володимир не можна навіть відокремити від «юрисдикції» ростовсько-сузdal'ського єпископства. Патріарх посилається на канонічний закон, який встановлював єпископство або ж митрополіту³³. Однак справжньою причиною відмови була вірність традиційній візантійській доктрині: служіння митрополита мало проходити у єдиній державі — Русі з єдиною церквою Христовою³⁴. Отже, об'єктивно посилання патріарха на доктрину Візантії допомагало князям півдня Русі, які виступали проти Андрія Боголюбського. Пізніше, після монгольської навали та падіння Візантійської імперії, ця доктрина буде допомагати спочатку Володимиру, а потім і Москві у боротьбі за право називатися «місцем перебування митрополита усієї Русі» і стати спадкоємцями Києва³⁵. Єдина поступка патріарха князю Андрію — дозвіл ростовсько-сузdal'ському єпископу розпочати служіння у місті Володимири, а князю цього було замало. Щодо конфлікту Боголюбського з єпископом ростово-сузdal'ським Леоном патріарх зайняв нейтральну позицію. Він відповів князю, що остаточним суддею у церковних питаннях у межах усієї Русі є митрополит усієї Русі, тобто київський, а найголовнішим князем усієї Русі є князь київський, який повинен вирішувати спірні питання. Інакше кажучи, церковна й світська політика патріарха не відповідала інтересам Андрія Боголюбського.

Дослідники поки що розходяться у питанні, яке саме значення мала для Андрія Боголюбського відмова патріарха. Звичайно вважається,

³⁰ Текст перекладу послання Луки Хрисобергеса до князя Андрія Боголюбського із церковно-слов'янської мови на російську був опублікований митрополитом Макарієм у книзі: «История русской церкви». — (1888/1968). — Т. 3. — С. 298—300; та А. С. Павловим у книзі «Русская историческая библиотека» (далі РИБ), вид. 2-е. — 1908. — Т. 6. — С. 63—68, з «Доповненнями» із Літопису Нікона (с. 68—76). Останнє джерело треба приятий із застереженням, бо воно написане у XVI ст.

³¹ Більшість дослідників вважає, що лист був написаний на початку 1160-х років (Павлов, РИБ, вид. 2-е. — 1908. — Т. 6. — С. 63—64); М. М. Воронін вважає, що він був написаний у 1169 р.

³² Vodoff W. Op. cit. — P. 193—215, especially p. 197—199.

³³ Гурвиц вважає, що патріарх Лука посылався на XII Канон, Ради Халкедонів: Council of Chalcedon (Prince Andrej Bogoljubskij. — P. 31).

³⁴ Детальний аналіз візантійської доктрини та візантійсько-русських відносин у XIV ст. див.: Meyendorff J. Byzantium and Rise of Russia. — Cambridge, 1981. — P. 73—96; Obolensky L. Byzantium. Kiev, and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations// Dumbarton Oaks Papers. — 1957. — 11. — P. 21—78.

³⁵ Детальне викладення візантійської доктрини про «єдину Русь» є у патріарха Антонія (на Синоді 1389 р.); на англійську мову цей твір переклав Д. Мейендорф.

що його послання відбиває антиволодимирські антирусські гегемоністські імперські тенденції та реакцію на це з боку Візантії³⁶. Проте з листа патріарха й з аналізу літописів тих часів ми робимо такий висновок: Андрій Боголюбський не бажав ускладнювати стосунки з Візантією. Навпаки, посилаючи листа патріархові, він безпосередньо звертався до візантійських можновладців, обминаючи київську владу. На той час місце київського митрополита було вільним, бо скінчилося служіння митрополита Іоанна IV (1164—1166 рр.), а новий митрополит київський Костянтин (ІІ) прибув до Києва лише у 1168 р.³⁷ Зрозуміло, що Андрій Боголюбський хотів стати головним на Русі партнером патріарха та візантійського імператора.

Політична поразка Андрія Боголюбського змусила його перебудувати свою стратегію у боротьбі за зверхність на Русі. Він мав перед собою у 1169 р. дві можливості: 1) продовжувати існуючу політичну традицію й керувати Києвом та всією Руссю з Києва, як це зробив його батько, Юрій Долгорукий та інші князі; 2) знищити Київ, як центр політичної та церковної влади і підпорядкувати його Володимиру, новій столиці землі Руської. Проведення Андрієм київської кампанії і захоплення Києва у 1169 р., утвердження на київському столі брата Гліба, який тепер став залежним від нього, показує, що Андрій Боголюбський обрав другу стратегію для досягнення своєї мети³⁸.

Захоплення Києва Боголюбським було здійснено не тільки заради одержання київського престолу, а й для позбавлення «матері міст руських» статусу святості. Коротко оглянемо події 1169 р. із цим зв'язані³⁹.

Аналізуючи різні джерела, ми приходимо до висновку: 1) було проведено систематичне знищенння Києва, як сакрально-політичного центру, бо руйнувалися церкви, монастири, забиралися ікони, священні книги тощо; 2) у Сузdalсько-Володимирському літописі чи «Боголюбському кодексі» від 1177 р. наголошувалося на справедливості знищення Києва із суто релігійної точки зору. Там написано, що Київ та киян було справедливо покарано за негідні вчинки митрополита Костянтина щодо Полікарпа, ігумена Печерського монастиря. Стверджується про величезні гріхи у звязку з оголошенням посту в четвер та в п'ятницю, хоча на ці дні випадали визначні церковні свята. У Суздалі були непорозуміння з цього приводу у 1164 р. Автори чи редактори гіпотетичного «Боголюбського кодексу» свідомо перекручують факти, щоб виправдати небувале сплюндрування Києва («такого не було раніше» — напише згодом літописець). Почуття провини за руйнування Києва у 1169 р. присутнє в іншому володимирському «Сказанні», де йдеться про захоплення Києва у 1203 р. іншими руськими князями за вказівкою Всеволода Юрійовича (1176—1212). Там є така фраза: «И сотворилося великое зло в земле Русской, какого не было от крещения в Киеве»⁴⁰. Згадка про хрещення у Києві дана для того, щоб ухилитися від факту захоплення Києва 1169 р. й описати лише сплюндрування його у 1203 р.

Тимчасове захоплення Києва Андрієм Боголюбським у 1169 р. не змінило його позицій у боротьбі з київським митрополитом. Після невдачі у встановленні незалежного митрополита у Володимири (1166—1167 рр.), він здійснив спробу налагодити стосунки з новим митрополитом Києва Костянтином (ІІ), передавши йому «владику Феодора», свого кандидата на митрополита Володимира, на суд. Ці його зусилля знов призвели до політичної поразки, бо новий митрополит Києва відав наказ спочатку засудити, а потім стратити Феодора влітку 1169 р.

Ми можемо проаналізувати ці події за повідомленнями двох літописів, де згадується, як саме був знищений Феодор: Лаврентіївський літопис за 1169 р. (там є й відредактований опис сплюндрування Києва

³⁶ Voronin N. Andrej Bogoljubskij i Luka Xrizoverg.— P. 29—50, especially p. 48—50.

³⁷ Sevchenko I. Op. cit.— P. 95—96.

³⁸ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus. У цій роботі є аналіз обох «Сказаний» та інших історичних проблем.

³⁹ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Ist Significance for the Succession to Kievan Rus.

⁴⁰ ПСРЛ. 1 (1926/1962), стб. 418.

у 1169 р.), та Іпатіївський літопис, з невірною датою (1172 р.)⁴¹, де є й окремий опис захоплення Києва у 1169 р. разом із викладенням інших подій. Там наводиться й конкретне місце страти Феодора — «Песий острів»⁴².

В обох літописах характеристики Феодора надзвичайно негативні, він звинувачується в непокорі та незгоді з митрополитом Київським, а також з князем Андрієм Боголюбським. Ось що пише літописець про злочини та брутальну поведінку Феодора щодо християн Володимира:

«Він забирав усе майно людей, плюндрував села, та вимагав зброю й коней. Багатьох людей він віддавав у рабство, у тюрму, та грабував; причому, не лише селян, а й духовенство, монахів, священників та ігуменів. Деяким людям він голив бороди, волосся на голові, виколював очі та завдавав інших тортур, про які важко навіть писати»⁴³.

Вигнання Феодора з Володимира та із «золотоверхої церкви Пречистої Володимирської Божої Матері» інтерпретувалось як «одне з нових чудес... Господа й Пречистої Володимирської Божої Матері». Засудження та страта Феодора за наказом Костянтина (ІІ) описано у всіх деталях й вражає своєю жорстокістю:

«Митрополит Костянтин наказав, щоб відрізали йому (Феодорові) язик за диявольські вчинки та ересь. Він також наказав, щоб йому відрубали праву руку й осліпили, бо той проклинає Пречисту... Нарешті, за всії свої диявольські вчинки, Феодора-демона вбили»⁴⁴.

Автор підкреслює, що ніколи йому не доводилося читати у джерелах, аж до XVI ст., про такі жорстокі тортури одного церковника за наказом іншого, вищого за рангом; до речі, описувалися найдрібніші подробиці цих знушань.

Андрій Боголюбський віддав свого «протеже» київському митрополиту на суд і кару, бо наштовхнувся на серйозні перепони у реалізації свого задуму — перетворити Володимир у церковний центр усієї Русі й стати головним князем. Проте справа Феодора зашкодила не тільки Андрієві, а й самому митрополитові Костянтинові — з 1169 р. він більше не згадується у літописах. У період з 1169 по 1182 рр. ми знаходимо лише кілька незначних згадок про нового митрополита усієї Русі Нікифора (ІІ)⁴⁵. Брак інформації не дозволяє повною мірою проаналізувати стосунки Андрія Боголюбського, Костянтина (ІІ) і патріарха Константинополя в останні роки князювання Боголюбського.

Політика Андрія щодо Києва та Київської Русі не знаходила підтримки серед вищої церковної ієрархії. Наприклад, єпископ Туррова, Кирило, найвизначніший інтелектуал — церковник тих часів, дуже критично ставився до Феодора. У трактаті «Житие Праведного Кирилла» засуджується у явній формі Феодор, бо «він поводився нечестиво й був еретиком»⁴⁶. У цьому ж трактаті написано: «Він (Кирило) написав багато послань князеві Андрію Боголюбському з поясненнями із Євангелій, Пророків, де дав коментарі про святкування церковних свят та щодо інших духовних питань»⁴⁷. Кирило написав також відомий твір «Проповедь о душе и теле человека, о нарушении заповедей Божиих, о Воскресении Тела Иисуса Христа, о будущем Суде над людьми и о каре за грехи»⁴⁸, де посилається на притчі Ісуса Христа про ягня та зцілення сліпого. Хоча Кирило ніколи не називав Андрія чи Феодора своїми іменами, але багато дослідників твору вважає: він був спеціально написаний для осуду стосунків між Андрієм і митрополитом київським та втручання Боголюбського у церковні справи. Хоча цей твір

⁴¹ ПСРЛ. 1 (1926/1962), стб. 355—357; ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 551.

⁴² ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 552.

⁴³ Hurwitz E. Op. cit.— Р. 34.

⁴⁴ Op. cit.

⁴⁵ Vodoff W. Op. cit.— Р. 208.

⁴⁶ Див. книгу Є. Голубінського «История русской церкви». I, pt (1901/1969).— Р. 805.— Fn. 1.

⁴⁷ Op. cit.— Р. 442.— Fn. 1.

⁴⁸ Переклад на російську мову й коментар є у книзі «Памятники литературы древней Руси: XII век».— М., 1980.— С. 290—309.

прямо і не засуджує політику Андрія Боголюбського, але у «Житии» наголошується: «Кирило був дуже критично настроєний проти Феодора та Андрія; він вважав, що захоплення священного Києва є великим гріхом перед Богом».

Окрім двох серйозних поразок Андрія Боголюбського у боротьбі за «священство Ростовсько-Суздальської землі» на нього звалися й інші нещастья. 20 січня 1171 р.⁴⁹ вмирає його брат Гліб, що сидів на київському престолі, і йому доводиться знову підтверджувати свої домагання стати першим князем Русі. Почалася нова боротьба за «Київський престол», що продовжувалася більше двох років. Київська кампанія 1173 р. закінчилася повною невдачею Боголюбського. Друга спроба підкорити Київ виявилася для нього фатальною...

Усі ці події відображені у трьох пов'язаних між собою трактатах, які входять до Київського літопису: 1) початок княжого правління Володимира в Києві⁵⁰; 2) початок княжого правління Романа Ростиславича в Києві⁵¹; 3) «Сказання» без назви, про київську кампанію 1173 р., обсяг якого перевищує перші два трактати⁵².

Боротьба за київський престол розпочалася тоді, коли рід Ростиславичів не погодився із правлінням Боголюбського у Києві й посадив на престолі Володимира Мстиславича, який помер через чотири місяці. У Київському літописі записано: «Андрій був дуже розгніваний тим, що Володимир Мстиславич став князем у Києві й послав йому наказ піти геть із Києва, а Романові Ростиславичу йти до Києва»⁵³. Але й утвердження у Києві Романа Ростиславича (у липні 1171 р.)⁵⁴ й тимчасове підпорядкування міста Ростиславичам було, з точки зору Андрія, рішенням вимушеним. Дуже скоро, обравши зручний привід, Андрій наказав Ростиславичам залишити Київ й призначив князем Києва свого брата Михайла Юрійовича⁵⁵. Цим планам Боголюбського щодо Києва активно протидіяла опозиція князів Ростиславичів та Мстислава Волинського. Ім вдалося захопити Київ і посадити там Рюрика Ростиславича, який був висвячений на княжіння 1 квітня 1172 р.⁵⁶ У Київському літописі є такий коментар: «І увійшов Рюрик у Київ з великою славою й честью та сів на престолі свого батька та діда»⁵⁷.

Андрій прийняв виклик й організував цілу коаліцію із «малих» князів. Тимчасово його підтримали Ольговичі з Чернігова.

У 1173 р. йому вдалося зібрати величезне військо, куди входило 20 князів із своїми дружинами; київський літопис пише, що загальна кількість воїнів досягала 50.000⁵⁸. Отже, влітку й восени 1173 р. величезне військо діяло на Київській землі; але згодом у стані нападаючих розпочалися чвари. Іх залишив Святослав Чернігівський, що істотно ослабило сили загарбників.

Хоча факти боротьби за «Київську спадщину» та кампанію 1173 р. досить детально наведені у Київському літописі, а також у праці Михайла Грушевського⁵⁹, але не досить повно проаналізовано «Сказання» без назви, яке має ідеологічний підтекст. Грушевський зробив лише зауваження, що кампанія 1173 р. у «Сказанні» описана «епічним тоном, у риторичному, помпезному стилі»⁶⁰. Воно винятково важливе для розуміння справжніх мотивів боротьби за «Київську спадщину» й викриття моральної неспроможності Андрія Боголюбського із суто християнської точки зору. Безсумнівно, цей твір є найбільш критичним щодо

⁴⁹ ПСРЛ, 2 (1908/1962) стб. 563—564.

⁵⁰ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 566—568.

⁵¹ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 568—572.

⁵² ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 572—578.

⁵³ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 566.

⁵⁴ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 568.

⁵⁵ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 569—570.

⁵⁶ Грушевський М. Історія України — Руси.— (1905—1954).— Т. 2.— С. 200.

⁵⁷ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 570—571.

⁵⁸ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 573.

⁵⁹ Грушевський М. Історія України — Руси.— Т. 2.— С. 200—202.

⁶⁰ Там же.— С. 201.

Андрія Боголюбського, у порівнянні з іншими тогоджасними джерелами.

«Князя Андрія звинувачували в тому, що він переповнився бундючністю та пихатістю, став покладатися лише на людей, світу цього, оточив себе величезним військом...»⁶¹ Він впав у пастку заготовлену для нього дияволом, який воює з християнами. Хоча князь Андрій був дуже розумним чоловіком і хоробрим воїном, але втратив свій розум, засліплений гнівом і ненавистю до всіх. З уст його виривалися неподобні слова, які є гріхом перед Господом. Пихатість та гордість приходить до нас від диявола, який хоче вкласти ці гріхи у наші серця. Справедливі слова Апостола Якова: «Бог гордим противиться, а смиренним дає благодать!» (Якова 4:6). І слова Святого Апостола Якова справдилися, як ми розповімо згодом»⁶².

Після детального опису київської кампанії та обставин поразки князя Андрія автор (чи автори) «Сказання» робить висновок:

«Отож, ствердилися слова Святого Апостола Якова: «Бог гордим противиться, а смиренним дає благодать». І відійшло від Києва усе військо князя Андрія. Він зібрал його з усіх усюд, і не можна було перелічити це військо. Вони прийшли до Києва гордими, а пішли до домів своїх приниженими»⁶³.

Князя Андрія звинувачували у величезних гріхах (бундючності, пихатості, лихомовстві), яких він припустився під впливом диявола. Не можна недооцінювати цих звинувачень, особливо, якщо порівняти їх з описом захоплення Києва у 1169 р. (у Київському літописі). У тому «Сказанні» князя Андрія критикують побічно, і автор (чи автори) наголошують: таке нещастя впало на Київ «за гріхи наші», тобто були деякі доводи у сплюндуванні Києва як кари від Господа⁶⁴.

Автор (чи автори) трактату про князювання Романа Ростиславича у Києві та «Сказання» про київську кампанію 1173 р. обґрунтують свою критику Андрія Боголюбського з морально-релігійної точки зору, бо кияни змушені були протистояти нечестивим вчинкам князя та його нехристиянській поведінці⁶⁵. У творі наводиться розмова між князем Андрієм та Ростиславичами, де перший наголошує на своєму праві діяти так, як йому заманеться, тобто без усяких законів, а Ростиславич звинувачує Андрія Боголюбського у порушенні обов'язків та угод. Причому, князь Андрій цінував хрест на знак прийняття волі Божої у конфлікті з Ростиславичами. Ось що висуває як звинувачення Ростиславичам князь Андрій:

«Ти (тобто Роман Ростиславич) та браття твої не підкорилися волі моїй. Вийдіть із Києва, а Давид хай вийде із Вишгорода, а Мстислав — із Білгорода. Беріть собі Смоленськ й діліть його між собою»⁶⁶.

Але Ростиславичі були дуже невдоволені з того, що Андрій Боголюбський став першим князем землі Руської, а Київ віддав своєму братові Михайліві Юрійовичу. Тому вони висувають свої звинувачення князю Андрієві й доводять справедливість своїх прав:

«Брат наш, ми, згідно із законом Божим, цінували хрест перед тобою, й згідно із волею Божою значимо тобі усього доброго. А тепер ти вигнав брата нашого, Романа, з Києва й наказуеш нам покинути землю Руську, хоча ми тобі не вкоїли ніякого зла. Нехай Бог та хрест святий розсудять нас»⁶⁷.

Аналогічні доводи й викладення своїх позицій між князем Андрієм та Ростиславичами є у «Сказанні» про київську кампанію 1173 р. Посланець князя Андрія до Ростиславичів повинен був довести їм необхідність покоритися волі князя:

⁶¹ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 572.

⁶² ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 574.

⁶³ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 577—578.

⁶⁴ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 545.

⁶⁵ Викладення середньовічних законів княжого правління є у книзі: Kem. F. Cottessg-nadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter,— Darmstadt, 1963.—S. 138.—178.

⁶⁶ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 569—570.

⁶⁷ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 570.

«Ви не зробили так, як я вимагав від вас. Ти, Рюрик, йди у Смоленськ, до свого брата, у свій уділ. А потім скажи Давидові: «Йди до Берладі», бо я не дозволю йому бути князем усієї землі Руської. Скажи також Мстиславові: «Саме через тебе все й розпочалося і я не дозволяю йому бути у землі Руській»⁶⁸.

Князь Мстислав відповів жорстко, наголошуучи на своєму праві бути князем:

«До цього ми любили тебе, як батька. Однак тепер ти послав нам такого послання, де поводишся з нами, як із звичайними рабами, чи простолюдинами, а не з князями. Роби тоді те, що ти намірився робити. Хай Господь нас розсудить»⁶⁹.

Суд Божий й привів до поразки Андрія Боголюбського, і були розв'язані усі моральні й правові проблеми. Використання моральних та юридичних аргументів у «Сказанні» про кампанію 1173 р. свідчить, що цей твір є найбільш аргументованим засудженням політики Боголюбського. Причому, автор (чи автори) Київського літопису дотримуються чисто християнської етики та моралі.

Розглянемо ж причини, за якими у Київський літопис була включена «Повесть об убийстві Андрея (Боголюбського)»⁷⁰. Парадоксальним є те, що даний трактат прославляє Боголюбського та його «досягнення», а Київський літопис загалом дуже критично ставиться до всіх періодів князювання Андрія Боголюбського, особливо до ролі, яку він відіграв у київській кампанії 1173 р.⁷¹ У «Повести» прославляється місто Володимир замість Києва, та Боголюбове замість Вишгорода («подібно тому, як Вишгород був поруч із Києвом, тож і Боголюбове є поруч із Володимиром»)⁷²; порівнюються Золоті Ворота обох столиць, та мученицька смерть князя Андрія — із мучениками православ'я Борисом та Глібом⁷³; на довершення всього, автори «Повести» у Київському літописі не лише «освящали» Боголюбського, а й прославляли «священне місто» Володимир за рахунок Києва, позбавляючи таким чином Київ статусу «давньої столиці Русі». Постає питання, чому така «Повесть», де Боголюбський зображення в «образі праведника» й прославляється його політика, була вміщена у Київському літописі?

Ми вже наголошували на тому, що автори Київського літопису включили «Повесть» до цього твору, бо вважали: історія Андрія Боголюбського має визначне значення для всієї землі Руської⁷⁴. Вони вирішили включати у літопис усі матеріали, які мають відношення до історії Києва, незалежно від їхнього змісту. Вони вважали себе справжніми спадкоємцями всієї «Київської спадщини» й хотіли прийняти її всю, не вилучаючи нічого. Автор (чи редактори) Суздалсько-Володимирського літопису селективно відбирали матеріали, які мали відношення до подій у землі Київській, виходячи з політичної ситуації, та тогочасних «ідеологічних потреб».

Автори (чи редактори) Київського літопису були церковниками й дотримувалися християнської моралі. З точки зору християнина, київська кампанія 1173 р., розпочата Андрієм Боголюбським, була наслідком страшного гріха — гордості людської. Ось чому князя Андрія було справедливо покарано: поразкою та приниженням. Більше того, його ще й брутально вбили, що також інтерпретувалось як кара Божа. Але надійшли часи простити грішника. Можна вважати, що включен-

⁶⁸ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 572—573.

⁶⁹ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 573.

⁷⁰ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 580—595. У Суздалсько-Володимирському літописі (ПСРЛ, 1 (1926/1962), стб. 367—369 також є схожий текст. Аналіз «Повести» та література є у М. М. Вороніна «Повесть об убийстві Андрея» і ее автор» (Історія СССР.— 1963.— Т. 3.— С. 80—97) та у Гурвіца.

⁷¹ Див. вище.

⁷² ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 580.

⁷³ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 593.

⁷⁴ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus.— P. 314—315.

ня похвальної повісті про вбивство князя Андрія у Київський літопис було фінальним актом прощення грішника — князя Андрія⁷⁵.

З іншої точки зору, «Повесть об убииении Андрея» могла бути включеною у Київський літопис із суро дидактичних мотивів. Її можна було інтерпретувати з перспективи виконання середньовічного «права опору»; згідно з ним правитель, який порушив святу угоду (поцілувавши хрест) та поводився, як тиран, міг бути справедливо покараний — аж смертю.

Я. Пеленский

БОРЬБА ЗА «КИЕВСКОЕ НАСЛЕДСТВО» В 1155—1175 ГГ.: РЕЛИГИОЗНО-ЦЕРКОВНАЯ СФЕРА.

Одним из наиболее ярких и драматических процессов, протекавших в Древней Руси второй половины XII в. является, безусловно, борьба за «Киевское наследство», состоявшая фактически в попытке перенести политический и религиозно-церковный центр тяжести из Киева во Владимир. Этот процесс был тесно связан с активной деятельностью князя Андрея Боголюбского.

После завершения киевской кампании 1154—1155 гг. Юрий Долгорукий передал Андрею Вышгород (что позволило ему претендовать на киевский престол). Однако Андрей предпочел княжение в Сузdalской земле, тем самым нарушив священную традицию. Никогда ранее обещание наследовать киевский стол не отвергалось столь решительно. В 1155 г. происходит главное событие в религиозно-церковной жизни Руси, положившее, по сути, начало борьбе за «Киевское наследство» — вывоз из Вышгорода во Владимир иконы Священной Божьей Матери.

В 1157 г. Андрей становится Ростово-Сузdalско-Владимирским князем, и его правление условно может быть разделено на два периода: 1157—1167 гг. и 1168—1175 гг. Первый период характеризуется стремлением к развитию и расширению территории Северо-Восточной Руси. Андрей, не вступая в конфликт с Киевом, сосредоточивает свои усилия на превращение Владимира в крупный религиозно-церковный город. Завершается этот период попыткой учредить во Владимире независимую митрополию. Эта попытка оказалась неудачной в первую очередь потому, что константинопольский патриарх отрицательно относился к политике Андрея, предпочтая видеть в Руси единое централизованное государство с одним митрополитом.

Второй период княжения Андрея носит характер открытого стремления подчинить себе Киев. Характерной особенностью является упорное нежелание Андрея стать киевским князем. Речь шла не о личной власти, а именно о перенесении центра тяжести в Северо-Восточную Русь. Андрей предпринимает две киевские кампании (1169 и 1173 г.). Результатом первой из них был захват Киева и утверждение на киевском престоле Глеба (брата Андрея). Кроме того, в русле своей политики Андрей прилагает все усилия для того, чтобы лишить Киев статуса святости. Тем не менее, ему не удается преодолеть оппозицию высшей церковной иерархии во главе с митрополитом Константином. После смерти Глеба борьба за «Киевское наследство» вступает в заключительную fazу, окончившуюся поражением и в итоге гибелю Андрея.

Все эти события отражены в трех связанных между собой трактатах, входящих в Киевскую летопись. Это начало княжения Владимира Ростиславича в Киеве; начало княжения Романа Ростиславича в Киеве и «Сказание» без названия о киевской кампании 1173 г. Это произведение является наиболее аргументированным осуждением политики Андрея Боголюбского.

Причиной включения в Киевскую летопись «Повести об убииении Андрея (Боголюбского)» была исключительность значения истории князя Андрея для всей земли Русской. Кроме того, авторы (или редакторы) Киевской летописи были церковниками и придерживались христианской морали. С их точки зрения киевская кампания 1173, начатая Андреем Боголюбским была следствием страшного греха — человеческой гордости. Но пришло время простить грешникам, и включение повести об убийстве князя

⁷⁵ Гіпотеза Б. О. Рибакова про авторство боярина Петра Бориславича у Київському літописі невірна. («Боярин-літописець XII в.» // Істория СССР.— 1959.— Т. 5.— С. 56—79; «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».— М.. 1972.— С. 277—392).

Андрея в Киевскую летопись было финальным актом прощения грешника — князя Андрея.

Эта повесть также могла быть включена в Киевскую летопись по сугубо дидактическим мотивам. Ее можно интерпретировать и с точки зрения средневекового «права сопротивления», согласно которому правитель, который нарушил священное соглашение (целование креста) должен был быть справедливо наказан.

Ya. Petensky

STRUGGLE FOR THE «KIEV LEGACY» IN 1155-1175: RELIGIOUS-CHURCH SPHERE

Struggle for the «Kiev Legacy», which practically consisted in the attempt to transfer a political and religious-church centre of gravity from Kiev to Vladimir, is undoubtedly one of the most bright and dramatic processes which occurred in the Old Rus of late 12th century. This process was closely connected with impetuous activities of Prince Andrei Bogolyubsky.

After the Kiev campaign of 1154—1155 Yury Dolgoruky granted Vyshgorod to prince Andrei (this allowed the latter to pretend to the Kiev throne). But Andrei preferred reigning in the Suzdal land, thus breaking the sacred tradition. Never before was the promise to inherit the Kiev throne rejected so decidedly. In 1155 the main event in the religious-church life of the Rus took place: the Icon of the Holy Virgin was taken out from Vyshgorod to Vladimir. That event gave rise to the struggle for the «Kiev legacy».

In 1157 Andrei became the Prince of the Rostov—Suzdal—Vladimir. His reign may be conditionally separated into two periods: 1157—1167 and 1168—1175. The first period is characterized by the striving for development and expansion of the North—East Rus territory. Prince Andrei, avoiding the conflict with Kiev, concentrated his efforts on making Vladimir a large religious and church city. An attempt to establish an independent mitropoly in Vladimir had crowned that period. But it was a failure, firstly because the Constantinopol Patriarch treated Andrei's policy negatively and preferred the Rus to be a single centralized state with a single metropolitan.

The second period of Andrei's reign was his undisguised aspiration to bend Kiev to his will. It is interesting that Andrei persistently showed reluctance to become the Kiev prince. So, it was not the question of the personal power but of the transfer of the centre to the North—Eastern Rus. Andrei took two Kiev campaigns (1169 and 1173). The first of them resulted in capture of Kiev and consolidation of Gleb (Andrei's brother) on the Kiev throne. Besides, in the course of his policy, Andrei did his best to deprive Kiev of the status of holiness. Nevertheless, he failed to overcome the opposition of the higher church hierarchy headed by Metropolitan Constantine. After Gleb's death the struggle for the «Kiev legacy» reached its final stage which brought defeat and then death of Andrei.

All these events are described in three closely connected treatises from the Kiev chronicle: the beginning of the Vladimir Rostislavich reign in Kiev, the beginning of the Roman Rostislavich reign in Kiev and «Skazaniya» («Tellings») without the name about the Kiev campaign of 1173. This work is one of the most well-reasoned blame of Andrei Bogolyubsky's policy.

Inclusion of the «Tale of Andrei Bogolyubsky's assassination» to the Kiev chronicle was reasoned by the exceptional importance of Prince Andrei's history for the whole Russian land. Besides, the authors (or editors) of the Kiev chronicle were clergy men and kept to the Christian ethics. As to their opinion, the campaign of 1173 which was started by Andrei Bogolyubsky was a result of the terrible sin—human arrogance. But the time had come to absolve sinners and inclusion of the tale about Prince Andrei's assassination to the Kiev chronicle was the final act of absolving the sinner — Prince Andrei.

This tale might be also included into the Kiev chronicle with the purely didactic aim. It may be also interpreted from the view point of the medieval «right of resistance» according to which the ruler who had broken the sacred agreement (kissing of the cross) was to be justly punished.

Одержано 15.09.90

ЧИ ІСНУВАЛА ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ?

П. П. Толочко

Стаття присвячена проблемі етнічної історії Київської Русі.

Проблема етнічного розвитку Київської Русі, як один із важливих аспектів її історії, постійно привертала увагу дослідників. Знаходячись на стику ряду дисциплін, вона досліджувалась у працях істориків і археологів, етнографів і філологів, антропологів. Варто відзначити, що інтерес до етнічних процесів на Русі не завжди викликався завданнями пошуку наукової істини. Свій деформуючий вплив на вирішення етнічної історії східних слов'ян виявляла політична кон'юнктура. В діалектичній єдиності переплелися офіційна великороджавна доктрина «старшого брата» і національний комплекс «меншого брата». Впродовж тривалого часу історики ведуть дискусії щодо права на киеворуську спадщину. Належить вона росіянам чи українцям? При цьому, у полемічному захваті нерідко забивають, що є ще й білоруси, які також мають безпосередню причетність до цієї спадщини.

Історіографія з даної проблеми велика. Її розгляд може бути темою окремого дослідження. Тут хотілося б лише відзначити, що практично всі традиції історичної думки дожовтневого періоду, так чи інакше, успадковані дослідниками нашого часу. Йдеться не лише про альтернативність висновків вчених з проблеми етнічного розвитку Київської Русі, а й про систему аргументації. У багатьох випадках вона базується не на твердих документальних фактах, а на емоціональному сприйнятті явищ історії, априорному переконанні у незмінності етнічної ситуації від середньовіччя до наших днів. Характерним прикладом може бути ставлення до міжкнязівської боротьби на Русі. Ряд істориків, вітчизняних і зарубіжних, розглядають ці можновладні чвари через етнічну призму. «Українські» Київ і Південна Русь протиставляються «російському» Володимиру на Клязьмі та Північно-Східній Русі або «білоруському» Полоцьку.

Отже, проблема лишається і потребує подальшого неупередженого дослідження. При цьому необхідно підкреслити, що етнічні процеси східного слов'янства, як і інших народів, тісно пов'язані з соціально-політичним і державним розвитком. Ці процеси взаємообумовлені і саме так їх слід розглядати.

Почнемо із з'ясування етнічної ситуації східних слов'ян напередодні їх політичної консолідації. «Повість минулих літ» у вступній частині подає широку картину розселення слов'ян взагалі та східних зокрема. «Тако же и ти слов'єни пришедші съдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане съдоша в лѣсъх; а друзии съдоша межю Припятью и Двіною и нарекошася дреговичи; инии съдоша на Двинѣ и нарекошася полочане, рѣчъки ради, яже втечетъ въ Двину, имянемъ Полота... Слов'єне же съдоша около озера Ильменя..., а друзии съдоша по Деснѣ, и по Семи и по Сулѣ и нарекошася сѣверъ»¹.

Далі на сторінках літопису з'являються повідомлення про інші східнослов'янські племена: кривичі жили у верхів'ях Волги, Західної Двіни і Дніпра; дуліби, волиняни й бужани в Побужжі; радимичі — на Посожжі; вятичі — в басейні Оки; хорвати, уличі і тиверці — в Подністров'ї, Карпатах і до Чорного моря.

Говорячи про географію східнослов'янських племен, необхідно пам'ятати, що йдеться не про маленькі племінні угруповання, а про союзи племен, і, може, й значніші етнічні спільноти. П. М. Третьяков називав їх примітивними народностями — «народцями»². Саме такими

¹ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 11.

² Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности.— М.— Л., 1953.— Изд. 2-е.— С. 70.

«народцями», як відомо, вважав Ф. Енгельс швабів, лангобардів, аквітан та інші племінні об'єднання Західної Європи³, які знаходились на такому ж етапі етно-політичного розвитку, що й слов'яни. В. В. Мавродін дійшов висновку, що літописні «племена» Східної Європи являли собою територіальні етнічні утворення⁴.

Останнім часом, характеризуючи літописні «племена», дослідники почали враховувати фактори їх політичного розвитку. В. Т. Пашуто вбачав у «полянах», «древлянах», «вятичах» своєрідні конфедерації княжінь, в яких уже помітні інститути політичної влади⁵. Аналогічні висновки утримуються в працях інших дослідників і засновуються насамперед на аналізі літописних свідчень. Розповідаючи про полян, літописець зауважив, що на чолі їх стояв князь Кий, який «княжаше в родѣ своемъ». Інші літописні «племена» мали аналогічну суспільно-політичну організацію; в кожному з них правили свої князі.

При з'ясуванні характеру етнічного розвитку східних слов'ян переддержавного періоду слід мати на увазі такі літописні поточнення: 1) окремі східнослов'янські групи одержали свої назви від місць розселення. «Прозвашася имены своими, гдѣ съдше на которомъ мѣстѣ»⁶; 2) всі вони мали єдину мову, яка відрізняла їх від оточуючих народів. «А се суть ини языци»⁷; 3) кожна група східних слов'ян у процесі співживлення набула нових етнографічних особливостей. «Имяху бо обычаи свои, и законъ отецъ своих и преданья, каждо свой нравъ»⁸.

Справедливість літописних тверджень підтверджується археологічними дослідженнями слов'янських пам'яток VI—VIII ст. При загальній близькості матеріальної культури на всій території розселення східних слов'ян, помітні її регіональні особливості.

Першим звернув на це увагу О. А. Спицин, який вважав, що основними етновизначальними ознаками тієї чи іншої області є обряд поховання, типи поховального інвентаря, прикрас, і, насамперед, форми скроневих кілець⁹. З певними застереженнями ці ознаки вважаються етновизначальними і в наш час.

У спеціальній роботі, присвяченій археологічним старожитностям східних слов'ян, В. В. Седов здійснив спробу окреслити територію кожного літописного міжплемінного об'єднання на підставі виявлення специфічних рис матеріальної культури¹⁰. Маючи літописні історико-географічні орієнтири, завдання це не видається надто складним. Проте, користуючись лише даними археології визначити суму специфічних етнографічних проявів культури того чи іншого «племені» набагато складніше. Іноді неможливо.

Особливі труднощі, як відомо, виникають при пошуку етновизначальних рис матеріальної культури полян. І. П. Русанова вважала характерною полянською рисою кургани з ямним обрядом поховання і на цій підставі включала до території розселення полян навіть чернігівське Подесення¹¹. Насправді ж єдність поховального обряду, як й інших елементів матеріальної культури в Середньому Подніпров'ї та Нижньому Подесенні, визначалась процесами політичної консолідації населення регіону. Саме тут формувалась історична «Руська земля».

Аналогічні труднощі постають і перед дослідниками інших етнографічно-порубіжніх територій, де також відсутня археологічна специфічність. Навіть така універсальна етновизначальна ознака, як скроневі

³ Энгельс Ф. К истории германцев // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 19.— С. 442—546; Энгельс Ф. О разложении феодализма и возникновении национальных государств // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.— С. 406—416.

⁴ Мавродін В. В. Происхождение русского народа.— Л., 1978.— С. 67.

⁵ Пашуто В. Т. Летописная традиция о племенных княжениях и варяжский вопрос // Летописи и хроники. 1973.— М., 1974.— С. 110.

⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 11.

⁷ Там же.— С. 13.

⁸ Там же.— С. 14.

⁹ Спицин А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // ЖМНП.— 1899.— № 7.

¹⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.

¹¹ Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв. // САИ.— 1966.— Вып. Б 1—24.

кільця» не завжди гарантує правильне визначення «племінної» належності території. На їх підставі практично неможливо розмежувати хорватів і тиверців, волинян і древлян.

Чіткіше проступають етнографічні особливості в межах більших регіонів, що охоплюють територію розселення кількох літописних «племен». Вони обумовлювалися, насамперед, різними географічними умовами, а також сусідством іншоетнічного населення. На північному заході групи близьких племен становили поляни, сіверяни (чернігівські), древляни, частково, дреговичі, волиняни, дулуби, тиверці, білі хорвати; на північному сході — сіверяни східні, вятичі та радимичі¹², на північному заході — дреговичі і кривичі, кривичі і словени.

В цілому східнослов'янські племена VI—VIII ст. знаходились на однаковому етапі культурного, економічного і соціально-політичного розвитку, але в окремих районах поступальність процесу була більш прискореною. Одним з таких був південний, де в означений період високого рівня досягло землеробство і ремесло. Розкопки багатьох слов'янських поселень (Пеньківка, Сахнівка, Пастирське, Григорівка, Зимно, Рипнів, Хотомель, Княжа Гора, Новотроїцьке, Волинцеве та ін.) виявили достатньо досконалі й продуктивні широколопасні наральники¹³. Знахідки черенкових і втулкових чересел засвідчують використання у землеробстві плужного орного знаряддя¹⁴. Значного поширення набули у слов'янського населення серпи, коси-горбуші й інші землеробські знаряддя, що свідчить про значний прогрес у сільському господарстві. Аналіз знахідок зерен злаків, а також їх відбитків на глиняному посуді або обмазці показує, що південна група східних слов'ян культивувала майже всі відомі у середньовіччі культури — просо, пшеницю, жито, овес, ячмінь, горох, боби тощо. Є всі підстави твердити, що сільськогосподарське виробництво в переддержавний період не лише забезпечувало населення необхідним продуктом, а й створювало значну частку додаткового, як необхідної основи політичної консолідації.

В археологічному матеріалі VI—VIII ст. достатньо чітко відбилися й ті поступальні процеси, що проходили у ремісничому виробництві. Виявлено центри залізодобування (Григорівка, Гайворон), залізообробки (Зимне, Пастирське). Про потужність цих основних галузей ремесла свідчать численні знахідки землеробських знарядь, ремісничого інструментарія, предметів озброєння. Структурний аналіз показує, що ковалська справа характеризувалась складними технічними і технологічними процесами, які вимагали значних спеціальних знань і практичних навиків. Якісний перелам в обробці заліза приходиться на другу половину VII—VIII ст.¹⁵

Менш розвиненим було ювелірне ремесло, але й воно виявляло тенденцію до прогресуючого розвитку. На ряді поселень виявлено залишки майстерень ювелірів. У південних землях, куди вироби із Сходу потрапляли давно, почалось освоєння технік зерні й скані, застосування їх для виготовлення скроневих кілець, лунниць тощо.

Різке збільшення потенціалу сільськогосподарського і ремісничого виробництва створювало сприятливі умови для виходу частини їх продукції на ринок, а, отже, і стимулювало торгівлю. Знахідки візантійських монет VI—VIII ст. у Києві, арабських монет VIII ст. у Києві та інших пунктах Середнього Подніпров'я свідчать про налагодження міжнародних торговельних зв'язків, що підтверджують так звані скарби антиків (або русів), до складу яких входили дорогоцінні вироби іранських і візантійських майстрів.

¹² Етнографічна єдність сіверян, вятичів і радимичів засвідчена в літописі: «И ради-
мичи, и вятичи, и съверъ одинъ обычай имаху» // ПВЛ.— Ч. 1.— С. 15.

¹³ Черенцов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных
орудий // КСИА АН СССР.— 1976.— № 146.— С. 34.

¹⁴ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ.— 1961.— Вып. Е 1—
57.— Табл. 9, 17.

¹⁵ Вознесенская Г. А. Кузнецкое производство у восточных славян в III четверти I тыс.
н. э. // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 61—65.

У плані суспільного устрою східні слов'яни VI—VIII ст. (причаймні південна їх група) знаходились на перехідному етапі свого розвитку, який визначається як військово-демократичний. Із візантійських писемних джерел дізнаємося, що східнослов'янське суспільство третьої чверті I тис. н. е. було вже значною мірою соціально стратифікованим. Досить помітною силою стає племінна знать, із середовища якої обиралися вожді-князі. Імена деяких з них — Ардагоста, Мусокія, Пірогоста, Хільбудя — зберегли нам візантійські хроніки; князя Кия знає «Повість минулих літ». Певно, саме з такими слов'янськими князями — вождями періоду військової демократії слід пов'язувати скарби дорогоцінних речей із золота й срібла типу гладоського, мартинівського чи перещепинського.

Процеси зародження станово-класових відносин, що базувались на зрослому економічному рівні розвитку, в своїй потенції утримували велику інтегруючу силу. Вони розривали «племінну» замкнутість і створювали сприятливі умови для формування в східнослов'янському суспільстві етнополітичних угруповань вищого гатунку.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що етнічний розвиток східних слов'ян переддержавного періоду визначався не тільки інтеграційними тенденціями. Помітні й диференційні. Однак при всіх локальних відмінностях східні слов'яни в цей час, безперечно, являли собою єдиний етнокультурний масив. Чи це було виявом сили консолідаційних процесів, генетично притаманних единому етносу, чи свідченням слабкості «племінного» автономізму, що не міг зруйнувати східнослов'янську спільність, сказати важко.

Наступний етап етнічної консолідації східних слов'ян репрезентує ранньодержавне утворення «Руська земля», що склалося в Середньому Подніпров'ї наприкінці VIII — початку IX ст. з центром у Києві¹⁶. Його територіальною, а отже й етнографічною основою були землі полян, древлян, сіверян, південні райони розселення дреговичів. Ф. Енгельс свого часу зауважував, що на певному етапі політичного розвитку «союз споріднених племен всюди стає необхідністю, а незабаром виникає необхідність навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу»¹⁷. Аналіз джерел (писемних і археологічних) засвідчує, що наприкінці VIII—IX ст. активно проходив процес феодалізації суспільства. Соціально-станова стратифікація Русі, як видно з повідомлень східних авторів, мала такий вигляд: великий князь, світлі князі, всякі князі, великі бояри, бояри, гості-купці, люди, челядь. Аналогічну картину змальовують і руські літописи. Древлянське суспільство, згідно з «Повістю минулих літ», складалося з простих людей, які обробляли «ниви і землі свої», кращих і нарочитих мужів, князів.

Зміни у сфері суспільно-політичного розвитку східних слов'ян VIII—IX ст. обумовлювались подальшим прогресом у галузі економіки, збільшенням обсягів додаткового продукту. Особливо зросла продуктивність сільського господарства. Важливі зрушенні відбулися в ремеслі. Виросла не тільки його технічна оснащеність, а й визначилася концентрація на окремих поселеннях. Якісно новий етап переживала торгівля, особливо міжнародна.

Тісно пов'язаним з проблемою становлення давньоруської державності та народності є питання походження етноніму «Русь». Суперечки істориків відносно того, хто такі руси і де їх слід локалізувати, обумовлюються характером джерел. У своїй більшості (особливо іноземні) вони утримують свідчення недостатньо конкретні, а часом й суперечливі. Вибіркове їх використання призвело до виникнення кількох теорій: про південне і північне походження слова «Русь»; компромісну (про південне і північне одночасово); про соціальний зміст терміну «Русь»,

¹⁶ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 41—42.

¹⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 158.

котрий спершу відносився, начебто, тільки до знаті, а не до всіх людей; про етносоціальне значення цього терміну.

М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаков, В. В. Мавродін, Х. Ловмянський та інші дійшли висновку, що найаргументованішею є теорія південного походження назви «Русь»¹⁸. Проте в літературі зустрічаються й спроби вирішити цю проблему інакше: історики-норманісти наполягають на скандинавському, а точніше, шведському походженні слова «Русь»; ленінградські та деякі московські дослідники схильні пов'язувати його виникнення як результат тісних «слов'яно-фіно-скандинавських контактів», що є своєрідним компромісом з норманською точкою зору¹⁹. О. Пріцак пов'язує етнонім «Рус» одночасно із Заходом і Сходом. Згідно з ним, якесь торговельне об'єднання «Русь», що виникло в Галії, поширило свої інтереси на схід. У цей же час (блізько середини VII ст.) аналогічне об'єднання східних купців поширило свої інтереси на захід. Два потоки зустрілися на Волзі і спільними зусиллями заснували державу Русь²⁰.

Оскільки до теми даного дослідження це питання має безпосереднє відношення, зупинимось на ньому докладніше. Вперше етнонім «Рос» або «Рус» зустрічається у творі сірійця Захарії Рітора, який жив у VI ст. У географічному нарисі земель і народів, що жили на північ від Кавказу, створеному продовжувачем Захарії Рітора, дається конкретне місцепроживання «Росів». Воно знаходилось десь поблизу від амазонок²¹. Аналіз повідомлень Псевдо-Захарії у зіставленні з археологічними матеріалами, виконаний Б. О. Рибаковим, показує, що географічно область народу «Рос» повинна відповідати південно-східній околиці антських племен, де стародавні слов'яни уже в перших століттях нашої ери змішувались із сарматами (росомані). Найбільше відповідає географічному приуроченню народу «Рос» або «Рус» ареал культури пальчастих фібул²².

У VIII—IX ст. Русь, як країна і народ, неодноразово згадується арабськими письменниками, котрі були кращими знавцями історичної географії середньовіччя. Хронологічно найраніша згадка назви «Рус» в арабській літературі належить середньоазійському вченому IX ст. ал-Хорезмі. У географічному творі «Книга картини землі», написаному між 838—847 рр., він згадує ріку Друс (Данапрос — Дніпро), яка бере початок з Руської гори (Джабал — Рус)²³. Русів згадує також Ібн-Хордадбех, а в творі «Худуд ал-Алам» невідомого автора IX ст. говориться, що країна русів знаходитьться між горою печенігів на сході, рікою Рутою на північ та слов'янами на заході. Царя їхнього називають хакан русів.

Отже, згідно сірійського, а пізніше арабських джерел, народ «Рос» і його країна знаходились не в далекій Скандинавії, не в прибалтійсько-фінському регіоні, та не у Волго-Оксському межиріччі, а в Середньому Подніпров'ї і на схід від нього. Для ствердження протилежної думки нерідко використовують свідчення Бертинської хроніки про послів русів 838—839 рр. у Константинополі, які спершу відрекомендувались

¹⁸ Тихомиров М. Н. Происхождение названия «Русь» и «Русская земля» // Русское летописание.— М., 1979.— С. 29—45; Мавродин В. В. Происхождение русского народа.— Л., 1978.— С. 148—169.

¹⁹ Лебедев Т. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 226; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. К проблеме этнокультурных контактов Восточной Европы и Балтийского региона во второй половине I тыс. н. э. Русь и Чудь // Тез. докл., подготовл. сов. исследователями. VI Междунар. конгр. слав. археол.— М., 1990.— С. 54—57.

²⁰ Pritsak O. Where was Constantine's inner Rus// Harvard Ukrainian studies. Oceans.—1983.— Volume 7.— P. 555—567.

²¹ Пигулевская Н. В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа // ВДИ.— 1939.— № 1.— С. 114—115; Дьяконов А. П. Известия Псевдо-Захарии о древних славянах // ВДИ.— 1939.— № 4.— С. 84—87.

²² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 74—75.

²³ Новосельцев А. П. Восточные и западные источники о Древнерусском государстве // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 373.

представниками народу «Рос», а при допиті їх у столиці Франкського королівства Інгельнеймі зізналися, що вони свеони (шведи). Однак це поточнення має зовсім інший зміст. Тотожність варягів і Русі, на чому так наполягають сучасні прихильники північного походження останньої, заперечується самими варягами. Вони перебували на службі у хакана і народу «Рос», але самі були шведами.

У питанні про походження назви «Русь» спроба надати перевагу старій філологічній точці зору, котра зв'язувала його етимологію з фінським *Ruotsi* у значенні Швеція, не знаходить задовільного історичного обґрунтування. Відомий польський історик Х. Ловмянський, якому належить найповніше дослідження цього питання, цілком слушно вважає, що лінгвісти (а слідом за ними й деякі історики), що виводили слово «Русь» лише із *Ruotsi*, перевишили межі своїх дослідницьких можливостей. Сам він припускає, що обидві назви могли розвиватись одночасно і незалежно одна від одної²⁴.

Історики, які у розв'язанні проблеми походження етноніму «Русь» апелують до авторитету «Повісті минулих літ», для доведення тези північного походження назви постійно цитують одне й те саме її місце «И бъша у него (Олега,— П. Т.) варязи и словѣни и прочии прозва-шаются Русью»²⁵. Але при цьому чомусь забивають відзначити, що дивне перетворення північних зайд у русів відбувається тільки після того, як вони опиняються у Києві. До того літопис називає їх варягами, чуд-дю, словенами тощо.

Виникає прина гідно ще одне питання. Якщо назва «Русь» вже у IX ст. шляхом тісних «слов'яно-фіно-скандінавських контактів могла з'явитись тільки в середовищі цього змішаного населення», то чому Олег проголосив «матерью городов русских» не Ладогу чи Новгород, що знаходились у центрі північної конгломеративної Русі, а Київ, розташований від неї за тисячу кілометрів. Як могло трапитися, що літописці ніде не відбили назву «Русь» стосовно північно-східного населення? Вони і пізніше будуть добре відрізняти Русь від варягів і на-віть словен.

У 1015 р. Ярослав виступив із Новгорода на Київ з 1000 варягів й іншими воїнами. Святополк вийшов йому назустріч «пристрои бещисла вой, Руси и печенѣгъ»²⁶. Після утвердження на київському столі вже Ярослав стає господарем руської (читай київської) дружини. Для по-ходу проти Святополка і Болеслава Польського «Ярославъ же, совокупи-вив Русь, и варяги и словенѣгъ»²⁷.

Переконливі підтвердження південного походження етноніму «Русь», який згодом поширився на всіх східних слов'ян і їхню державу, знаходимо і в літописних матеріалах XII—XIII ст. Дослідники вже давно зауважили, що термін «Русь» або «Руська земля» цього часу виступає в літописах у двох значеннях — широкому, що відносилося до всіх східно-слов'янських земель, і вузькому, яке вживалося тільки по відношенню до певної частини: Київщини, Чернігівщини і Переяславщини. Щоб переконатися в цьому, достатньо навести кілька прикладів.

Юрій Долгорукий, намагаючись оволодіти київським столом, ви-ступив із Ростово-Сузdal'ської землі «в Русь». Його постійний супер-ник Ізяслав Мстиславич, який змушений був залишити Київ, пішов з «Русской земли» на Волинь; а потім знову повернувся на «Русскую зем-лю». У 1148 р. Ізяслав Мстиславич, передаючи місто Божеський сину Юрія Долгорукого Ростиславу, наставляв його: «А ты постерези земль Руской оттолѣ»²⁸. Вигнаний за недотримання цієї умови, Ростислав йде до Суздаля і говорить батькові: «...слышалъ есмь оже хочеть тебя вся Руская земля»²⁹. Юрій Долгорукий, ображений за сина, вигукнув:

²⁴ Ловмянський Х. Русь и нормани.— М., 1985.— С. 182.

²⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20.

²⁶ Там же.— С. 96.

²⁷ Там же.

²⁸ Летопись по Ипатьевскому списку.— СПб., 1871.— С. 258.

²⁹ Там же.— С. 262.

«Тако ли мнѣ части нѣту в Руской земли, и моимъ дѣтемъ»³⁰. Після вбивства Андрія Боголюбського володимирські бояри говорили «...князь наш убъен, а детей у него нет, сынок его в Новгороде, а братъя его в Руси»³¹. Новгородці також розуміли під «Руссю» Київську землю. В літописній статті 1135 р. говориться «иде в Русь архиепископ Ниѳонт». Коли на Русі виникло кілька міст із назвою Переяслав, перший і найдавніший з них став називатись Переяславом Русським.

Подібні приклади можна значно збільшити, але й наведених досить, щоб переконатись, що всі вони показують Русь у її вузькому значенні, в районі Середнього Подніпров'я: між Десною на півночі, Россю і Тясмином на півдні, Сеймом і Сулою — на сході, Горинню — на заході. Тобто там, де сиділи колись поляни, сіверяни й древляни. Саме ці племінні об'єднання і становили основу ранньої Русі. Провідна роль у ній належала полянам; літописець вважав за необхідне підкреслити це — «поляне, яко ныне зовомая Русь».

Характерно, що саме на землях полян збереглося найбільше гідронімів, пов'язаних з назвою «Русь» — Рось, Росава, Росавка, Роставиця тощо.

В епоху пізнього середньовіччя за колишньою Россю, у вузькому значенні цього слова, закріпилася назва Мала Русь. В історіографії, особливо останнього часу, в цей термін вкладається не характерний для нього зміст. «Малоросія» і «малорос» розуміються як щось меншовартісне у порівнянні з «Великоросією» чи «великоросом». Певно, саме тому в першій половині XIX ст. ці назви активно витіснялися словами «Україна» та «українці». Насправді термін «Мала Русь» етимологічно пов'язаний не з розміром країни, а з її територіальною основою. Він, по суті, рівнозначний терміну «Внутрішня Русь». Центрична система орієнтації має глибокі античні традиції і характерна не лише для східних слов'ян. Костянтий Багрянородний у трактаті «Про управління державою» згадує «внутрішню Персію», «Малу Іспанію». Відомі назви «Мала Греція», «Мала Польща», «Внутрішня Франція», що в усіх випадках означало корінну територію держави.

Наприкінці IX — початку X ст. завершився процес утворення Київської Русі, який був результатом тривалої політичної, економічної і культурної консолідації східних слов'ян. Відбувався він за умов складної і зовнішньopolітичної ситуації, яка то прискорювала об'єднання окремих східнослов'янських князівств у єдиний соціально-політичний організм, то гальмувала. Продовжувалось переселення народів і численні орди кочовиків періодично, хвилями накочувались на землі східних слов'ян. Особливо спустошливо була навала авар, про що збереглися свідчення в літописах. Через східнослов'янські землі лежав шлях болгарських і угорських племен на захід, що порушувало звичний життєвий уклад землеробів.

З кінця VII ст. на Нижній Волзі й Дону з'явились хозари, які застуvalи тут власну державу — Хозарський каганат з центром у місті Іттілі. Деякі сучасні історики й археологи стверджують, що ця «мирна торговельна держава» мала виключно позитивний вплив на державний і культурний розвиток східних слов'ян. Насправді «цивілізаторська» діяльність хозар полягала в тому, що вони силою підкорили окремі східнослов'янські племінні союзи — полян, сіверян, вятичів — і змусили їх платити данину. Головною «заслугою» хозар було те, що вони змусили східних слов'ян консолідувати сили для боротьби за своє визволення. Державне об'єднання «Руська земля» розвивалось і міцніло у боротьбі з хазарською експансією.

Літописні повідомлення про східнослов'янські «племена» IX—X ст. засвідчують важливі етнічні зміни, що відбувались у їхньому середовищі одночасно з процесами політичної консолідації. К. Маркс писав, що «нація» виникає тільки тоді, коли племена, об'єднані одним управ-

³⁰ Там же.

³¹ ПСРЛ (Лаврентьевская летопись). — М., 1962.— Т. 1.— Стб. 371.

лінням, зливаються в єдиний народ³². Термін «нація» вжито тут К. Марксом у значенні «народності».

У процесі злиття етнічно споріднених племен за умов єдності управління важливе місце належало також процесам внутрішньої міграції населення. Міжплемінні об'єднання під час формування нової політичної спільноті не могли зберегти власну етнографічну чистоту. Археологічні писемні дані засвідчують, зокрема, взаємне проникнення полян на лівий берег Дніпра і сіверян на правий. Можливо, саме в цей час одна з невеликих річок південніше Києва одержала назву Сіверки. У басейні Прип'яті аналогічна картина спостерігається між древлянами і дреговичами; у Західному Побужжі між дреговичами і волинянами. Слов'янська Новгородщина колонізувалась значною мірою з південних земель східних слов'ян.

У IX—Х ст. спостерігається потужна хвиля переселенців у Південну Русь. Вона захопила не лише слов'ян, а й скандинавів, чудь, представників інших північних народів. У роки князювання Володимира Святославича широка державна програма будівництва фортець по берегах Десни, Остра, Трубежу, Сули і Стугни була реалізована завдяки залученню людського резерву з північних і північно-східних земель. «И поча нарубати мужъ лучшиъ от словенъ, и от кри-вичъ, и от чуди, и от вятичъ, и от сихъ насели грады»³³. У 991 р. він заснував недалеко від Києва місто Білгород, яке заселив вихідцями з різних земель. «Наруби въ нь инѣхъ городовъ, и много людий сведе во нь»³⁴. Подібні державні акції відбувалися й за Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. У 1031 р. після походу на Польщу Ярослава й Мстислава на Русь було виведено великий полон. «Многы ляхи приведоста, и раздѣлиша я. Ярослав посади своя по Ръси»³⁵. Мстислав, слід думати, розселив своїх полонених на Чернігівщині. Літопис називає полонених «ляхами», але не виключено, що між ними були й червоно-руси, міста яких захопили князі. У 1116 р. Ярополк Володимирович взяв полоцьке місто Друцьк, захопив багато полонених і поселив їх на Сулі. «Ярополкъ же сруби городъ Жельди дрьючаномъ, ихъ же бѣ полонилъ»³⁶.

Певну участь у складенні руської народності взяли й неслов'янські народи, які були інтегровані у державну структуру Русі. На півдні це тюркоязичні торки, печеніги, чорні клобуки; на півночі і північному сході угрофінські племена — чудь, меря, весь; на північному заході — представники балтських племен.

У безпосередньому зв'язку з інтеграційними етнічними процесами знаходилась еволюція вживання в писемних джерелах етнографічних назв. Приблизно до 60-х років IX ст. широко вживаними були: загальна назва «слов'яни» і регіональні — «поляни», «сіверяни», «древляни», «словени» тощо. Перша не заміняла других, а лише визначала їх етнічну спільність. Після 60-х років IX ст., особливо у перші десятиліття Х ст., утверджується нова назва для всіх східних слов'ян — «Русь». Вона рівнозначно відносилась і до країни, і до її народу. Літописні вислови «Русь», «Руська земля», «Руські гради», «ми від роду Руського», «Руські послі», «Руські люди», «Русин», які утримуються в текстах угод Київської Русі з Візантією 907 і 911 рр. та в інших статтях, незаперечно засвідчують активний процес формування єдиного руського народу. Впродовж усього Х ст. вживалися і племінні назви, але їх питома вага у порівнянні із загальною назвою «Русь» була незначною. У XI — перших десятиліттях XII ст. етнотериторіальні назви практично зникають і замінюються похідними від назв міст: «кияни», «новгородці», «полочани», «ростовці», «смоляни» тощо. Назва «Русь» поширюється на всю те-

³² Маркс К. Конспект книги Льюїса — Г. Моргана «Стародавнє суспільство» // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 45.— С. 271.

³³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 83.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.— С. 101.

³⁶ Там же.— С. 201.

риторію східно-слов'янського світу, під владну Києву, і стає єдино етноВизначальною.

Разом з процесами етнічної консолідації східних слов'ян відбувалась стабілізація державних кордонів Русі. На півдні, заході і північному заході вони вже у X ст. збігались з етнічними межами давньоруської народності. Менш стабільними були північні й північно-східні рубежі Русі, куди спрямовувався основний колонізаційний потік, але й тут вони визначались, у цілому, межами розселення східних слов'ян.

Необхідно підкреслити, що практичний збіг державних кордонів Київської Русі з межами народності став одним з тих феноменів, котрі забезпечили їй виключно швидкий прогрес. За часів середньовіччя в такому становищі знаходилась більшість європейських країн і народів. Ф. Енгельс, відзначаючи окремі факти незбігання меж мови й держави, наголошував, що в середньовічні «кожна нація, за виключенням Італії, була представлена в Європі окремою державою і тенденція до створення національних держав, що виступала все ясніше і свідоміше, була одним з важливих важелів прогресу»³⁷. Консолідація єдиної народності супроводжувалась і стимулювалась спільністю економічного розвитку Київської Русі, що виявлялось у поглибленні процесів відокремлення ремесла від сільського господарства, розширенні мережі торговельних шляхів, широкому обміні сільськогосподарською і ремісничою продукцією, зростанні товарного виробництва, розвитку міст.

Важлива роль у прискоренні процесу формування руської народності належала православній церкві. Централізація церковного управління, єдність обряду, церковнослов'янська мова богослужіння, загальні для всієї Русі духовні святині, перші руські святі — все це сприяло етнічному самоусвідомленню руських людей. Недарма вже наприкінці Х — початку XI ст. поняття «руський» і «православний» для літописців стали фактично тотожними. Згодом це усвідомлення проникло і в народну гущу.

Головними свідченнями цього можуть бути такі пам'ятки історичної писемності і літератури, як «Слово про закон і благодать», «Повість минулих літ», «Повчання Мономаха». Митрополит Іларіон, звертаючись до пам'яті «старих» давньоруських князів, з гордістю зауважує, що вони «не в худѣ бо и невѣдомъ земли владычествоша, нѣ въ Руськѣ, яже въдома и слышима всѣми четырьми конци земли»³⁸. У «Повісті минулих літ» Нестор відтворив широке історичне полотно життя руської народності та її держави, визначив місце Київської Русі у світовому історичному процесі. Іларіон, Нестор, Никон та інші давньоруські літописці дивились на Київську Русь як на єдине територіальне і етнічне ціле, оспіували її славу, геройчних захисників, безкрайні простори. Їм однаково були близькі та дорогі Київ і Новгород, Чернігів і Смоленськ, Галич і Сузdal', Переяслав і Рязань, Ростов і Полоцьк, вся Русь від новгородської півночі до київського півдня і від Карпат до Волги й Дону.

На закінчення кілька слів про рівень етнічної монолітності і територіальні межі руської народності у IX — перших десятиліттях XII ст. В літературі можна зустріти думку, що процеси формування єдиної народності в межах величезної території розселення східного слов'янства справді мали місце, але відбувалися неоднаково й не набули повного завершення. Справедливість сказаного, особливо останнього твердження, не може викликати принципового заперечення. Етнічні процеси взагалі не мають повного завершення, а рівень етнічного самоусвідомлення ніколи не буває однаковим на всій території розселення одного етносу. До того ж, існування єдиної народності не веде до нівелювання локальних етнографічних (у тому числі й мовних) особливостей. Це справедливо навіть по відношенню до сучасних націй.

³⁷ Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 410.

³⁸ Розов Н. Н. Синодальний список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // Slavia, Časopis pro Slovanskou filologii.— 1963.— Ros. XXXII.— Ses. 2.— S. 164.

Сказане вище дає підстави дійти таких висновків:

1. У межах державної території Київської Русі впродовж IX — початку XII ст. склалась відносно єдина східнослов'янська спільність *.

2. Монолітним ядром цієї етнічної спільноти була Русь у вузькому значенні слова, або «Внутрішня Русь» за термінологією іноземних джерел.

3. Народ, його держава і територія розселення мали єдину назву Русь.

П. П. Толочко

СУЩЕСТВОВАЛА ЛИ ДРЕВНЕРУССКАЯ НАРОДНОСТЬ?

Проблема этнической истории Киевской Руси постоянно привлекает внимание исследователей. Трудная сама по себе, тема эта нередко становится заложницей политических и национальных амбиций, попыток утвердить постулат неизменности этнической ситуации от раннего средневековья до наших дней. Осовременивание прошлого приводит к тому, что «украинские» Киев и Киевская Русь противопоставляются «русскому» Владимиру и Северо-Восточной Руси, или «белорусскому» Полоцку.

Непредвзятый анализ источников убеждает, что уже в предгосударственный период этническое развитие восточных славян характеризовалось консолидационными процессами. При всех локальных отличиях, восточные славяне VI—VIII вв., безусловно, представляли собой единый этно-культурный массив, состоявший из примерно 15-ти союзов родственных племен. Ф. Энгельс называл швабов, лангобардов, аквитан и другие племенные объединения Западной Европы, которые находились примерно на таком же этапе этно-политического развития, что и восточные славяне, «народцами». К аналогичному этническому определению можно отнести и восточнославянские группы племен.

При выяснении уровня этнической общности восточных славян предгосударственного периода следует иметь в виду следующие летописные замечания. Первое: отдельные восточнославянские союзы племен получили свои названия по месту расселения. «Прозвашася имены своими, гдѣ съдше на которомъ мѣстѣ». Второе: все они имели единый язык, который отличал их от окружающих народов. «А се суть иини языци». И третье: каждая группа восточных славян имела свои специфические этнографические особенности. «Имяху бо обычай свои, и законъ отецъ своих и преданья».

На этапе формирования государства «Русь» процесс интеграции восточнославянских племен получил значительное ускорение. Характерной его особенностью была динамизация внутренней миграции. Археологические и письменные источники свидетельствуют, в частности, о взаимном проникновении полян на левый берег Днепра и северян на правый. В бассейне Припяти аналогичная картина наблюдается между древлянами и дреговичами, в Западном Побужье — между дреговичами и вэлынянами. Славянская Новгородщина колонизовалась из южных земель восточных славян, хотя имел место туда и приток западнославянских переселенцев. В IX—X вв. наблюдается мощный поток переселенцев в Южную Русь, с севера, который захватил и представителей неславянского (балтского и угро-финского) населения. На юге и юго-востоке Руси интегрировались в ее государственную структуру также тюркоязычные торки, печенеги, черные клубки.

В конце IX — первых десятилетиях X в. утверждается новое название для всех восточных славян — «Русь». Оно равнозначно относилось и к стране, и к ее народу. Летописные высказывания «Русь», «Русская земля», «Русские грады», «мы от рода Русского», «Русские послы», «Русские люди», «Русин», которые содержатся в текстах договоров Киевской Руси с Византией и в других статьях, неоспорим и указывает на активный процесс формирования единого русского народа. В XI—XII вв. название «Русь» распространяется на всю территорию восточнославянского государственного пространства и становится единственным этноопределяющим.

В результате исследования удалось прийти к следующим выводам.

1. В пределах государственной территории Киевской Руси в течение IX—XII вв. сложилась относительно единная восточнославянская этническая общность.

* Про те, як відбувався етнічний розвиток на Русі у XII—XIII ст. мова йтиме в окремій статті.

2. Ядром этой общности была Русь в узком значении этого слова, или «Внутренняя Русь», по терминологии иностранных источников. В позднем средневековье регион этот получил название «Малой Руси».

3. Народ, его государство и территория расселения в IX—XII вв. имели единое название «Русь».

P. P. Tolochko

WHETHER IT WAS OLD—RUSSIAN NATIONALITY?

Ethnic history of the Kiev Rus is a subject of incessant interest for researchers. Difficult as it is, this topic is often a hostage of political and national ambitions, of attempts to allege a postulate on invariability of ethnic situation from the early Middle Ages till the present. Modernization of the past leads to contraposition of the «Ukrainian» Kiev and Kiev Rus to «Russian» Vladimir and North—Eastern Rus or to «Byelorussian» Polotsk. An unprejudiced analysis of sources convincingly demonstrates that consolidation processes were typical of ethnic development of east Slavs already at the prestate period. Local distinctions being apparent, east Slavs of the 6th—8th cent. were undoubtedly a single ethno-cultural massif that embraced about 15 unions of related tribes. F. Engels gave name «narodtsy» to Schwabes, langobards, aquitans and other tribal communities of West Europe which were approximately at the same stage of ethnopolitical development as east Slavs. The same ethnic determination may be given to east Slavonic groups of tribes.

When elucidating the level of ethnic community of east Slavs it is necessary to have in mind the following notes from chronicles:

1) some east Slavonic unions of tribes got their names according to the place of their settlement: «Prozvavshasya imeny svoimi, gde sedshe na kotorom meste» («they got their names according to the places where they lived»);

2) all of them had a single language which discriminated them from other peoples: «A se sut' inii yazytsi» («And those are other languages»);

3) each group of east Slavs had its own specific ethnographic properties: 'Imyakhu bo obychai svoi: zakon otets svoikh i predaniya» (They had their own habits and tales and obey laws of their fathers).

At the stage of formation of state «Rus» the process of integration of east-Slavonic tribes has gained a considerable acceleration. Its typical property was dynamization of the internal migration. Archaeological and literature sources testify, in particular, to mutual penetration of polyane to the left Dnieper side and severyane to the right side. The same with drevlyane and dregovichи in the Pripyat river basin and with dregovichи and volyniane in the West Bug territory. The Slavonic Novgorodshchina (the Novgorod territory) was colonized from southern lands of east Slavs, though western Slavs migrated there as well. An intensive flow of migrants from north to South Rus which involved also representatives of nonslavonic (Baltic and Ugro—Finnish) population was observed in the 9th-10th cent. Tiurk-language tiurks, pechenegs, black klobuks integrated to the state structure of Rus on its south and south-east.

At the end of the 9th cent. and early 10th cent. the name «Rus» is affirmed for all east Slavs as a new one. It equally belonged to the country and to the people inhabited it. Texts of agreements between the Kiev Rus and Byzantine and of other papers contain such words as «Rus», «Russian Land», «Russian towns», «We are of the Russian origin», «Russian ambassadors», «Russian peoples», «Rusin», that undoubtedly, confirms an active process of formation of the single Russian people. In the 11th-12th cent the name «Rus» is extended to all the territory of the east-slavonic state space and becomes the only ethno-determining one.

The study permits concluding the following:

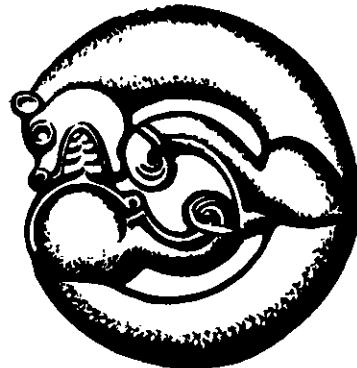
1. Within the limits of the Kiev Rus state territory a relatively single east-slavonic ethnic community was formed during the 9th and 12th cent.

2. The core of this community was Rus, in a narrow meaning of this word, or «Internal Rus» as to terminology of foreign sources. In the late Middle Ages this region was given the name «Malaya Rus» («Small Rus»).

3. The people, state and territory that people inhabited in the 9th-12th cent. had a single name «Rus».

Одержано 20.12.90

ПУБЛІКАЦІЙ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ГОЛОВНИЙ УБІР З КУРГАНУ ТЕТЯНИНА МОГИЛА

Л. С. Клочко, В. Ю. Мурзін, Р. Ролле

В статті пропонується реконструкція скіфського головного убору на основі археологічних матеріалів.

Усі основні знакові функції костюма знаходять відбиття у головних уборах, і з їх допомогою можна встановити семантику стародавнього ладу.

Саме з відтворення зовнішнього вигляду головних уборів почалося вивчення скіфського костюма. На сьогодні бібліографія з питань різних елементів скіфського вбрання має кілька десятків назв, серед яких найбільше місце займає література, що стосується головних уборів. Проте тема далеко не вичерпана: археологічні матеріали розкривають все нові й нові її аспекти. Знахідки золотих прикрас у похованні кургану Тетянині Могила (курган № 46, Чортомлик)¹ дозволили реконструювати жіночий головний убір своєрідної форми.

У пограбованому похованні збереглись металеві оздоби цього убору — набір платівок різної форми. Завдяки обвалу стіни у поховальній камері вдалося зафіксувати його *in situ*. Деталі оформлення лежали у певному порядку в декілька шарів. Верхній — 7 дугоподібних довгих блях, які утворювали коло, тісно стикаючись одна з одною. Всі платівки — ажурні, на них подано зображення біжучого, виткого стебла аканфу з листям і квітами. Вишуканий візерунок традиційний в античному мистецтві. Дві бляхи, напевне, відображають початок та завершення облямівки цієї ділянки убору: вони подібні, лежать поряд, майже торкаючись. Одна з них починає звиви аканфового орнаменту, який обігає коло, друга — завершує. Діаметр кола, утворюваного платівками — 20 см (рис. 1). Всередині нього невеличкі бляшки круглої форми (0,5 см) із рельєфним зображенням голови кошачого хижака у фас. 31 екз. цих платівок виразно повторює коло, окреслене дугоподібними ажурними прикрасами. Діаметр меншого кола — 15 см. У його центрі знайдено 3 бляшки із зображенням людської голови у фас. Платівки опуклі, майже кулеподібні, передають схематично обличчя-маску з великими очима (рис. 1).

Під описаними оздобами зафіксовано інші, які також зберегли своє місце. Навколо кільця ажурних дугоподібних блях з рослинним орна-

¹ Мурзін В. Ю., Ролле Р. Отчет о работе Чертомлыкской археологической экспедиции в 1986 году // НА ИА АН УССР.— 1986/3.

ментом опуклі бляшки із зображенням обличчя-маски: 30 екз. Під основними прикрасами — дугоподібними пластинами — лежали аналогічні ажурні бляхи: 4 екз. утворювали велику дугу, яка повторювала контур верхнього кола. Між двома бляхами утворилася прогалина в 3 см. Нижні ажурні бляхи зберегли особливість поверхні, яку вони прикрашали: мають добре помітний вигин (блізько 0,7 см).

Ще одна деталь з набору прикрас — золота стрічка — метопіда. Вона лежала нижче всіх інших оздоб. Це, власне, окремий головний убір, досить характерний для скіф'янок. Золота стрічка (довжина 36 см, ширина 2,5 см) по верхньому краю та з боків має дірочки для кріплення до шкіряної чи тканої основи. Її поверхня, як і у всіх метопід, розділена на дві декоративні смуги. Верхня — рослинний орнамент з рожеток і пальмет, нижня — візерунок з напіковів (рис. 2).

Золоті прикраси досить чітко вимальовують форму головного убору. Він відноситься до розряду парадних: усі предмети використовувані у похованальному ритуалі набувають урочистих, сакральних рис. Парадні убори служили своєрідною підставкою для демонстрації прикрас, що вбирали в себе знакові функції, тому їй були жорсткими (або твердими). Форма таких уборів досяглась за допомогою спеціального крою, шляхом застосування різноманітних цупких, жорстких матеріалів.

Убір, про який йде мова, циліндричної форми (звичайно, це умовне означення, яке відображає загальні риси форми). Він складався з «денця» та бічної стінки. Верхній шар прикрас окреслює розміри «денця» (діаметр 20, окружність 63 см). Воно було дещо опуклим — про це свідчить розташування ажурних дугоподібних блях, які добре стикаються одна з одною саме на опуклій поверхні (перевірено дослідним шляхом). Крім того, можна стверджувати, що верхня частина убору була опуклою, виходячи з призначення убору — основа для демонстрації оздоб — усі зафіксовані тут бляшки відкриваються для огляду, коли прикріплюються на опуклини.

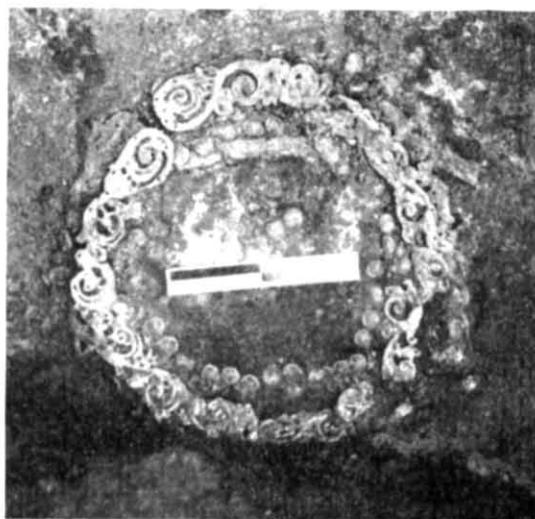

Рис. 1. Прикраси головного убору в похованні.

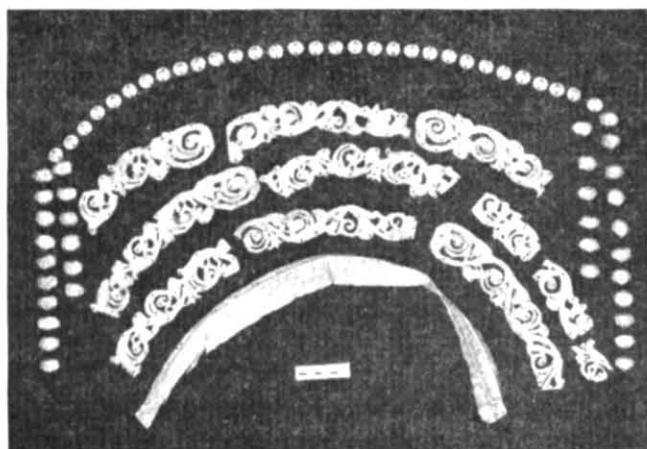

Рис. 2. Набір золотих оздоб головного убору з кургану Тетянина Могила.

Рис. 3. Муляжна реконструкція «скіфського калафу» з метопідіно.

Фронтальна частина убору визначається також за розташуванням дугоподібних платівок: від точки їх поєднання розходяться в обидві сторони стебла аканфу.

Рельєфні бляшки із зображенням маски-обличчя, мабуть, були прикріплені нижче платівок, що утворюють декор верхньої деталі убору. Найпевніше вони прикрашали його бокову стінку. Нижче — місце для ажурних пластин з рослинним орнаментом. Бокова поверхня убору мала майже суцільну облямівку з ажурних блях, розміщених таким чином, що від центральної точки розходилися звиви аканфового стебла. Бляхи, що прикрашали фронтальну частину убору, за формую аналогічні центральним елементам у верхньому орнаментальному колі.

Прикраси бокової стінки убору дозволяють вирахувати його розмір по нижньому краю — 55 см. Убір помітно розширяється вгору. Як уже зазначалося, верхній його край має окружність 63 см, стінки не прямі, а з вигином, про що свідчать золоті прикраси — вони зберегли цю особливість.

Висота убору визначається, якщо уявити, що всі оздоби бокової стінки розміщувались рядами один під одним, з деякими проміжками. Проміжки між рядами — також засоби художнього оформлення убору, як і золоті прикраси. Вони утворювали кольорові смуги, а колір відігравав, мабуть, велику роль у давньому костюмі, зокрема — в головному уборі, і як фактор оздоби, і як знак з певним змістовим навантаженням. Отже, висота убору близько 6 см. Не можна не помітити в його обрисах пропорційність, довершеність (рис. 3).

За формую убір з Тетяниної Могили нагадує кошик. Можливо, сame кошики, сплетені з лози, були прообразом грецького убору «калаф» чи «калатос», на що вказує і його назва: «калатос» з грецької — кошик і форма. Дівчата з кошиками, наповненими плодами, виконували ритуальні дії перед статуями богів². Зображення танцівниць з калатосами на голові ми знаємо завдяки, наприклад, золотим платівкам з кургану Велика Близниця³. За цими зображеннями можна відзначити особливості калатосів: невисокі убори розширяються знизу вгору, мають основу значно вужчу за окружність голови і тому закріплені високо над лобом, на самій маківці. Ці характеристики знайшли відображення у творчості грецьких художників у вазових розписах, терракотах, торевтиці. Наприклад, привертає увагу головний убір богині, зображеній на платівці-налобнику з кургану Мала Цимбалка⁴. Калатоси

² Стефани Л. Керченские древности в Императорском Эрмитаже.— Спб, 1873.— Вып. I.— С. 6—8.

³ Манцевич А. П. Изображение «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи // Archeologia.— 1975.— № 26.— Рис. 26.

⁴ Манцевич А. П. Указ. соч.— Рис. 29.

(чи калафи, як прийнято у нашій літературі) — завжди належали до костюму парадного, були знаком культу божеств плодочності. Найчастіше у бір цієї форми можна побачити серед атрибутів Деметри. Можливо, саме їй — втіленню функції родючості у широкому розумінні — присвячували свої танці з кошиками на голові дівчата. Кошик, сплетений з верби, був своєрідною посвятою богині. Верба в іndo-європейській міфології уособлювала уявлення про життєдайні божественні сили природи⁵. Зображення вербового листка зустрічається і в пам'ятках культур шнурової кераміки⁶. Сакральний зміст верби відбився у творчості народів, що походять з іndo-європейського кореня.

Вербові лозини були основою для жорстких головних уборів. У Північному Причорномор'ї залишки лози зафіковано серед фрагментів головних уборів. Зокрема, при похованні жінці в кургані Старший Брат з групи Трьохбратьїнських курганів (с. Огоńki Кримської обл.) знайдені тонкі вербові гілочки, що утворювали каркас «низького калафа»⁷. Про застосування рослин як основи для виготовлення жорстких головних уборів свідчать і матеріали етнографії. Наприклад, у весільних уборах українок, білорусок, росіянок використовується луб, кора дерев і не тільки з практичною метою — для створення каркаса, а й як елемент виявлення певного змісту, що його мав святковий убір⁸. До речі, один з жорстких українських уборів називається коробуля⁹. Можна припустити, що він має глибокі корені: його походження можна пов'язати з кошиком-коробулем. З часом кошики перетворилися на каркаси головних уборів, які повторювали їх форму. Найбільш яскраво це зафіковано у грецькому мистецтві, але відбилося і в етнографії інших народів.

Декоративні засоби підкреслювали сакральний характер убору з його символічною формою. Основний елемент прикрас головного убору, реконструкція якого зроблена за матеріалами з кургану Тетяніна Могила — золоті платівки із зображенням акантових стебел з квітами поміж ними. Акант — рослина з сакральним значенням у світосприйманні античного світу. *Acanthus mollis* в Греції саджали на некрополях як апотропей¹⁰. Вигини стебла аканта асоціювались із зміїними звивами. За А. Ф. Лосевим, змієподібність вказує на близькість до землі та на користування її силами¹¹. Акантові пагони в художній традиції стародавнього світу втілювали світове дерево і стали своєрідною декоративною формулою для відображення уявлення про родючість¹².

Символіка родючості в загальному сенсі досить широка і вбирає в себе також зображення людських масок та тварин¹³.

Калаф із поховання в кургані Тетяніна Могила має аналогію серед пам'яток Північного Причорномор'я. Золоті оздоби, знайдені у похованні скіф'янки в кургані № 22 біля с. Кам'янка (Миколаївська обл.) стали основою для реконструкції головного убору, який загальним абрисом нагадує грецький калаф¹⁴. Було запропоновано убори із скіфських поховань називати «скіфським калафом», зважаючи на відмінності між уборами грецьких богинь і відновленими за золотими прикрасами.

⁵ Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах.— Т. 2.— М.,— 1988.— С. 369.

⁶ Артеменко И. И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР.— М., 1987.— С. 42.

⁷ Кириллин Д. С. Трехбратные курганы в районе Тобечикского озера // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.— М., 1968.— С. 178.

⁸ Маслова Г. С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX в.— М., 1984.— С. 50—54.

⁹ Там же.— С. 51.

¹⁰ Meurer M. Das griechische Acanthusornament und seine Naturchen Vorbilder // IDAI.— 1896.

¹¹ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии.— М., 1957.— С. 41.

¹² Christie A. Pattern Design. An introduction to the study of Formal Ornament.— N. Y., 1969.— P. 119.

¹³ Бессонова С. С. Религиозные представления скіфов.— Київ, 1983.— С. 96, 97.

¹⁴ Клочко Л. С., Гребенников Ю. С. Скіфский калаф IV в. до н. э.— Київ, 1982.— С. 86—96.

У Греції калатос служив атрибутом богинь елівського кола. Таке ж значення він мав і в Північному Причорномор'ї: золотий калоф знайдено при жриці Деметрі у похованні кургану Велика Близниця¹⁵. Але не всі убори цієї форми були знаками жрецьких функцій: вони мають, насамперед, ознаки парадних. Це стосується уборів з курганів Тетяніна Могила та біля с. Кам'янка: у похованнях не виявлено символів особливої сакральності покійниць.

Серед скіф'янок були поширені тверді убори, умовно названі циліндричними. Археологічні матеріали свідчать про різноманітні їх варіанти: деякі вирізняються висотою, своєрідним оформленням фронтальної частини, особливостями бокових стінок тощо¹⁶. Не виключено, що каркасами (чи основою, яка допомагала б «тримати форму») служили вербові гілки, луб, кора дерев¹⁷. Особливості форми уборів визначені за золотими прикрасами. Виділяється певна група оздоб, специфіка яких свідчить про ознаки оформленої поверхні: золоті стрічки, дугоподібні довгі платівки, прямокутні бляшки. Властивості цих декоративних засобів підкреслювали форму предмета. Ім притаманна символіка плодючості (як і всім деталям парадного костюма).

Різноманітність форм парадних уборів є проявом певної закономірності розвитку костюма, що виражається в одноманітності — варіабельності.

Поява уборів на кшталт грецьких кошиків-калатосів — результат взаємодії грецької та скіфської культур у Північному Причорномор'ї. Ці убори і формою, і застосуванням каркасів з вербових гілок, і золотими прикрасами відповідали загальним нормам греко-скіфського мистецтва, що склалися на IV ст. до н. е.

Прихильність скіф'янок до уборів, схожих за формою на грецькі кошики-калатоси можна розглядати як прояв своєрідного соціального феномена — моди. Явища культури мають тенденцію поширюватись від вищих верств до нижчих. Убори, про які йдеться, з'явилися у середовищі еллінізованих скіфських аристократок, а через деякий час стали «модними» парадними уборами. Є надія, що подальші археологічні дослідження виявлять сліди уборів — калафів — у похованнях скіф'янок різної соціальної належності.

L. S. Klochko, V. Yu. Muzzin, R. Rolle

ГОЛОВНОЙ УБОР ИЗ КУРГАНА ТАТЬЯНИНА МОГИЛА

В статье предлагается реконструкция скіфского головного убора. Абрис его напоминает греческий калаф — убор, происхождение которого связано с корзинкой из ивовых прутьев. Подобные уборы появились в Северном Причерноморье в IV в. до н. э. как элементы парадных костюмов знатных скіфянок. Их форма и семантика были близки распространенным уборам, которые условно называют цилиндрическими.

L. S. Klochko, V. Yu. Muzzin, R. Rolle

A HEAD-DRESS FROM BURIAL MOUND TATIYANINA MOGILA

Reconstruction of the Scythian head-dress is suggested. Its outline resembles that of Greek chalaphi, a head-dress originated from a basket of withes. Such head-dresses appeared in the Northern Black Sea area in the 4th cent. BC as elements of smart dresses of noble Scythian women. Their shape and semantics were similar to widely spread head-dresses named conventionally cylindrical ones.

Одержано 14.11.90

¹⁵ Стефані Л. Керченські древності в Імператорському Ермітаже.— Спб. 1873.— Вип. 1.— С. 6—8.

¹⁶ Клочко Л. С., Гребенников Ю. С. Указ. соч.— С. 86—96.

¹⁷ Тереножкін А. І., Ільїнська В. А., Черненко Е. В., Мозолевський Б. Н. Скифські кургани Нікопольщини // Скифські древності.— К., 1971.— С. 164.

ХІРУРГІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ З ОЛЬВІЇ

М. А. Хомчик

Розглядаючи хірургічні інструменти, знайдені при розкопках Ольвії, автор робить ряд висновків про розвиток медицини в грецьких містах-державах.

Серед найрізноманітніших галузей науки важливе місце займає медицина. Її сучасні досягнення підготовлені усім розвитком історії людства, поступовим вдосконаленням продуктивних сил і загальним процесом суспільного розвитку.

Населення, яке жило на території України, здавна було обізнане з медичною (лікування ран, опіків, засоби припинення кровотечі тощо). Археологічними джерелами засвідчені деякі хірургічні операції. Наприклад, трепанація черепа, ампутація кінцівок відомі вже в епоху мезоліту близько 10 тис. років тому з розкопок у Криму. Подібні операції були поширені як у бронзовому, так і в ранньому залізному віці¹.

Значного розвитку медицина досягла у країнах стародавнього світу. Її розвиток у Греції справедливо пов'язують з ім'ям Гіпократа — лікаря з м. Міропіса на о. Кос (кінець V — початок IV ст. до н. е.), якого по праву називають батьком медицини². У цей період відомі лікарі (скіфи за походженням) Анахарсіс і Токсаріс, заслужено уславлені в античних містах материкової Греції³. Значних успіхів досягла медицина, зокрема хірургія, у I ст. до н. е. у Римі. Вона пов'язана з такими іменами, як Асклепіад, Гален, Цельс. Розвиток медичних знань у стародавній Греції та Римі сприяв їх поширенню в античних містах-державах Північного Причорномор'я.

Цінні свідчення про розвиток хірургії дають різноманітні медичні інструменти, виявлені археологічними дослідженнями. На жаль, вони й зараз майже неопубліковані. Завданням цієї статті є публікація хірургічних інструментів, що походять з розкопок одного з античних центрів Північного Причорномор'я — Ольвії і зберігаються в Державному історичному музеї УРСР. В колекції налічується понад 50 таких інструментів⁴. З друкованих праць, значення для характеристики античних медичних інструментів має трактат Цельса «Про медицину»⁵, де вміщено закінчений курс оперативної хірургії; даетсяя уявлення про кісткову хірургію; наводяться засоби лікування багатьох хвороб; описуються деякі медичні інструменти та їх призначення.

На особливу увагу заслуговує спеціальна праця Л. А. Нейгебауера⁶, де розглядаються комплекси хірургічних і гініатричних інструментів з розкопок римських міст Помпеї і Геркуланума, що загинули внаслідок вибуху вулкану Везувія у 79 р.

У наш час характеристіці античних медичних інструментів з різних країн Європи присвячена стаття С. І. Фіногенової. В ній наводиться лише кілька інструментів з Херсонесу та Ольвії. На велику увагу заслуговує праця Є. І. Соломоніка та А. І. Антонова⁸. Для опису

¹ Рохлин Д. Г. Болезни древних людей.— М.— Л., 1965.— С. 173—174, 237—242.

² Баткис Г. А., Майстрах К. В. Медицина античного мира // Сов. врач. журнал.— 1936.— № 17.— С. 1333.

³ Думка М. С. Про медицину скіфів.— К., 1960.— С. 3—103.

⁴ На жаль, частина з них була депаспортізована під час Великої Вітчизняної війни.

⁵ Цельс А. К. О медицине.— М., 1960.— С. 5—21.

⁶ Нейгебауэр Л. А. О древних хирургических и гинекатрических инструментах, найденных в развалинах городов Помпей и Геркуланума // Варшавские ун-тские изв.— 1884.— № 4—5.— С. 64—125.

⁷ Фіногенова С. И. Античные медицинские инструменты // СА.— 1967.— № 1.— С. 147—161.

⁸ Соломоник З. И., Антонова И. П. Надгробие врачей из античного Херсонеса // ВДИ.— 1974.— № 1.— С. 94—105.

Рис. 1. Форми зондів: 1 — однобічний; 2, 3, 5, 6, 7 — лопаткоподібні; 4 — ложкноподібний.

Ольвійських медичних інструментів використана класифікація, запропонована А. А. Нейгебауером. За призначенням інструменти з колекції музею можна поділити на кілька окремих груп: 1) ложечки; 2) зонди (однобічні, лопаткоподібні, вушні, з розщепленою лопаткою, у вигляді пласкої голки); 3) голки; 4) вилкоподібні та пласкі припікачі; 5) гачки; 6) пінцети; 7) інструмент у вигляді зубила; 8) інструмент для витягнення стріл. Більшість інструментів виготовлено з бронзи, деякі із срібла та кістки⁹. Всі вони невеликого розміру, досконалі, без зайвих прикрас, інколи мають фігурні потовщення, насічки для зручності користування. Здебільшого інструмент виконував декілька функцій.

Різноманітніші за призначенням зонди. Так, однобічний зонд має вигляд круглого в розрізі стрижня з потовщеним заокругленим (0,4 мм) кінцем (рис. 1, 1). Його могли використовувати для розширення звужених каналів та порожнин¹⁰.

Найбільшу кількість (9) становлять лопаткоподібні зонди (довжина 11,5—20 см) у вигляді круглого стрижня, головка якого нагадує форму оливкового плоду, а протилежний кінець — закінчується руків'ям у вигляді пласкої лопатки¹¹ (рис. 1, 2, 3, 5, 6, 7). Один із зондів має ложкноподібне руків'я, що за формою нагадує міртовий лист (рис. 1, 4). Такими зондами виконували багато різноманітних функцій: досліджувалися рані, протоки, ушкоджені кістки, розширювали звужені канали, застосовувалися як припікачі, гострі краї лопаток могли бути хірургічними ножами¹². Ложкноподібними кінцями інструментів видаляли гній та сторонні тіла з ран¹³.

⁹ Наливкина М. А. Костяные изделия из раскопок Ольвии 1935—1936 гг. // Ольвия.—1940.—Т. 1.—С. 195; Одесский археологический музей АН УССР.—Киев, 1983.—С. 45; Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени.—Киев, 1974.—С. 137; Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантикапея // МИА.—1962.—№ 103.—С. 61.—Рис. 46. 1—2.

¹⁰ Нейгебауер Л. А. Вказ. праця.—С. 71.

¹¹ Бронзовий інструмент з пласкою лопаткою, який нагадує деякі наші зонди, знайдено в Тірітакі у 1983 р., Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых Боспорских городов // МИА.—1959.—№ 69.—С. 219.

¹² Бернард А. А. Значение Цельса в медицине и в частности в хирургии.—СПб, 1907.—С. 41, 118.

¹³ Нейгебауер Л. А. Вказ. праця.—С. 78—86.

Рис. 2. Типи інструментів: 1, 2 — ложечки; 3, 4 — вушні зонди; 5—7 — зонди з розщепленою лопаткою; 8 — інструмент для витягування наконечників стріл; 9, 10 — пріпікачі.

Чотири ложечки виготовлено з бронзи, срібла (рис. 1, 1, 2), кістки. Вони круглі (діаметр 2—4 мм), з вузьким довгим загостреним руків'ям. Ложечки були необхідним інструментом для лікаря, який готовував ліки. Подібні їм відомі не тільки в Ольвії, а й у Пантікапеї.

Серед вушних зондів три виготовлено з бронзи (рис. 2, 3), два із срібла (рис. 1, 4). Бронзові інструменти мають вигляд загостреного стрижня з маленькою округлою (діаметром 0,3—0,4 мм) ложечкою. Аналогічний бронзовий зонд відомий з розкопок некрополя с. Золоте¹⁴ в Криму. У срібних зондів замість гострого кінця — петелька. Подібний інструмент походить з розкопок Тірітаки¹⁵. Такими зондами користувалися при видаленні сторонніх предметів з вузьких каналів, порожнин вуха (звідки їх назва)¹⁶. Можливо, такими інструментами могли видаляти каміння із сечового міхура¹⁷.

¹⁴ Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.— Київ, 1983.— С. 118.— Табл. VI, 8.

¹⁵ Блаватський В. Д. Раскопки Тирітаки в 1933 г. // МІА.— 1941.— № 4.— С. 67.

¹⁶ Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 34.

¹⁷ Нейгебауер Л. А. Вказ. праця.— С. 89—90.

Рис. 3. Типи інструментів: 1 — інструмент у вигляді зубила; 2—4 — гачки; 5 — зонд у вигляді пласкої голки; 6—8 — голки; 9—11 — лінцети.

До наступної групи інструментів відносяться шість зондів з розщепленою лопаткою (рис. 2, 5, 6, 7). В них фігурний стрижень з довгою (4—6 см), пласкою прямокутною розщепленою лопаткою: на другому кінці — кругла (0,3—0,4 см) або жолобчаста ложечка. На думку сучасних лікарів такими інструментами могли користуватися при операціях на вуздечці язика та судинах *. Можливо, в давнину за їх допомогою (розщеплений край лопатки використовувався для розсування м'язів) могли видаляти з ран сторонні тіла, насамперед наконечники стріл. Ложечка могла виконувати функції вушного зонда. Подібні інструменти відомі лише на території Криму ¹⁸.

Великі наконечники стріл могли витягувати бронзовим інструментом у вигляді круглого у розрізі стрижня, головка якого роздвоєна і, можливо, утворювала петлю, розташовану під кутом до стрижня. Рукоів'я має вигляд подвоєного гачка ¹⁹ (рис. 2, 8).

* Щиро вдячні за консультацію по визначенняю інструментів зав. кафедрою оперативної хірургії медичного інституту м. Києва професору К. І. Кульчицькому.

¹⁸ Там же.— С. 125; Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 94.

¹⁹ Петлею захвачувалось вістря наконечника стріли і вилучається з рані. Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 95.

До припікачів належать шість вилкоподібних і один плаский інструмент (рис. 1, 9, 10). Вилкоподібні являють собою круглий загострений стрижень, що закінчується вилкою (загальна довжина 10—16 см; довжина вилки 1,5—3 см). Загострений кінець міг вставлятись у дерев'яне руків'я. Такий же вилкоподібний припікач походить з розкопок Ольвії²⁰. Плаский припікач має на кінці еліпсоподібну пласку лопатку. Ці інструменти використовувались для припікання як зовнішніх, так і деяких внутрішніх органів²¹.

У колекції є бронзовий зонд у вигляді довгої пласкої тупої голки (довжина 9 см), на широкому кінці якої є наскрізний отвір (рис. 3, 5). Він призначався для проведення лігатур та здійснення матерчного дренування при лікуванні запальних процесів²². Можливо, для цієї мети могли використовуватись і сім кістяних голок з нашої колекції, які за формою нагадують бронзовий зонд.

П'ять бронзових тонких гострих голок (довжина 6—10 см) (рис. 3, 6, 7, 8), напевно, застосовувалися для накладання швів та лігатур²³.

У колекції є вісім вузьких та широких бронзових пінцетів (рис. 3, 9, 10, 11). Широкі пінцети мають плавно загнуті кінці, вузькі — прямі. Пінцети широко використовувалися лікарями в офтальмохірургії, гінекології, урології, травматології тощо²⁴.

Найцікавішим є невеликий бронзовий інструмент, який за формуєю нагадує маленьке зубило (довжина 1,5 см) з руків'ям у вигляді круглого стрижня (рис. 3, 1). За свідченням сучасних лікарів таким інструментом можна було робити операції на кістках.

До медичних гачків належать чотири бронзові інструменти у вигляді довгих стрижнів (10—11 см) з невеликим загином на одному з кінців (рис. 3, 2, 3, 4). На другому кінці одного з цих інструментів збереглося потовщене руків'я (рис. 3, 2), яке могло служити зондом. На ручці іншого — залишки отвору (рис. 3, 3). Таким гачком можна було накладати лігатури. Функції гачків різноманітні. Вони служили для розширення ран, піднімання кровоносних судин, видалення сторонніх тіл тощо²⁵.

Деякі медичні інструменти з колекції музею аналогічні інструментам з Пантікапея та Ольвії, що зберігаються у Державному Ермітажі²⁶ і в Одеському археологічному музеї²⁷. Подібні інструменти відомі також на території Італії, Болгарії, Югославії та ін.²⁸ Всі вони відносяться до I—III ст., що дозволяє датувати матеріали нашої колекції тим же часом.

Знахідки хірургічних інструментів засвідчують високий рівень розвитку античної медицини в грецьких містах-державах Північного Причорномор'я, зокрема, в Ольвії. Вони дають уяву про різноманітні операції, починаючи від найпростіших розчинень наривів до видалення катараракти та трепанації черепа.

Антична хірургія впливала на розвиток хірургії племен Степової і Лісостепової України, які мали постійні широкі економічні та культурні зв'язки з грецькими містами-колоніями. Про це свідчать знахідки

²⁰ Крапивина В. В. Отчет о раскопках участка Р—25 в 1982 г.—0—82/р—25/1273. IA АН УРСР.

²¹ Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 105, 125, 145.

²² Нейгебауер Л. А. Вказ. праця.— С. 145.

²³ Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 127, 131.

²⁴ Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 75, 94, 179.

²⁵ Консультація професора К. І. Кульчицького.

²⁶ Нейгебауер Л. А. Вказ. праця.— С. 114—120.

²⁷ Висловлюю подяку співробітникам Державного Ермітажу З. А. Белемович, Н. З. Куніній, Б. С. Герцигер, які допомогли ознайомитися з музеїними колекціями: лопаткоподібні зонди (ГЕ.П.1984, 45; П.1908, 95; П.1872, 188; П.1875, 153; в 388; в 1641; в 2112; в 1638); вушні зонди (ОГ 1902, 246; ОЛ 1911, 16676; ОЛ 1909, 16550); зонди у вигляді голок (в 1477). У великий кількості пінцети, гострі голки.

²⁸ Блаватський В. Д. Античная археология Северного Причерноморья.— М., 1961.— С. 130.

медичних інструментів у Неаполі Скіфському²⁹, з Канівського району Черкаської області та Роменського району Сумської області³⁰.

Окремі форми хірургічних інструментів, у трохи зміненому вигляді, наприклад, зонди, голки, пінцети, гачки, ложечки збереглися до нашого часу і широко використовуються в сучасній медицині.

M. A. Хомчик

ХИРУРГИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ ИЗ ОЛЬВИИ

Статья посвящена публикации хирургических инструментов, найденных при раскопках города-государства Ольвии, хранящихся в Государственном историческом музее УССР. В коллекции музея их насчитывается свыше 50-и. Они представлены следующими группами: ложечки; зонды; иголки; прижигатели; крючки; пинцеты; инструмент в виде зутика; инструмент для удаления стрел. Инструменты датируются I—III вв.

Хирургические инструменты свидетельствуют о высоком развитии античной медицины в греческих городах-государствах, в частности в Ольвии. Они дают представление о разнообразных операциях, проводимых в древности. Некоторые формы этих инструментов (зонды, пинцеты, иглы, ложечки, крючки) в несколько измененном виде существуют в наше время и широко используются в современной медицине.

M. A. Khomchik

SURGICAL INSTRUMENTS FROM OLBIA

The paper is devoted to publication of surgical instruments found in excavations of the town-state Olbia. They are preserved at the State historical museum of the Ukrainian SSR. The collection includes above 50 instruments dated from the 1st-3d cent. and represented by the following groups: spoons; probes; needles; cauters; retractors; forceps; chisel-like instrument; arrow-removing instrument.

Surgical instruments confirm high level of antique medicine in Greek towns-states, in Olbia, in particular. They open various surgical operations carried out at ancient time. Some of those instruments (probes, forceps, needles, spoons, retractors), though changed in form, exist till the present and are widely used in contemporary medicine.

Одержано 11.04.90

²⁹ Блаватский В. Д. Рим. Введение, античная цивилизация.— М., 1973.— С. 149—150.
Бензенгер Б. Н. Замечательная археологическая находка (Карманный хирургический набор III в. по Р. Х. // Тр. общ. врачей за 1882 г.— М., 1883 г.— С. 79—84; Финогенова С. И. Вказ. праця.— С. 147—161.

³⁰ Думка М. С. Про медицину скіфів — К., 1960.— С. 16; Зберігаються у Державному історичному музеї УРСР: бронзові пінцети (інв. № Б40—107, Б40—220 — села Гришанці, Бобриця Канівського району Черкаської області); бронзовий гачок, руків'я якого служило розширювачем та припікачем (інв. № Б41—66 — Роменський район Сумської області).

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Ф. І. КАМІНСЬКИЙ —
ДОСЛІДНИК ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ ПОЛТАВЩИНИ

О. Б. Супруненко

Ім'я Федора Івановича Камінського (1845—1891), одного з піонерів вивчення пам'яток найдавнішого минулого нашої Батьківщини, відоме лише фахівцям археологам. Хоча скромний педагог і бібліотекар був автором не тільки яскравих археологічних відкриттів всеросійського масштабу, а й проявив себе як історик і філолог, одержимий збирач і талановитий музейний працівник.

Коло джерел про життя і дослідницьку діяльність Ф. І. Камінського досить вузьке. Деякі біографічні відомості можна знайти у «Некролозі» дослідника¹, невеликій замітці М. Ф. Сумцова², працях радянських вчених П. І. Борисковського³, І. Г. Шовкопляс⁴ та Є. В. Махно⁵. Для відновлення біографічних подrobiць і знайомства з археологічними дослідженнями Ф. І. Камінського важлива і його епістолярна спадщина. Частина документів, за свідченням В. Г. Ляскоронського, була знищена Камінським перед смертю у Круглику під Лубнами⁶, інша — збереглася у фонді К. М. Скаржинської в Державному архіві Полтавської області⁷, деякі — в архіві Ленінградського відділення ІА АН СРСР⁸, науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею⁹.

Федір Іванович народився у Мінській губернії в сім'ї священика, там же закінчив духовне училище. Потім учився в Переяславській духовній семінарії. Після її закінчення намагався продовжити освіту в університеті, але за російськими законами того часу це було зробити дуже важко. Тому у 1860 р. він поступає вільнослушачем на фізико-математичний факультет Київського університету¹⁰, де слухає лекції відомих вчених: К. М. Феофілактова, В. Б. Антоновича та ін. Після закінчення Ф. І. Камінський переїжджає до Переяслава, де викладає російську мову у переяславському духовному училищі¹¹ та у приватному жіночому пансіоні.

¹ Каминский Ф. И. (Некролог) // Киевская старина.— 1891.— Т. XXXII.— С. 313, 314.

² С — в Н. Каминский (Федор Иванович) // Энциклопедический словарь. (Издатели Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.) — Спб., 1895.— Т. 14.— С. 205.

³ Борисковский П. И. Палеолит Украины.— М.— Л., 1953.— С. 11—14, 16.

⁴ Шовкопляс И. Г. Развиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія.— К., 1969.— С. 5.

⁵ Махно Є. В. Поховання на Замковій горі в Лубнах. (Розкопки Ф. Камінського 1881 р.) // Археологія.— 1965.— Т. 18.— С. 185—189.

⁶ Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в уроцище Лысая Гора // Киевская старина.— 1892.— Т. 39.— С. 263, 264.

⁷ ДАПО.— Ф. 222.— Оп. 1.

⁸ Архів ЛВ ІА АН СРСР.— 1889.— Ф. 1.— Од. зб. 4.

⁹ НА ПКМ, од. зб. 03—114/2.

¹⁰ Киевская старина.— 1891.— Т. 33.— С. 313..

¹¹ Двадцатилетие Лубенской гимназии (1872—1897).— Лубны, 1898.— С. 165.

Саме на багатій історичними пам'ятками переяславській землі у нього пробуджується інтерес до найдавнішого минулого країни. Свідоцтво, видане досліднику Московським археологічним товариством на право проведення археологічних розкопок курганів у Полтавській та Мінській губерніях¹² датоване вже 1870 р. Ф. І. Камінський досліджує кілька курганів поблизу Переяслава та околицях містечка Кежан-Городок Мінської губернії, звідки він був родом. Дослідником розкопувалися кургани X—XIII ст., частина знахідок з яких збереглася і експонується у музеях Полтавщини. Він проводив ознайомчі екскурсії з гімназистами та семінаристами. У 1871 р. в одній з київських газет друкується стаття, написана переяславським вчителем, в якій він викриває зловживання тодішніх переяславських чиновників. Це не проходить даром, і здібного педагога переводять спочатку в Хорольське повітове училище, а потім у Лубни, де Ф. І. Камінський працює вчителем підготовчого класу і бібліотекарем фундаментальної бібліотеки Лубенської чоловічої гімназії¹³.

В Лубенській жіночій гімназії Ф. І. Камінський викладає природознавство й створює при бібліотеці перший в місті громадський музей краєзнавчого напрямку. Через 10 років Ф. І. Камінського переводять до Прилуцької гімназії, але незабаром він змушенний залишити службу через хворобу (сухоти) і сімейні незгоди. Федір Іванович приймає запрошення лубенської поміщиці К. М. Скаржинської й стає сімейним учителем її дітей та переселяється в маєток Круглик¹⁴. Тут він живе до кінця своїх днів. Ф. І. Камінського поховано на круглицькому кладовищі¹⁵.

Найліднішим виявився лубенський період життя. На Лубенщині Федір Іванович здійснює широкі археологічні дослідження. У 1873 р. він відвідує місцезнаходження кісток мамонта у маєтку Г. С. Кир'якова в с. Гінці Лубенського повіту, виявлене випадково двома роками раніше¹⁶. Оглянувши одну з ям і провівши невеликі розкопки, Ф. І. Камінський виявив оброблені кремені, кілька кістяних виробів та залишки стародавніх вогнищ. Він констатував культурний шар, що добре зберігся, й визначив наявність залишків палеолітичної стоянки¹⁷. Результати досліджень були підкріплені геологічними обстеженнями, які, на запрошення дослідника, виконав К. М. Феофілактов (1818—1901)¹⁸. Праця Ф. І. Камінського «Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам» була опублікована і зачитувалася у 1874 р. на засіданні III Археологічного з'їзду в Києві. Д. Я. Самоквасовим¹⁹. В публікації наводилися дані про речові знахідки епохи палеоліту—неоліту і бронзового віку у Нижньому Посуллі, в тому числі й пізньопалеолітичне місцезнаходження біля с. В'язівок Лубенського повіту. Там же вміщено перелік знахідок кісток викопних тварин в околицях Лубен²⁰, більшість з яких потрапила до музею Лубенської гімназії стараннями автора. Кожен факт такої знахідки обов'язково перевірявся Ф. І. Камінським, який робив геологічні описи навіть випадкових місцезнаходжень (с. Олександрівка, уроч. Кулішеве)²¹. Зауважи-

¹² ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 790.—А. 1.

¹³ Борисковский П. И. Палеолит Украины.—С. 13; Двадцатилетие Лубенской гимназии ... — С. 165.

¹⁴ Киевская старина.—1891.—Т. 33.—С. 314.

¹⁵ Супруненко А. Б. Археологические исследования Ф. И. Каминского в Нижнем Посулье // 1000-летие города Лубны: Обл. научно-практическая конференция (26—28 мая 1988 г.); (Тез. докл.).—Лубны. 1988.—С. 12—15.

¹⁶ Шовкопляс І. Г. Гінцівська палеолітична стоянка: (До 100-річчя її виявлення) // УІЖ.—1971.—№ 9.—С. 122.

¹⁷ Борисковский П. И. Указ. праця.—С. 13.

¹⁸ Феофілактов К. М. О місцезнаходженні кремнієвих орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на ріці Удай, Лубенського уезда, Полтавської губернії // Тр. III АС.—Київ, 1878.—Т. 1.—С. 153—159.

¹⁹ Каминский Ф. И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Тр. III АС.—Київ, 1878.—Т. 1.—С. 147—152.

²⁰ Там же.—С. 152.

²¹ Каминский Ф. И. Дневник // НА ПКМ.—Од. зб. 03—144/2.—А. 8, 9 зв.

мо, що, як на той час, геологічна підготовка лубенського педагога відзначалась сучасниками²².

Весною 1876 р. Ф. І. Камінський обстежив околиці сіл Карпилівки і Клепачів на Лубенщині, вперше докладно описавши городище, розташоване за 1,6 км на північний-захід — північ від останнього села (сучасне городище скіфського часу в уроч. Сад²³). Дослідник навів опис укріплень городища, складав його перший окомірний план, зазначивши форму і площу майданчика, стан його поверхні, потужність культурного шару, перелічив характерні знахідки²⁴.

В уроч. Осаково, розташованому поруч, ним відкрито залишки давньоруського могильника з 15 насипів. Два кургани у його складі досліджено. У щоденниковому записі зафіксовано стратиграфію насипів, їх розміри, обміри кістяків померлих та подано посилання на антропологічну літературу²⁵. Наведено й опис місцезнаходження в уроч. Парпурівщина (Пурпурівщина), за 2,1 км на північ від с. Клепачів, та групи курганів на сусідньому мису високого берега струмка²⁶. Це урочище, відкрите у наш час завдяки опису Ф. І. Камінського²⁷, пов'язується за архівними джерелами з рядом яскравих давньоруських знахідок²⁸.

Весною того ж року Ф. І. Камінський досліджує курган доби бронзи в уроч. Рогій біля с. Гінці. Виявлений у похованні розвал ліпного горщика з домішками товченого кварцу у тісті привернув його увагу. Ф. І. Камінський відшукує аналогії цьому горщику й наводить їх (курган Перепетівка тощо), але за досить своєрідним принципом — порівнюючи домішки у тісті горщиків²⁹.

У 1881 р. Ф. І. Камінський розкопує чотири кургани в уроч. Лиса Гора у Лубнах. Роботи продовжено 1883 р. за фінансовою підтримкою і участю К. М. Скаржинської, члена кількох наукових товариств Росії, засновниці загальновідомого приватного музею у Круглику³⁰. Всього на Лисій Горі розкопано понад 15 курганів, де виявлено поховання епохи міді-бронзи, скіфського часу, могилу половецького воїна³¹. Ф. І. Камінський готував публікацію цих матеріалів в останні роки свого життя, але перед смертю знищив їх разом із щоденниками. Лише частково лисогірські знахідки увійшли до зачитаного у відсутність автора на засіданні Товариства Нестора-літописця повідомлення «Розкопки курганів (скіфського типу) в околицях Лубен»³², а згодом використано у публікаціях В. Г. Ляскоронського³³. В наш час деякі знахідки з розкопок Ф. І. Камінського на Лисій Горі зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею.

Крім досліджень на Лисій Горі, Ф. Г. Камінський розкопав у 1882 р. насип великого кургану в уроч. Замок (Замковщина), між міс-

²² Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству Лубенский уезд. (Сост. Левинсон-Лессинг Ф. Ю.). — СПб., 1889.— Вып. 2.— С. 9.

²³ Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА.— 1961.— № 104.— С. 76—78.

²⁴ НА ПКМ.— Од. зб. 03—144/2.— А. 1—5.

²⁵ Там же.— А. 5 зв.— 7.

²⁶ Там же.— А. 7—8 зв.

²⁷ Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. Отчет о разведках и раскопках на Полтавщине в 1988 г. // НА ИА АН УССР.— С. 29.

²⁸ Архів АН СРСР.— Ф. 246.— Оп. 1.— Од. зб. 192.— А. 23, 24; Рудинський М. Археологічні збирки Полтавського музею // Зб., присв. 35-річчю музею.— Полтава, 1928.— Т. 1.— С. 56.

²⁹ НА ПКМ.— Од. зб. 03—144/2.— А. 10—11 зв.

³⁰ Ванцак Б. С. Е. Н. Скаржинская: от археологии до революции // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Обл. научно-практический семинар (Тез. докл. и сообщ.). — Полтава, 1988.— С. 42, 43.

³¹ Кулатова И. Н. Памятники археологии территории г. Лубны // 1000-летие города Лубны/ Обл. науч.-практич. конф. (26—28 мая 1988 г.): (Тез. докл.) — Лубны, 1988.— С. 7, 8.

³² Борисковский П. И. Палеолит Украины.— С. 14.

³³ Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубен ... — С. 263—276; Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.— К., 1903.— Изд. 2-е.— С. 73, 74.

том та Мгарським монастирем, де виявлено впускне поховання зарубинецької культури та основна могила скіфської доби³⁴.

У 1889 р. Ф. І. Камінський дослідив пограбований релігійними фанатиками великий курган «Св. Афанасія», розташований поряд з будівлями Спасо-Преображенського Мгарського монастиря³⁵. Тут виявлено поховання скіфського часу кінця V—IV ст. до н. е.³⁶ Влітку того ж року він у складі групи взяв участь у розкопках Г. К. Зінченка ще двох невеликих курганів біля Мгарського монастиря. Зберігся опис знахідок розкопок, укладений Ф. І. Камінським. Матеріали розкопок потрапили до Державного історичного музею СРСР³⁷.

За інвентарними записами у книзі надходжень Полтавського музею можна простежити і географію розвідок лубенського педагога у Нижньому Посуллі³⁸.

Результати досліджень Ф. І. Камінського значно збагатили уявлення про археологічні пам'ятки регіону. У 90-і роки XIX ст. Посулля стає одним з найбільш вивчених у археологічному відношенні районів Лівобережжя. Матеріали досліджень Гінцівської стоянки були широко відомі завдяки публікаціям інших авторів ще за життя вченого³⁹. Визначне відкриття в Гінцях спростувало помилкову теорію про час першого заселення Росії та спроби західних дослідників (Ворсо, Гревінгк та ін.) представити територію країни далекою і дуже пізно заселеною людиною околицею. Менш відомими, через хворобу та смерть Ф. І. Камінського, залишились розкопки курганів біля Лубен, зовсім забутими — розвідки дослідника.

Ф. І. Камінський крім археологічних проводив різноманітні краєзнавчі дослідження. Так, він опублікував розповідь Ф. Дейкуна-Мочаненка про «Кобзар» 1860 р. Т. Г. Шевченка з друкованими вставками на місці цензурних купюр, вірш Олександри Псел «До сестри», лист Т. Г. Шевченка до І. Мокрицького та свідоцтво, відане письменникові 7 квітня 1860 р. на право проживання у Петербурзі⁴⁰, прокоментував ці матеріали⁴¹. Федором Івановичем опубліковано й історико-етнографічні відомості про околиці с. Єнківці⁴².

Ф. І. Камінський фактично був фундатором музею К. М. Скаржинської, куди він передав всі свої знахідки і значну частину збірки музею чоловічої гімназії. Під його впливом К. М. Скаржинська розгорнула широку збиральницьку діяльність, що дозволило у 1885 р. створити музейну експозицію у с. Круглик⁴³. Попередню підготовку до створення музею провів Ф. І. Камінський, який виконував обов'язки хранителя і завідувача. Вже на перших порах підготовчих робіт до нього звертається відомий український письменник, фольклорист і колекціонер В. П. Горленко з проханням дозволити йому оглянути колекцію⁴⁴. Згодом він стає автором першої публікації про зібрання⁴⁵,

³⁴ Махно Є. В. Поховання на Замковій горі ... — С. 185—187; НА ПКМ.—Од. зб. 03—144/2.—А. 14, 15 зв; Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область.—К., 1982.—С. 27, 68; Тр. VIII АС.—М., 1897.—Т. 4.—С. 239.—Табл. LXXXI, 51; Каталог археол. від. Полтавського музею.—Рукопис // Фонди Полтавського краєзнавчого музею.—Т. 1.—С. 34—36.

³⁵ Архів ЛВ ІА АН СРСР.—Ф. 1, 1889.—Од. зб. 4.—А. 41—44.

³⁶ Ільїнська В. А. Скифи Дніпровського Лесостепного Левобережжя (курганы Посулья).—Киев, 1968.—С. 55.

³⁷ Архів ЛВ ІА АН СРСР.—Ф. 1, 1889.—Од. зб. 4.—А. 50, 51.

³⁸ Каталог археологічного відділу Полтавського музею.—С. 28—65.

³⁹ Уваров А. С. Археология России. Каменный период.—М., 1881.—Т. 1; Тр. III АС.—Киев, 1878.—Т. 1; Київська старина.—1891.—Т. 33.—С. 313, 314.

⁴⁰ Воспоминания о Тарасе Шевченко.—Киев; 1988.—С. 421—423, 571.

⁴¹ Каминський Ф. Еще шепотка на могилу Шевченка // Київська старина.—1885.—№ 3.—С. 519—530.

⁴² Каминський Ф. К матеріалам, сообщенным Г. Савичем о «семилетних богатырях» // Київська старина.—1889.—Т. 25.—С. 632, 633.

⁴³ Ванцак Б. Заповіла народові // Україна.—1987.—№ 36.—С. 4; Ванцак Б. С. Е. Н. Скаржинська: от археологині до революції.—С. 42.

⁴⁴ ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 53.—А. 24.

⁴⁵ Горленко В. П. Лубенський музей Е. Н. Скаржинської // Оттиск из окт. кн. «Київської старини» за 1890 г.—Киев, 1891.—С. 1—15.

а з Ф. І. Камінським підтримує дружні стосунки⁴⁶. Ще до відкриття музеїної експозиції у засновників з'являється мрія створити міський земський музей, доступний для широкого кола відвідувачів⁴⁷.

Федором Івановичем здійснена попередня систематизація колекцій Лубенського музею К. М. Скаржинської. За життя Ф. І. Камінського музей значно поповнюється матеріалами за рахунок місцевих старожитностей⁴⁸. Ряд випадкових знахідок атрибутовано самим хранителем, в тому числі й відому ливарну матрицю для відливки серпів зрубної культури з с. Березняки, тоді Лубенського повіту⁴⁹. Федором Івановичем визначено й описано значну кількість предметів археології, підготовлено документи, нумізматичні і геологічні збірки, розпочато підготовку каталога археологічної колекції⁵⁰. Ф. І. Камінський був автором першої музеїної експозиції у Круглику, радником з вирішальним голосом володарки музею⁵¹. Зауважимо, що наступного завідуючого музею К. М. Скаржинській рекомендував Федір Іванович. Він не помилився. Здібний етнограф С. К. Кульжинський продовжував справу лубенського вчителя, а у радянський час — викладав у Лубенському педінституті.

Завдяки наполегливості й ентузіазму Федора Івановича археологічний напрямок збиральницької та дослідницької діяльності залишився провідним у роботі музею К. М. Скаржинської у 1880-і роки.

Ф. І. Камінський вів значне листування. Збереглися листи В. Б. Антоновича, В. П. Горленка, С. К. Кульжинського, В. Г. Ляскоронського, О. Г. Кир'якова, С. Г. Кир'якова, К. М. Скаржинської до нього. В одному з них відомий київський історик і археолог, професор В. Б. Антонович сповіщає про обрання Ф. І. Камінського дійсним членом історичного Товариства Нестора-літописця при університеті св. Володимира⁵², співробітництво з яким дослідник продовжував до останніх днів свого життя. Він також був обраний членом-кореспондентом «Одеського товариства історії та древнощів»⁵³, співпрацював з редакцією журналу «Киевская старина»⁵⁴, активно допомагав проведенню археологічних виставок під час III, VI та VIII археологічних з'їздів⁵⁵.

Ф. І. Камінський добре знов вітчизняну та зарубіжну наукову літературу, слідкував за появою нових праць з історії, археології та етнографії⁵⁶. Не залишався байдужим й до подій у політичному житті. З ім'ям Ф. І. Камінського пов'язується організація у Лубенській гімназії на початку 1880-х років гуртка народницького напрямку⁵⁷. Зберігся лист учня Ф. І. Камінського, О. Г. Кир'якова, де сповіщається про студентські виступи та арешти у Києві навесні 1887 р.⁵⁸

Через століття з впевненістю можна говорити про велике значення подвижницької пошукової та музеїної роботи Ф. І. Камінського. Він вперше на Україні виявив пам'ятки життя і діяльності пізньопалеолітичної людини; перший дослідив археологічні пам'ятки Нижнього Посулля. Федір Іванович запропонував власну схему історичного розвитку регіону, передбачав, що «по Сулі та її притокам були послідовно розвинуті й інші епохи», в тому числі й «кам'яного періоду»⁵⁹. Велику кількість археологічних об'єктів виявлено і, в основному, пра-

⁴⁶ ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 53.—А. 8—27.

⁴⁷ Там же.—А. 8, 22.

⁴⁸ Там же.—Од. зб. 2.—А. 1—30.

⁴⁹ Там же.—Од. зб. 69.—А. 3, 4.

⁵⁰ Там же.—Од. зб. 69.—А. 5, 6 зв.

⁵¹ Супруненко А. Б. Археологические исследования Ф. И. Каминского в Нижнем Посулье.—С. 14.

⁵² ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 20.—А. 1.

⁵³ Махно Е. В. Похованья на Замковой Горе ... — С. 186.

⁵⁴ ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 153.—А. 1, 2, 4; Киевская старина.—1891.—Т. 33.—С. 313.

⁵⁵ ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 69.—А. 3—4; 72.—А. 1, 2—2 зв.

⁵⁶ Там же.—Од. зб. 69.—А. 4, 7; Од. зб. 85.—А. 1—1 зв.

⁵⁷ Ванцак Б. С. Лубни: Путівник.—Харків, 1988.—С. 36.

⁵⁸ Там же.—Од. зб. 183.—А. 1.

⁵⁹ Каминский Ф. И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле ... — С. 150.

вильно інтерпретовано дослідником. До відкриття Ф. І. Камінського належать поселення доби енеоліту і бронзи на Лисій Горі (віднесене дослідником до неолітичної епохи)⁶⁰, перших поховальних пам'яток доби бронзи і скіфського часу (кургани Посулля), городища скіфської доби та давньоруських пам'яток в околицях с. Клепачів. Ним же зроблено перші описи цих пам'яток, що не втратили свого значення і у наш час. Напевне, Ф. І. Камінському було відоме й давньоруське городище (уроч. Городок) біля Клепачів, про що є згадки у каталозі Полтавського музею⁶¹.

Дослідження Камінського не залишились на описовому рівні; він прагнув ілюструвати результати своїх робіт, супроводжуючи їх таблицями, акварелями, графічними малюнками у щоденниках⁶². Шкода, що більшість з них загинула під час війни.

Багато новацій запропоновано Ф. І. Камінським у методіці ведення археологічних досліджень. Це і пильний перегляд до найдрібніших деталей культурного шару, і залучення до дослідження пізньопалеолітичних пам'яток фахівців з природознавчих дисциплін, і точна описова фіксація всіх елементів поховальних споруд, що збереглися, і повне знесення насипу невеликих курганів у процесі розкопок (Лиса Гора). Ф. І. Камінський збирало під час розкопок курганів остеологічні матеріали⁶³, прагнув отримати визначення по них. Останні обов'язково підтверджувалися документально у архіві Лубенського музею та інвентарними записами⁶⁴.

Серйозний підхід до якості проведення робіт дозволив вилучити при розкопках перевідкладень Лисогірського поселення⁶⁵—фрагментів кераміки і виробів з кременю. На відміну від більшості сучасників, що прагнули знайти атрактивні предмети старовини, Ф. І. Камінський не лише старанно їх збирал, а й описував. Все це ставило лубенського археолога на значно вищий щабель від сучасних йому дослідників.

Зрозуміло, що більшість курганів досліджено Ф. І. Камінським за методикою того часу, що, безумовно, відбилося на результатах його робіт. Практична відсутність публікацій та звітів про розкопки зробила частину здобутих ним матеріалів невідомими для дослідників. Це підсилилося й тим, що Федір Іванович був представником первісної археології і належав до числа «природознавців», зближення яких з офіційною археологією лише розпочиналося на початку останньої чверті XIX ст.⁶⁶ Певно не останню роль відіграла репутація Ф. І. Камінського серед лідерів російської археологічної науки, як турботою «людини з семінаристів»⁶⁷ і його особисті якості. Але сучасники називали Ф. І. Камінського «одним із тих людей, для яких вищі інтереси складають весь його (життя—О. С.) зміст і склад, одним з небагатьох ідеалістів нашого часу», людиною «бездоганної чесності і душевного благородства»⁶⁸.

«Невеликим струмочком», що приносить «крихітки знання в ріку» великої науки назвав себе Ф. І. Камінський у одному з листів до К. М. Скаржинської⁶⁹.

У наш час його ім'я стоїть на одному щаблі з видатними дослідниками археології України. Він по праву може вважатися й одним з фундаторів археологічного зібрання Музею Полтавського земства і йо-

⁶⁰ ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 69.—А. 4, 5; *Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Горы*.—С. 277, 278.

⁶¹ Каталог археологічного відділу Полтавського музею.—Т. 1.—С. 39, 40.

⁶² Там же.—С. 31—62; НА ПКМ.—Од. зб. 03—144/2.—А. 14, 16; ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 69.—А. 3 зв.; *Архів І. А. Зарецького // НА ПКМ*.—Од. зб. 03—280.—Фото 5.

⁶³ НА ПКМ.—Од. зб. 03—144/2.—А. 9. зв.—10, 15—15 зв.

⁶⁴ Каталог археологічного відділу Полтавського музею.—Т. I.—С. 34, 35; *Махно Е. В. Поховання на Замковій Горі ...*.—С. 186, 187.

⁶⁵ Тр. VIII АС.—Т. 4.—С. 238.—Табл. LXXVIII—LXXX.

⁶⁶ Формозов А. А. Страницы истории русской археологии.—М., 1986.—С. 66, 67.

⁶⁷ Борисковский П. И. Палеолит Украины.—С. 12, 14.

⁶⁸ Киевская старина.—1891.—Т. 33.—С. 314.

⁶⁹ ДАПО.—Ф. 222.—Од. зб. 69, а. 9 зв.

го наукової бібліотеки, куди у 1906 р. увійшли подаровані К. М. Скаржинською колекції, документи й книги Лубенського музею⁷⁰. За образним висловом М. Я. Рудинського, це зібрання стало «наріжним камнем археологічного відділу Полтавського державного музею»⁷¹. Частина знахідок Ф. І. Камінського ї досі експонується в обласному⁷² та його філіалі — Диканському історико-краєзнавчому музеях.

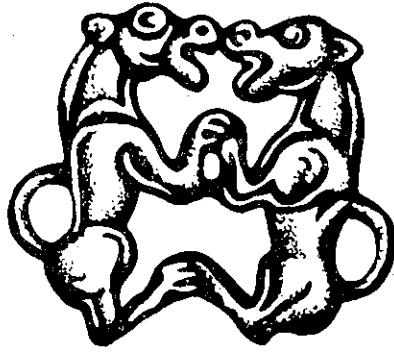
Симптоматичною ознакою нашого часу стало надання в кінці 1989 р. імені Ф. І. Камінського новій вулиці в місті Лубнах, яка розмістилася неподалік від Лисої Гори — місця розкопок археолога і краєзнавця.

⁷⁰ Риженко Я. Полтавський державний музей. Історичний огляд // Зб.. присвяч. 35-річчю музею.— Полтава.— 1928.— Т. 1.— С. 4—6.

⁷¹ Рудинський М. Археологічні збирки Полтавського музею // Зб., присвяч. 35-річчю музею.— Полтава, 1928.— Т. 1.— С. 29.

⁷² Супруненко А. Б. Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель.— Полтава, 1988.— С. 4, 9, 14.

ДИСКУСІЇ

СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА У НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ

[за археологічними даними] *

Н. О. Лейпунська

У першій частині статті розглянуто особливості продуктивних сил Нижнього Побужжя в період його колонізації грецькими переселенцями.

Значно важче вирішувати питання про виробничі відносини низькобузького населення в умовах переселення і початкового етапу постійного життя на віддаленій від метрополії території. Коло джерел, які дають можливість для більш або менш повної їх інтерпретації, ще більш обмежене, ніж для характеристики продуктивних сил. Так, у нашому розпорядженні надзвичайно мало конкретних даних про характер общин, структуру власності, зокрема земельної; ще менше — про особливості розподілу суспільного продукту, поділ праці, роль і питому вагу рабовласництва і вільної праці, орендних відносин тощо. Основа для спроби висвітлення цих питань — результати розкопок приольвійських поселень, особливості їх структури і розміщення, рештки знарядь виробництва, дослідження епіграфічних документів, спостереження над аналогічними явищами в інших регіонах античного світу.

Першочергове значення для характеристики економіки нових поселень і виробничих відносин їх мешканців має визначення форм власності на засоби виробництва, що встановилися тут, у тому числі на землю і рабів, знаряддя праці, рухоме і нерухоме майно. Відповідно до сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом основних положень про форми докапіталістичної власності, античний вид власності являє собою органічне, взаємозумовлене і взаємодіюче поєднання общинної (колективної) і приватної її форм. При цьому приватна власність пereбуває у певній залежності від общинної¹.

Найбільш складною і важкою для відтворення картиною є власність на землю — основний для землеробських суспільств засіб виробництва — «базис економічного ладу»². Як відомо, земля у полісі є володінням громадської общини, що передавалося на тих чи інших правах (купівля, оренда) вільним її членам. При звичайній колонізаційній практиці група, що виселялася, визначала ті або інші території, де виділялося місце для основного поселення — центру майбутнього поселіща з хорою. Майбутнє місто обводили оборонною стіною, виділялись

* Продовження. Початок статті див. у № 1 за 1991 рік.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 20—21; Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 1.— С. 428—430, 434.

² Маркс К. Вказ. праця.— С. 428.

общинна і храмова землі, округу розмежовували, ділянки у місті і на хорі роздавали членам нового колективу³.

Дослідники вже помітили, що такий чіткий і простий спосіб освоєння нових територій та влаштування апойкій не простижується ні в Нижньому Побужжі, ні будь-де в Північному Причорномор'ї взагалі⁴. Так, оборонні споруди Ольвії зводяться не раніше початку — середини V ст. до н. е.⁵, решта ж поселень регіону взагалі їх не має. Не простижується поки що розмежування ділянок в окрузі, хоч це цілком може бути пов'язане із наступним їх зруйнуванням. Безперечно, що колонізація Нижнього Побужжя здійснювалася на інших принципах виділення території, коли головну роль відігравав факт належності колоністів до «аграрного потоку» переселенського руху⁶. Основний контингент нових мешканців Нижнього Побужжя складався з дрібних селян-землеробів приблизно рівного майнового стану, які шукали кращого життя відповідно до своїх уявлень та вимог; до нього входили ремісники, можливо, й торговці, але не вони «робили погоду». Про це свідчить практично однаковий характер перших масових жителів поселенців — землянок і напівземлянок, основний набір кераміки, знарядь праці та іншої особистої власності; те саме засвідчує і характер поховань — більшість могил архаїчного некрополя близька щодо «рівня багатства», вони досить скромні, хоч поховальний інвентар складається з досить цінних речей — розписної кераміки, бронзових виробів, зброї. Різко вирізняються лише чотири поховання із золотими речами, а взагалі золоті речі (45 екземплярів) присутні в 24 комплексах із 248⁷.

Головним пратненням переселенців було отримання своєї земельної ділянки, придатної для продуктивного використання, з цього і випливають ті особливості формування земельної власності, які можна намітити з обмежених наявних матеріалів.

На першому етапі освоєння регіону (перша половина VI ст. до н. е., головним чином Березанський лиман) всі поселення були переважно середніх розмірів — від 2—3 до 5—8 га. Площа поселення на території Ольвії становила близько 6 га⁸. Житлові приміщення мали схожий характер — це напівземлянкові житла, поруч з якими розташовані зернові і господарські ями. Поселення тяжіли економічно і соціально до поселення на Березані — на цей час напівміського поселення із зростаючою урбанізацією⁹. Освоєні у зазначеній час території належали Березані як полісу¹⁰, інші поселення, мабуть, не мали будь-якої самостійності. Все це свідчить про те, що, очевидно, на першому етапі всі освоєні колоністами землі являли собою общинну власність першого громадського колективу, який розподіляв надії між вільними громадянами. Правова і суто процедурна сторона цього першого поділу землі в Нижньому Побужжі залишається неясною.

Істотно змінюється картина в другій половині VI ст. до н. е., коли практично одночасно різко зростає кількість населених пунктів, вони об'їмають значну частину берегів Бузького, Дніпровського, Березанського лиманів, збільшується їх густота, урізноманітнюється характер забудови. Досить чітко виділяються дрібні хутори, середні поселення,

³ Витрувій, І, 1, 72—75; Яленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.— С. 241—246.

⁴ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 3, 4.

⁵ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 86, 88; Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Комплекс Западных ворот в Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 11.

⁶ Крыжицкий С. Д. До історії колонізації Нижнього Побужжя // Археологія.— 1989. — № 3.— С. 47.

⁷ Скубнова В. М. Архаический некрополь Ольвии.— Л., 1988.— С. 21—23.

⁸ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 120; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 25.

⁹ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 11.

¹⁰ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // ХКААМ.— М., 1976.— С. 82.

великі «агломерації», однак усі вони мають так звану «кущову» — ойкісну структуру¹¹.

Всі поселення, великі й дрібні, складалися із поєднання окремих домогосподарств, ойкосів, «модулів», площа яких становила 0,1—0,2 га. Це свідчить про практично рівноправний розподіл індивідуальних ділянок земельної власності незалежно від розмірів поселення.

Однак певна різотиповість поселень підкреслюється їх розміщенням відносно Ольвії. Так, дрібні хутори, господарства, що володіли площею 0,1—0,2 га і були населені 1—2 сім'ями, обіймали досить великий відтинок узбережжя Бузького лиману — близько 15 км (від с. Парутин до Старої Богданівки). Таких хуторів відкрито тут близько 70, вони складають половину всіх відкритих пунктів. Мешканці хутора (10—15 чоловік) при нескладній техніці обробітку землі і відносній нерозвинутості знарядь навряд чи могли обробляти більші наділи, ніж ті, що безпосередньо прилягали до хутора. Щодо свого соціального стану, то це, найпевніше, були вільні орендарі або дрібні земельні власники — жодних даних, які конкретизували б соціальний статус населення і характер їх організації, немає. Може йтися про приватну власність на фоні общинної, що цілком відповідає звичайній античній формі власності. Територіальне виділення цієї групи пам'яток свідчить про специфічний статус їх громадської організації, однак визначення його утруднене. Вірогідно, вони відповідають найменуванню хоріон. У Малій Азії саме хоріон був дрібною податною одиницею, що сплачувала податок полісові¹².

Поселення середніх розмірів (площа 2—4 га, Аджигол — 9 га) концентруються на південь і південний захід від Ольвії, на деякій відстані від неї¹³. Домогосподарства в них мають площу близько 0,1—0,2 га (практично той же «модуль»), тут мешкало по 10—20 сімей. Такі поселення цілком відповідають терміну *χώμη* (село), вони являли собою невелику общину, що володіла своєю землею¹⁴. Характер забудови сіл практично не відрізняється від забудови хуторів (напівземлянкові житла, господарські та зернові ями, невеликі присадибні ділянки), як і загальний економічний рівень життя населення. Відстань між такими селами — близько 6 км. Сільськогосподарські роботи провадилися, мабуть, на прилеглих до села землях, поділених між його мешканцями. Наділи тут могли бути більшими, а населення — становити общину громадян, які не володіли ойкопедонами в Ольвії (сусідську, родинну?).

При цьому своєрідний вузол поселень в Аджигольській балці, котрій деякі дослідники розглядають як спеціалізований центр тваринництва¹⁵, де й оброблялися продукти скотарства, може становити окрему общину, власність якої визначалася не тільки земельними володіннями, а й стадами.

Нарешті, безпосередньо під Ольвією останнім часом виявлено великі поселення (поки що їх тільки два або три), — «агломерації» хуторів-модулів. Вони заселялися поступово (але у вузький проміжок часу), без сувереної регламентації, займали площу близько 50—70 га, де могло проживати 100—120 сімей¹⁶. Населення «агломерацій» обробляло присадибні ділянки, щільність забудови досить висока, садиби

¹¹ Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 23—25, 29—31.

¹² Голубцова Е. С. Сельская община Малой Азии III в. до н. э.—III в. н. э.—М., 1972.—С. 28.

¹³ Крижицкий С. Д., Бураков А. В., Отрешко В. М., Рубан В. В. К истории ольвийской сельской округи // ИААСП.—К., 1980.—С. 4, 5.

¹⁴ Голубцова Е. С. Указ. соч.—С. 28.

¹⁵ Буйских С. Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития ольвийской хоры (VI—II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа.—К., 1986.—С. 19—26.

¹⁶ Крижицкий С. Д., Бураков А. В., Отрешко В. М., Рубан В. В. Указ. соч.—С. 45; Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ПИО.—Парутин, 1985.—С. 8; Крижицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч.—С. 11; Крижицкий С. Д. До истории ... — С. 45.

стояли на відстані 20—40 м одна від одної. Очевидно, використовувались і прилеглі до поселень площі. Щодо своєї структури і системи господарювання, великі поселення не відрізнялися від інших — це ті самі аграрні селища з господарськими одиницями типу ойкосів, які належали одній сім'ї¹⁷. В соціальному відношенні вони являли собою, ймовірно, досить великих сусідських общин. Їх об'єднувало володіння землею (або оренда), однак визначення характеру общини — сусідська вона чи родинна — звичайно, сuto гіпотетичне. У нашому розпорядженні немає конкретних матеріалів, які б підтверджували те чи інше визначення. Ми виходимо із того, що до часу колонізації родові відносини в метрополії вже значною мірою втратили своє значення, сусідські територіальні общини відіграють дедалі більшу роль в економіці. Таке ж становище, без сумніву, було і в переселенських колективах.

Таким чином, названі три типи поселень в окрузі Ольвії відповідають, імовірно, трьом (або двом) варіантам общин, які залежали від центру — Ольвії — і, можливо, навіть діставали санкцію від поліса на заселення тієї чи іншої території (нагадаємо, що його оформлення належить до третьої четверті VI ст. до н. е. і збігається в часі з початком життя на більшості поселень).

Відтак можна припустити таку відмінність у володінні земельними ділянками та характері общин ольвійської хори архаїчного часу. Сім'ї орендарів або землевласників дрібних хуторів обробляли невеликі прилеглі до них ділянки, вони не мали активної общинної організації. Остання могла виникати лише у зв'язку з необхідністю використання пасовищ, водних ресурсів тощо.

Невеликі общини сіл володіли більшими наділами (крім невеликих присадибних ділянок). На присадибних ділянках було досить багато господарських ям — не менш як по 3—6 на житло¹⁸. Це були заможніші орендари (або землевласники) звищим рівнем общинної організації.

Нарешті, жителі великих агломерацій мали розташовані всередині площі свого поселення невеликі наділи. Їх близькість до Ольвії передбачає і тіснішу залежність від неї. Можливо, тут жителі Ольвії одержували свої основні ділянки поряд з ойкопедонами — близькість до міста високо цінувалася. Правда, існує й інша думка — тут селилися колоністи, які незалежно прибули з метрополії, стихійно формуючи нові аграрні поселення¹⁹.

У всіх випадках общини Нижнього Побужжя являли собою колективи громадян, які володіли або використовували певну територію і були об'єднані нею. При цьому посівні землі були у приватному володінні або користуванні, найпевніше, повторному (оренда, власність у результаті купівлі), а пасовища, промислові угіддя використовувалися спільно, як це властиво античній формі общини²⁰.

Не можна не відзначити, що на ольвійському поселенні другої половини VI ст. до н. е. немає місця для земельних наділів — поблизу землянкових жителі не простежуються присадибні ділянки, господарські та зернові ями поодинокі. Тут община виділяла місце тільки для жител — «будинків колоністів»²¹, у яких мешкали перші покоління ольвіополітів. Ольвія формувалася як міський центр «земельних власників»²². Населення міста володіло ділянками на поселеннях, обробляючи їх своїми силами або здаючи в оренду, як це було широко зафіксовано в античному світі. Ремісники і торговці становили меншість.

¹⁷ Крижицький С. Д. До історії ... — С. 45.

¹⁸ Марченко К. К., Доманський Я. В. Античное поселение Старая Богдановка-2 // АСГЭ. — 1981. — № 22. — С. 62—74.

¹⁹ Крижицький С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч. — С. 94.

²⁰ Маяк И. Д. Проблема генезиса римского полиса // ВДИ. — 1976. — № 4. — С. 53.

²¹ Крижицький С. Д. Античные жилые дома Северного Причерноморья. — К., 1982. — С. 15.

²² Маркс К. Вказ. праця. — С. 434.

При цьому археологічні матеріали свідчать про низький майновий рівень мешканців як Ольвії VI ст. до н. е., так і її округи, а також відсутність істотної поляризації населення.

Таким чином, структура земельної власності нижньобузького регіону являла собою організм, що формувався поступово. До третьої чверті VI ст. до н. е. (часу остаточного оформлення поліса) він являв собою досить складну систему. Всі землі регіону, особливо прибережна смуга, очевидно, були общинними володіннями поліса. Формування їх меж, можливо, почалося з середини VI ст., коли виникає одне із найбільш північних поселень — уже згадувана Велика Корениха I та ряд поселень по берегах лиману.

Здавалося б, місцевість, що безпосередньо прилягала до Ольвії, мала бути освоєна раніше, ніж решта площі регіону. Однак великі приольвійські поселення виникають тільки близько третьої третини VI ст. до н. е.²³ Нагадаємо, що поселення першої половини VI ст. — зовсім відмінне явище, пов'язане з іншим потоком колонізації. У зв'язку з цим зауважимо, що давні автори іноді відзначають і такий шлях формування сільськогосподарських територій: заселення деяких хорішло однієї з віддалених районів до найближчих від основного центру²⁴.

Відомо, що в стародавньому світі общинні землі, якими розпоряджався поліс, складали той фонд, звідки виділялися нові, не тільки основні надії для переселенців, а й для опойків. А значна частина їх звичайно використовувалась для пасовищ, мисливських та рибальських угідь, видобування сировини (Лаврійські срібні рудники в Греції, золоті — на Фасосі). Мабуть, такою общинною власністю була Гілея, місця святилищ на Тендрі, Левці, Гіпполаєвому мисі. Район Кінбурна — Ягорлика (Гілея) спочатку міг контролюватись общинною (і полісом) Березані, пізніше Гілея стає, очевидно, власністю ольвійського поліса. Про зв'язок Ольвії з районом Гілеї відомо з цілого ряду даних. Так, у Гілеї було давнє святилище Кібелі²⁵, ольвіополіти поклонялися тут Гераклу і Борисфену²⁶. Гілея фігурує у листі жерця третьої чверті VI ст. до н. е. на уламку амфори стилю Фікеллур, де йдеться не тільки про зруйновані вівтарі Кібелі, Геракла і Борисфена, а й про вивезення лісу — послано стільки-то «поганих сосен і двісті дерев»²⁷. Якщо правильне трактування листа як звіту про інспекційну поїздку в пониззя Дніпра²⁸, то ще з більшою певністю можна говорити про володіння Ольвією цими землями. Контроль над територією Гілеї зберігався принаймні до часу Нікерата (II ст. до н. е.)²⁹. Роль її не обмежувалась розташуванням тут культових місць, вона була ще й важливим джерелом сировинних ресурсів — лісу, пісків, води тощо. В цьому ж районі був і Ягорлик з його сезонними майстернями³⁰, які обслуговували Нижньобузький регіон ремісничими виробами.

Можливо, общинною власністю був і скотарський район Аджигола; зосередження тут вузла поселень певної господарської орієнтації дозволяє говорити про належність їх ольвійській общині.

Нарешті, місця святилищ на Тендрі, Левці, Гіпполаєвому мисі з давніх-давен пов'язані з ольвійськими культурами, зокрема з культом Ахілла³¹ і Деметри. Ольвія була покровителькою всіх цих місць і вже

²³ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 11.

²⁴ Arist. Pol., VII.

²⁵ Her., IV, 76.

²⁶ Русєєва А. С. Земледельческие культуры Ольвии.— К., 1979.— С. 68; Русєєва А. С. Эпиграфические памятники // КНООАВ.— К., 1987.— С. 146, 147.

²⁷ Русєєва А. С. Эпиграфические памятники.— С. 146, 147.

²⁸ Там же.— С. 146.

²⁹ IPE, 1², 34.

³⁰ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980. — № 1.— С. 131—143.

³¹ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте.— Птг, 1918.— 168 с.; Лейпунська Н. О. Про культуру Ахілла в Північному Причорномор'ї // Археологія.— 1970.— № 23.— С. 60—73; Русєєва А. С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причорноморье // Скіфський мир.— К., 1975.— С. 174—185; Русєєва А. С. Земледельческие культуры ... — С. 125, 126.

одне це свідчить про общинне володіння ними. Про володіння Ольвії Левкою свідчать епіграфічні пам'ятки³². Оскільки на Левці та Гіпполаєвому мисі були храми Ахілла і Деметри, тут можна припустити храмові володіння.

Таким чином, земельна власність у Нижньому Побужжі мала форму античної власності і на кінець VI ст. до н. е. стала однією з умов подальшого розвитку економіки поліса. Земля могла дати ольвіополітам потрібну для населення сільськогосподарську продукцію. Обсяг її задовольняв потреби населення³³. Виходячи із загально-історичних положень, слід припустити, що розподіл одержаного продукту, і необхідного для відтворення виробництва, і надлишкового, відбувався на основі існування орендної форми в економічних відносинах. Остання ж, у свою чергу, являє собою один із варіантів докапіталістичної ренти, що дає можливість переходу натурального продукту в казну громадської общини або конкретних осіб.

Отже, за рахунок надлишкового продукту сільських поселень утримуються не тільки землевласники, які здають свої землі в найми, а й інститути поліса, що формувався, де були культовий, обмінно-торговий, організаційний центри для сільських общин.

Про існування в Ольвії інституту оренді відомо й з кількох дещо пізніших документів (лист Артікона, декрет *IPE*, 1², 37). 1970 р. в Ольвії виявлено графіті, де, як припускають його видавці, міститься виписка із давнього закону про здачу в найми або оренду — «У перший місяць Тавреон, весною (?) здавай в оренду (μισθο) (або плати — *H. L.*), у другий місяць Тавреон протягом вставних днів...»³⁴. Про строки оренді немає даних, але відомо, що в Аттіці мінімальний строк державної оренді становив 10 років, приватної — один рік³⁵. Поява і розвиток орендних відносин пов'язані із розвитком товарності та грошового обігу, про що свідчить емісія дельфінів і литих асів уже в другій половині VI ст. до н. е.

Ремесло на ранньому етапі становлення античного способу виробництва мало підпорядкований характер. Хоч у VII—VI ст. до н. е. цей вид діяльності, особливо металургія, перебував у стані активного прогресивного розвитку, але основним його завданням було виготовлення знарядь для сільського господарства і власного процесу виробництва. Ремесло було спрямоване на виробництво споживчих вартостей, забезпечення відтворення життя працівника³⁶. Той факт, що ремісники працювали значною мірою на обмін, тобто створювали, здавалося б, мінові вартості, практично не змінював справи — об'єктивно основною метою їх діяльності лишалося створення споживчих вартостей.

Заняття ремеслом у Греції було в цей час ще досить шанованим (на відміну від пізнішого часу), але не давало істотного збагачення. Оскільки ремеслом займалися головним чином найбідніші верстви населення, які часто не мали своєї землі, та її потреба в їх праці була досить істотна при освоєнні нових територій, природно, що в числі перших колоністів були і ремісники, особливо металурги. Спочатку вони використовували, очевидно, сировинну базу Ягорлиця і прилеглих районів, частково працювали і на привізному металі. Особливо це стосується бронзоварного виробництва, основна сировина для якого в Нижньому Побужжі відсутня. Вони виготовляли необхідні знаряддя праці, предмети побуту, прикраси. Засвідчено високий рівень ливарної справи вже не пізніше кінця VI — початку V ст. до н. е., продукцію її становили і високохудожні вироби. Досить високого роз-

³² *IPE*, 1², 26, 325, 326.

³³ Крыжицкий С. Д. Опыт палеоэкономической реконструкции. Античное государство Ольвии (VI—I вв. до н. э.). // Рукопись.— НА ИА АН УССР.— 1987.— С. 419.

³⁴ Виноградов Ю. Г., Русляєва А. С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // ИААСП. 1980.— С. 46—48.

³⁵ Там же.— С. 63.— Посилання 196.

³⁶ Маркс К. Вказ. праця.— С. 463.

витку досягли будівельна справа (відомі храми двох теменосів VI ст. до н. е.), каменярська, деревообробна, косторізна, гончарна. Домашніми заняттями жінок було прядіння і ткацтво, частково — виготовлення посуду.

Якоюсь мірою домашнім можна вважати і металургійне ремесло на поселеннях — їх продукція не тільки виготовлялася безпосередньо у житлових приміщеннях (таке явище простежується в Ольвії), а й уживалася, вірогідно, самими виготовлювачами.

Так чи інакше, ремісники створювали потрібний обсяг предметів, серед яких перше місце належало знаряддям праці для сільського господарства і ремесла. Інструменти ремісників, іх індивідуальні знаряддя праці були ще нескладні, як і рівень поділу праці всередині галузі (існування обробки чорного і кольорового металу в одній майстерні). Їх продукція, природно, ставала предметом обміну, але, мабуть, ще значною мірою в натуральній або напівнатуральній формі — недорозвинутість грошового обігу періоду становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі характеризується «натуральною» формою монетних знаків цього часу — стрілок і дельфінів.

Обмін посідав істотне місце в становленні античного способу виробництва в Нижньому Побужжі. Однак роль його не може бути трактована однозначно. Тривалий час переважала думка про торговий характер усіх ранніх грецьких поселень, і особливо Ольвії³⁷. Час від часу такі уявлення про обмінну сферу діяльності ранньої Ольвії виникають і тепер. Однак вивчення історії Ольвії доби архаїки дозволяє говорити про досить складну картину формування її торговельно-обмінних зв'язків та їх не надто великий потенціал.

У першій половині VI ст. до н. е. про будь-яку істотну торгівлю чи обмін говорити не доводиться — поселення були нечисленні, там існував необхідний натуральний обмін (монети цього часу невідомі), а поза межами регіону античні речі практично поодинокі³⁸. Із зростанням заселеності Нижнього Побужжя природно змінюється і роль обміну, і його характер. Сільськогосподарська продукція другої половини VI ст. до н. е. ще не створювала тієї маси надлишкового продукту, який міг стати основою товарного обміну з віддаленими контрагентами, — чи то метрополіями, чи варварами Північного Причорномор'я. За приблизними підрахунками, вона могла становити 5—17,6 тис. тонн³⁹. Частина ольвійського хліба і деякої іншої продукції все-таки, мабуть, надходила в метрополію в обмін на імпортні товари, які становлять значний обсяг у матеріалах Ольвії, але в цілому виробництво хліба було спрямоване на власні потреби. Звичайно, торговці складали певну частину населення Ольвії, а поява тут уже в VI ст. до н. е. дрібної монети для місцевого обігу свідчить про підвищення рівня товарності продукції. Однак при цьому натуральний обмін був усе ще визначальним — у кожному господарському осередку, особливо на поселеннях, переважає напівнатуральне господарство, побудоване на виготовленні всього необхідного (їжа, предмети побуту, одяг). Купувались, очевидно, тільки деякі ремісничі вироби — знаряддя праці, гончарний посуд тощо.

Важливе місце в характеристиці економічних відносин населення і рівня виробництва посідає питання про поділ праці, складну систему

³⁷ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — С. 54; Блаватский В. Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 7—40.

³⁸ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Д. 1—27; Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 12—20; Вахтина М. Ю. Греко-варварские контакты VII—VI вв. до н. э. по материалам степной и лесостепной зон Северо-Западного Причерноморья и Крыма: Автор. дисс. ... канд. истор. наук. — Л., 1984. — С. 9; Щеглов А. Н. Северо-понтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология (доклад) // IV Всесоюзный симпозиум по древней истории Причерноморья. — Цхалтубо — Вани, 1985.

³⁹ Крыжицкий С. Д. Опыт палеоэкономической ... — С. 419.

му, що охоплює різні сфери діяльності суспільства, і категорії більш загального та приватного характеру. Природний поділ праці (статево-віковий) в античному, досить високо організованому суспільстві вже не відіграє такої істотної ролі, як на більш ранніх етапах розвитку, хоч у ньому ще мають місце його прояви (домашня жіноча праця, чоловіча праця в сільському господарстві та ремеслі і т. д.).

В суспільному поділі праці основну роль відіграють більш загальні категорії — відокремлення ремесла від землеробства, відповідно поселень сільського й урбаністичного характеру, виділення обміну тощо. Всі ці категорії, як видно із викладеного вище, вже досить певно простежуються в Ольвії. Однак межі між ними все ще лишаються досить розмитими — сільським господарством дуже часто займається городянин, ремеслом — житель села, торгівля могла бути заняттям різних соціальних груп і т. д. В більш загальних випадках слід говорити про відмінності між функціональним змістом Ольвії другої половини VI ст. до н. е. і сільських поселень, але неможливо говорити про чітко виражену протилежність і навіть суперечності між ними. Специфіка ольвійського поселення з точки зору економіки полягала в досить високому для свого часу рівні розвитку ремесла і соціального стану населення. Відігравало роль і зосередження тут релігійного центру регіону, помешкання найбільш багатих і провідних у соціальному відношенні членів общини. Але мешканці Ольвії перебували в настільки тісному зв'язку і взаємозалежності із сільським населенням, що говорити про відмінності, які далеко зашли, здається передчасним. На користь цього свідчить і наявність, хоч і в невеликому обсязі, залишків ремісничої діяльності на архаїчних поселеннях ольвійської округи: на поселеннях Козирка XV, Чортовате II, Велика Чорноморка II і в Аджигольському могильнику знайдено уламки ливарних форм, тиглів, ллячки, шматки шлаків⁴⁰.

Певний рівень поділу праці в сільському господарстві засвідчений і формуванням уже не раз згадуваного тваринницького центру в Аджигольській балці.

Процес поділу праці всередині різних галузей господарства вже мав місце, однак він ще не чітко виражений, рівень їх спеціалізації відносно невисокий — про це свідчить існування виробництва чорної та кольорової металургії в одній і тій самій майстерні, відсутність відокремлених від житла майстерень, відносно невелике число вузько спеціалізованих інструментів⁴¹.

Рівень поділу праці в період становлення античного способу виробництва відповідав такому в метрополії, можливо, маючи лише більш розміті межі категоріями. Він цілком задовільняв вимоги експлуатації продуктивних сил Нижнього Побужжя в цей час.

В найтіснішому зв'язку з характером розвитку економіки слід розглядати і соціально-демографічну ситуацію, що формується в Нижньому Побужжі. Етнічний портрет цього населення не викликає сумніву, — тут переважає грецький етнос. Якщо навіть судити за наявністю ліпної кераміки на поселеннях, то і тоді говорити про переважання варварського етносу не доводиться — відсоток ліпної кераміки становить від 3—4% в Ольвії до 16—20% на поселеннях⁴². Соціальні ха-

⁴⁰ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Marytzen.— Leipzig, 1913.— Bd. 5,5.— S. 60—66; Отreshko В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана // Открытия молодых археологов Украины.— К., 1976.— Ч. 1.— С. 32; Рубан В. В. Литейная форма с поселения Козырка XV // СА.— 1979.— № 3.— С. 249—251.

⁴¹ Островерхов А. С. Про чорну металургію ... — С. 26—36; Островерхов А. С. Обробка кольорових металів на античних поселеннях // Археологія.— 1981.— № 36.— С. 26—37; Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста // АП АН УРСР.— К., 1962.— № 11.— С. 75; Шелов Д. Б. Железоделательное производство в Северном Причерноморье в раннеантичное время // КСИА АН СССР.— 1979.— № 159.— С. 5; Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії // Археология.— 1963.— Т. 15.— С. 62, 61.

⁴² Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.— С. 41—51.

рактеристики уявляються нам більш спірними, виявлення їх становить значні утруднення при відсутності досить переконливих фактичних даних.

Виходячи з того, що античний спосіб виробництва з'явився в Нижньому Побужжі в готових, що відповідали існуючим у метрополії VII—VI ст. до н. е. формах, тут також слід шукати ті самі класи і стані. Слід сказати, що в Іонії періоду колонізації соціальна картина була надзвичайно напружену і строкатою. Широко відомо про гостру соціально-політичну боротьбу в цей час, яка відобразила перехід від родового до риньокласового суспільства. Рабство і рабоволодіння хоч і мають місце, але не набули ще всеосяжного характеру. Водночас практично визначальну в економіці роль відігравав клас дрібних виробників—вільних земельних власників і орендарів та ремісників. Істотну роль відіграють і торговці. Всі ці класові й станові одиниці ще не були досить чітко виділені. Рабовласники не мали великого числа рабів, поки рабство носило патріархальний, ойкосний характер. Крім того, існували і напівзалежні групи населення з нестабільним соціальним статусом. Схожа картина спостерігається і в Нижньому Побужжі. За писемними й археологічними джерелами тут можна спробувати виділити різні соціальні групи, пов'язані певними виробничими відносинами. Це землевласники, вільні сільські жителі, які не мали землі (орендарі), але, можливо, володіли знаряддями праці; вільні ремісники з власними знаряддями праці; торговці, які вже спеціалізовано займаються обміном, але частина їх могла бути водночас і селянами, ремісниками, землевласниками; напівлівні раби. Більшість цих категорій населення відома з унікальних писаних пам'яток Нижнього Побужжя — листів на свинці. Йдеться про лист Ахіллодора, який датується другою половиною — кінцем VI ст. до н. е., або часом близько 500 р. до н. е.⁴³, лист Апатурія Леонакту (друга половина VI ст. до н. е.) та Артикона (V ст. до н. е.). Згадуються раби, що втекли після корабельної аварії, в листі на фрагменті амфори стилю Фікеллура⁴⁴. Не вдаючись до подробиць трактування окремих сюжетів листів і, тим більше, їх епіграфічної характеристики, звернемо увагу лише на явища соціального життя, відображені в них.

Особливо багато такої інформації дає лист Ахіллодора, де згадується лихвар і водночас — домовласник та рабовласник (Анаксагор); домовласник і рабовласник (Матасій); напівзалежній або раб — фортецесій. Лист Апатурія адресований лихвареві Леонакту, який своїми операціями займається через управителя⁴⁵. Нарешті, в листі Артикона фігурують домовласники, котрі здають в найми кімнати, Мілліон і Атак⁴⁶. Тут же відповідно йдеться про бідну, але вільну сім'ю Артикона, що не має свого домоволодіння і змушені наймати житло.

Таким чином, у листах розповідається про кілька категорій населення різних рівнів і майнового, і соціального стану. Тут же є відомості про здавання в найми приміщення, які ілюструють рентні орендні відносини — це був шлях одержання прибутку. Таке ж забарвлення має і лихварська діяльність Анаксагора та Матасія. Ю. Г. Виноградов на підставі вивчення згаданих листів говорить про картину «процесу майнової та соціальної диференціації, що далеко зайшов»⁴⁷. Таке твердження здається надто категоричним. Звичайно, процес розшарування суспільства відбувався з самого початку його існування. Можливо, справді можна вважати, що в цей час уже існував досить серйозний прошарок аристократії в панівному класі, про що свідчать, на

⁴³ Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ.— 1971.— № 4.— С. 74—100; Яйленко В. П. К датировке и чтению Березанского письма Ахиллодора // ВДИ.— 1974.— № 1.— С. 133—152.

⁴⁴ Русслева А. С. Эпиграфические памятники ... — С. 147.

⁴⁵ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Арическая Греция.— М., 1983.— Ч. 1.— С. 293.

⁴⁶ Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК.— 1904.— Вып. 10.— С. 10—13.

⁴⁷ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье ... — С. 303.

думку Ю. Г. Виноградова, присвяти середини — третьої чверті VI ст. до н. е. куроса Археанаксом⁴⁸, чорнофігурного кіліка Афродіті Сірійській від імені Афіномандра, приношення в ольвійський теменос від Тихона⁴⁹, присвята чернолакової чаші Афродіті від Метро⁵⁰. Однак археологічні матеріали, одержані при розкопках, які провадилися на значних площах, не дають картини такої явної майнової диференціації — і на Березані, і в Ольвії відкриваються досить скромні напівземлянкові споруди, немає тут великих домоволодінь, поховань, що різко виділяються (присутність відносно невеликого числа золотих речей — 45 предметів — не дає для цього підстав). Та й у текстах надзвичайно мало кількісних даних — раби, рабині, будинки⁵¹, або кілька будинків, не менш як два раби і дві рабині⁵². «Кілька будинків», якщо врахувати археологічні дані, являють собою кілька землянок. Володіння кількома рабами теж не означає особливо високого майнового стану — середній афінянин-зевгіт володів двома-трьома рабами⁵³. Та й втрата одного фортечесія була для Ахіллодора дуже відчутною. Невідомий і обсяг лихварства та спосіб повернення боргів Анаксагора і Леонакта з листів Апатурія. Нарешті, і нестабільне становище фортечесія — чи то вільновідпущенник, чи то неповноправний, чи то раб — теж не говорить на користь сильного і сталого розшарування — людина могла перебувати в тому чи іншому соціальному стані в силу тих чи інших обставин, а не приречена на рабське становище до кінця своїх днів.

Судячи з наведених вище даних, слід визнати, що для VI ст. до н. е. вже можна говорити про наявність у Нижньому Побужжі всіх соціальних груп античного суспільства: вільних громадян общини, у тому числі землевласників (рабовласників), майновий статус яких був залежний не стільки від числа рабів, скільки від рентних (орендних) відносин, дрібних вільних виробників (землеробів та ремісників), купців, напіввільних груп населення, рабів. Серед соціально залежних груп певне місце посідає варварський елемент, хоч дослідники говорять про це явище з великою обережністю⁵⁴. Можливо, вже на той час існував інститут вільновідпущенників.

Про переважання (у кількісному відношенні) стану вільних землеробів свідчить весь устрій ольвійської сільськогосподарської території — кожний господарський «модуль» належав вільній сім'ї громадянина, а судячи з їх близьких розмірів, наділсння землею було практично рівноправним. Про це ж свідчать якоюсь мірою і палеоекономічні розрахунки, які дають уявлення про кількість обробленої землі в Нижньому Побужжі. В разі застосування рабської сили продуктивність праці звичайно стає нижчою⁵⁵.

Щодо форм і обсягів розподілу та співвідношення достатнього і надлишкового продукту як сільського господарства, так і ремесла, то, звичайно, конкретну кількісну картину відтворити зараз практично неможливо. Однак цілком певно можна сказати, що в основі цього розподілу лежить докапіталістична рента (натуральна і напівнатуральна) в її орендній формі.

Таким чином, у VI ст. до н. е. античний спосіб виробництва у Нижньому Побужжі пройшов етап свого становлення. Тут, при значному освоєнні продуктивних сил, сформувалася землеробська база економіки, антична форма власності, в тому числі й особливо — на зем-

⁴⁸ HO, 103.

⁴⁹ Леві Е. И. Матерналы ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора.— М.—Л. 1964.— С. 149; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 393; Русєєва А. С. Эпиграфические памятники ...— С. 135, 136.

⁵⁰ Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья.— Л., 1953.— № 25.

⁵¹ Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо ...— С. 74—100.

⁵² Яйленко В. П. К датировке ...— С. 133—152.

⁵³ Доватор А. И. Рабство в Аттике в VI—V вв. до н. э.— Л., 1980.— С. 43.

⁵⁴ Марченко К. К. Варвары в составе населения ...— С. 121, 133.

⁵⁵ Крыжицкий С. Д. Опыт палеоэкономической ...— С. 414.

лю; поступово зростає роль і обсяг продукції ремесла (при збереженні її споживчого характеру) та обміну (натурального і грошового).

Ще К. Маркс встановив, що античний спосіб виробництва прошов у своєму розвитку не менш як дві основні стадії. Перша з них визначається патріархальною системою рабства, з використанням невеликого числа рабів, головним чином безпосередньо в домашньому господарстві або як помічників у сільському чи ремісничому виробництві. Друга характеризується перетворенням рабства в основу виробництва⁵⁶. Рівень розвитку економіки в Нижньому Побужжі, мабуть, відповідав першій з цих стадій. Крім патріархальної системи рабства, розрахованої на виробництво безпосередніх засобів до існування, для неї характерне панування дрібного селянського господарства і виробництва дрібних самостійних ремісників, слабкий розвиток рабовласницького господарства як такого, відносно невисокий рівень торгівлі і ремесла, товарного і грошового обігу⁵⁷. Саме такі риси спостерігаються в економіці Нижнього Побужжя архаїчного часу. Водночас формуються і відповідні виробничі відносини всередині нової общини. До третьої четверті VI — не пізніше кінця VI ст. до н. е. вже можна говорити про завершення цього початкового, по відношенню до тривалої історії античного Побужжя, процесу. Оформлення поліса було надбудовним вираженням описаних базисних економічних явищ.

N. A. Лейпунская

СТАНОВЛЕНИЕ АНТИЧНОГО СПОСОБА ПРОИЗВОДСТВА В НИЖНЕМ ПОБУЖЬЕ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

В статье освещаются вопросы производственных отношений на этапе становления античного способа производства в Нижнем Побужье. На основании исследования размещения населенных пунктов в приольвийском регионе определяется структура и характер земельной собственности как античной ее формы. Рассматриваются вопросы аренды и рентных отношений в экономике; значение ремесла и обмена, разделения труда, этнодемографические и социальные характеристики населения. Уровень развития экономики Нижнего Побужья на рассматриваемом этапе определяется как первая стадия развития античного способа производства, в основе которой лежит патриархальная система рабства, преобладание мелкого производства в сельском хозяйстве и ремесле.

N. A. Leipunskaya

FORMATION OF THE ANTIQUE METHOD OF PRODUCTION IN THE LOWER BUG AREA(BY THE ARCHAEOLOGICAL DATA)

The problems of production relations at the stage of formation of the antique method of production in the Lower Bug area are elucidated. Structure and character of the antique form of the earth property are determined as based on the study of allocation of settlements in the Olbian region. Problems of lease and rental relations in economics as well as importance of handicraft and exchange, division of labour, ethno-demographical and social characteristics of population are considered. The level of development of economics of the Lower Bug area at the stage under consideration is determined as the first stage of development of antique way of production which is underlain by patriarchal system of slavery, prevalence of small-scale production in agriculture and handicraft.

Одержано 11.09.90

⁵⁶ Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 346.— Прим. 24.

⁵⁷ Кузицин В. И. К. Маркс об античной экономике // ВДИ.— 1983.— № 2.— С. 7.

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ РАНЬОЇ ІСТОРІЇ СМОЛЕНСЬКА (До проблеми києво-смоленських відносин IX—XIII ст.)

Ю. Г. Писаренко

Долі Києва і Смоленська були тісно пов'язані протягом історії Русі доногольського часу. Розміщення обох міст на р. Дніпро зумовлювало у той період їх тісні економічні стосунки, що сприяли процвітанню. Тому на сторінках руських літописів простежується прагнення князів Києва і Смоленська до взаємного миру. Крім того, стабільність у відносинах двох центрів, що контролювали головну водну магістраль Русі майже на всьому її протязі, звичайно, була важливою як для внутрішнього життя країни, так і для її міжнародних контактів. Отже, зв'язки між Києвом і Смоленськом можуть розглядатись як один з факторів, завдяки яким підтримувалась цілісність Давньоруської держави¹. Цим пояснюються і науковий інтерес проблеми.

Вже при розгляді того, як відбувалося встановлення відносин між двома наддніпрянськими містами, постає ряд питань, котрі насамперед стосуються ранньої історії Смоленська, але, через відзначений його зв'язок з Києвом по Дніпру, торкаються як історії Києва, так і дніпровської артерії, що їх поєднувала.

Серед цих питань: визначення місцерозташування найдавнішого Смоленська; початкова дата його існування; роль у виникненні міста шляху, названого в історіографії шляхом «з Варяг у Греки»; питання етнічної історії раннього Смоленська; його місце у політиці київських князів. Це далеко не повне коло проблем, які, через бідність джерельної бази, не можна вирішити однозначно.

Розглянемо одне з головних питань — про локалізацію населеного пункту, який, за джерелами, вже у IX—Х ст. називався Смоленськом.

Твір Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» свідчить про існування Смоленська (фортеця Мілініска) в середині Х ст.². Дещо раніше, під 882 р. (іноді — 881), руські літописи фіксують прихід до Смоленська князя Олега³. Разом з тим, в літературі неодноразово підкреслювалося, що на території сучасного Смоленська, насамперед на ділянці Соборної гори, культурні шари, що датувалися б раніше XI ст., археологам не відомі. Відсутні тут і сліди курганів⁴.

З цього більшістю дослідників робиться висновок, що у IX—Х ст. населений пункт з такою назвою існував на іншому місці. В сучасній науці переважає думка, яка пов'язує місцевонаходження найдавнішого Смоленська із грандіозним Гньоздовським комплексом археологічних пам'яток, що одержав назву від с. Гньоздово, розташованого в 10 км на захід від сучасного Смоленська⁵.

¹ Особлива взаємозалежність Києва і Смоленська, як наслідок їх географічного положення, у різні часи зазначалась в літературі. Соловьев С. М. Сочинения.—М., 1988.—Кн. 1.—С. 67; Толоцко П. П. Древняя Русь (Очерки социально-политической истории).—К., 1987.—С. 130—131, 243.

² Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.—М., 1982.—С. 272.

³ ПВЛ.—М.—Л., 1950.—Ч. 1.—С. 20; Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец).—М.—Л., 1950.—С. 21. Достовірність згадування Устюзького літописця про Смоленськ під 863 р. ставиться автором під сумнів. Писаренко Ю. Г. Писемні джерела про ранній етап києво-смоленських відносин // УІЖ.—1990.—№ 7.—С. 38—41.

⁴ Авдусин Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии // Смоленск. К 1100-летию первого упоминания города в летописи (материалы юбилейной научной конференции).—Смоленск, 1967.—С. 71—72; Алексеев Л. В. О древнем Смоленске // СА.—1977.—№ 1.—С. 84. У Смоленську знайдено тільки поодинокі речі, датовані IX—Х ст. Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР.—1979.—№ 4.—С. 108.

⁵ Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.—М., 1980.—С. 136.

Цей комплекс знаходиться поблизу Гніздова, займаючи правий, частково — лівий, береги Дніпра. Основна, правобережна частина включає в себе два городища біля місця впадіння невеличких приток у Дніпро — Центральне на р. Свинка (Свинець) і Ольшанське — на р. Ольші (Ольшанці). До кожного з них примикає селище і великий курганий могильник, що складається з кількох курганних груп. За підрахунками О. М. Лявданського, на початку 20-х років нашого століттяувесь Гніздовський могильник налічував близько 4000 курганів⁶.

Велику роль у становленні точки зору, що Гніздово є місцем початкового Смоленська, зіграли археологічні дослідження О. М. Лявданського та І. І. Ляпушкина, які довели, що Гніздово було не тільки могильником, а й мало синхронні поселення. О. М. Лявданський, зокрема, писав, що посуд з городищ і селищ комплексу такий же, як і посуд з гніздовських курганів⁷. Роботи І. І. Ляпушкина 1967—1968 рр. на гніздовському селищі підтвердили висновки О. М. Лявданського про одночасність могильника і селища⁸. Ці висновки дозволили остаточно відкинути гіпотезу смоленського краєзнавця Г. К. Бугославського, що захищалась також Д. А. Авдусіним⁹, про те, що ніякого поселення в Гніздові не існувало, і що це був некрополь Смоленська, а саме місто знаходилося там же, де й тепер¹⁰.

Значення Гніздова для давньоруської історії визначається його розміщенням на дніпровському шляху, біля волока Дніпро-Західна Двіна¹¹, функціонування якого забезпечувало просування двома варіантами шляху «з Грек у Варяги», зазначеними автором «Повісті времінних літ»: з Дніпра на Ловать і з Дніпра в Західну Двіну¹². Причому, проходження через Західну Двіну передбачалося в обох випадках¹³. О. М. Лявданський вперше простежив за археологічними пам'ятками весь маршрут переходу з Дніпра у Двіну і пов'язав його початок з Гніздовим. Першим відрізком цього шляху, на думку дослідника, була р. Ольша (Ольшанка), біля впадіння якої у Дніпро розташоване одне з городищ Гніздовського комплексу. Як завершальну дільницю вчений визначив притоку Західної Двіни р. Касплю¹⁴. В. О. Булкін, характеризуючи особливості географічного положення Гніздова, пише: «...Всіляке просування на захід — до Балтійського моря, Ладоги або Києва — так само, як і в зворотному напрямі — з Західної Двіни або верхів'я Дніпра, — передбачає обов'язкове і неодмінне проходження через Смоленськ (Гніздово). Будучи географічним центром великої території, що омивається на сході водами Волги, на заході — хвилями Балтійського моря, замикається на півночі й півдні найдавнішими руськими містами Ладогою і Києвом, давній Смоленськ (Гніздово) являв собою у Х ст. «внутрішні ворота» держави, що формувалась»¹⁵.

⁶ Лявданский А. Н. Материалы для археологической карты Смоленской губернии // Тр. Смол. гос. музеев (отдельный оттиск). — Смоленск, 1924.—Вып. 1.—С. 4—5; Ляпушкин И. И. Гнездово и Смоленск // Пробл. истор. феод. России.—Л., 1971.—С. 33; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX—XI веков.—Л., 1978.—С. 25—27. Лівобережна частина Гніздовського могильника розташована біля впадіння в Дніпро р. Русановки і складається з 109 курганів у 5 групах. Лявданский А. Н. Указ. соч.—С. 4, 10—11.—Табл. № 32—33.

⁷ Лявданский А. Н. Указ. соч.—С. 15, 17, 25.

⁸ Ляпушкин И. И. Исследование Гнездовского поселения // АО 1968.—М., 1969.—С. 67; Ляпушкин И. И. Гнездово и Смоленск.—С. 33—37.

⁹ Авдусин Д. А. К вопросу о первоначальном месте Смоленска // Вестн. Моск. ун-та. Серия обществ. наук.—1953.—Вып. 3.—№ 7.—С. 123—137.

¹⁰ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 11, 139.

¹¹ Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. Указ. соч.—С. 102.

¹² ПВЛ.—Ч. 1.—С. 9—10.

¹³ Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь // Новое в археологии.—М., 1972.—С. 159.

¹⁴ Лявданский А. Н. Указ. соч.—С. 4, 59—60.—Прим. 1 к с. 4; Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь.—С. 161.

¹⁵ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.—С. 54.

Таким чином, важливі питання історії Русі про роль і початок функціонування дніпровського шляху, головним центром на якому був Київ, тісно пов'язані з питанням про початок функціонування «воріт» цього шляху — Гньоздова (найдавнішого Смоленська).

Нижня дата Гньоздова також є предметом дискусій. Один з перших дослідників цієї пам'ятки В. І. Сизов визначив час її існування IX — початком XI ст.¹⁶. Наявність тут матеріалів IX ст. рішуче заперечувались Д. А. Авдусіним, який, зокрема, зазначав, що курганів IX ст. у Гньоздові взагалі немає¹⁷. У наш час присутність у Гньоздові матеріалів IX ст. повністю доведено¹⁸. Щоправда, деякі дослідники найімовірнішою початковою датою життя давньоруського Гньоздова вважають другу половину IX ст. (Є. А. Шмідт, В. О. Булкін, Т. А. Пушкіна та ін.), інші нижню дату поселення відносять до самого початку IX ст. (І. І. Ляпушкін).

Згідно висновку Є. А. Шмідта, Гньоздовський комплекс пам'яток, датований кінцем IX — початком XI ст., виник не на зовсім пустому місці, район Гньоздова був якоюсь мірою освоєний вже у другій і третій четвертях I тис. н. е. населенням, яке займалося землеробством і скотарством. Культура цього населення, вважає Є. А. Шмідт, співпадала з культурою племен, що населяли Смоленське Подніпров'я до VIII—IX ст. н. е., тобто, ймовірно, — з тушемлінськими пам'ятками Смоленщини. Обмежена кількість зібраних дослідником матеріалів, головним чином розвідкових, не дозволила йому впевнено твердити, що поселення біля гирла р. Свінця існувало безперервно до другої половини IX ст., і що першопочаткове корінне населення, поряд з прийшлими, увійшло до складу населення Гньоздова кінця IX—X ст., «коли на місці невеликого поселення землеробів виникає торгово-ремісниче поселення»¹⁹. Саме до другої половини IX ст. Є. А. Шмідт відносить поширення вздовж берегів р. Свінця нового типу кераміки, близької до посуду роменської культури VIII—X ст. (датування за І. І. Ляпушкіним)²⁰. Одночасно дослідник вказував на присутність схожої за формою і орнаментом кераміки у смоленських довгих курганах VIII—IX ст. Здогадно до часу існування в Гньоздові цієї кераміки, що, згідно Є. А. Шмідту, з'являється тут у другій половині IX ст., відносяться й знайдені у Гньоздові бронзові трапецієподібні підвіски та серпоподібні скроневі кільце, тобто речі, також характерні для довгих курганів Смоленщини²¹.

Отже, кераміка і деякі інші матеріали Гньоздова, відомі як на решті території Смоленщини, так і на інших східно-слов'янських землях вже починаючи з VIII ст., незрозуміло чому в самому Гньоздові датуються Є. А. Шмідтом часом не раніше другої половини IX ст. Таким чином, за висновками вченого, у заселеності району Гньоздова існувала перерва приблизно з третьої чверті I тис. н. е. до другої половини IX ст.

Іншу нижню дату Гньоздовського археологічного комплексу за-пропоновано І. І. Ляпушкіним. Розглядаючи питання про могильник, він зосередив увагу на тих видах гньоздовських курганів, які не цікавили дослідників. Це — круглі кургани з трупоспаленнями та так звані «пусті» кургани, які, проте, як правило, мають незначні сліди поховань (перепалені кістки). І в тих, і в інших курганах трапляються фрагменти ліпного посуду²². Згідно спостереженням вченого, у круг-

¹⁶ Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии. Вып. 1: Гнездовский могильник близ Смоленска // МАР.—1902.—Вып. 28.—С. 4, 115, 125.

¹⁷ Авдусін Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска ... — С. 75, 77; Авдусін Д. А. Гнездово и дніпровский путь.— С. 163.

¹⁸ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 141—142.

¹⁹ Шмідт Е. А. К вопросу о древних поселениях в Гнездове // Материалы по изучению Смоленской области.—Смоленск — Москва, 1974.—Вып. VIII.—С. 157—158.

²⁰ Там же.— С. 159.

²¹ Там же.

²² Ляпушкін І. І. Славяне Восточної Європи накануне образування Древнерусского государства (VIII—первая половина IX в.) // МИА.—1968.—№ 152.—С. 114, 115.

лих курганах з трупоспаленням широко представлена кераміка роменського типу²³. На цій підставі ним робиться висновок, що «виникнення цього могильника повинно бути віднесено не до кінця IX ст., як це вважається з моменту (початку.— Ю. П.) його дослідження й по сьогодні, а до більш ранньої пори— часу широкого розповсюдження кераміки роменського і близьких до неї типів»²⁴.

I. I. Ляпушкіна свого часу підтримали В. О. Булкін та В. А. Назаренко, які пропонували розв'язувати проблему гніздовських поховань пам'яток у системі типологічно близьких їм пам'яток лісової зони, що датуються VIII—IX ст.²⁵ Пізніше В. О. Булкін змінив свою думку, не наважуючись віднести появу слов'ян у Гніздові до початку IX ст. При цьому він підкреслював, що розглянуті I. I. Ляпушкіним бідні та безінвентарні поховання з ліпною керамікою й «пусті» кургани «у більшості випадків не можуть бути датовані точніше, ніж IX?— X ст., тобто так само, як кургани аналогічних могильників Смоленщини»²⁶.

Розкопки I. I. Ляпушкіна на узбережжі р. Свінки, біля її впадіння у Дніпро, підтвердили наявність тут селища, виявленого вперше О. М. Лявданським. Знайдений матеріал, і насамперед уламки ліпної кераміки, близької роменській, переконували I. I. Ляпушкіна в тому, що виникнення поселення відноситься до часу не пізніше початку IX ст., навіть, можливо, до рубежу VIII—IX ст. У культурі гніздовського населення цього часу вченій знаходив багато спільногоЯ із слов'янами лісостепової зони другої половини I тис. н. е.²⁷

Т. А. Пушкіна, критично оцінюючи висновки I. I. Ляпушкіна, зазначила, що в матеріалах селища, як і в курганах, переважну більшість становить гончарна кераміка, ліпна складає не більше 10—12% і датується в цілому IX—X ст. Оскільки поява гончарського кругу в Гніздові традиційно відноситься до X ст., дослідниця робить висновок, що переважання гончарної кераміки дозволяє взяти під сумнів таку ранню початкову дату, як рубіж VIII—IX ст.²⁸

Очевидно, головною причиною, що викликала розбіжність у датуванні Гніздовського поселення, стала неодноразово вказана вченими значна перемішаність культурного шару селища²⁹.

Незважаючи на заперечення, викликані точкою зору I. I. Ляпушкіна, вона здається нам найобґрунтованішою.

Служність висновків вченого підтверджують монетні знахідки. Підсумовуючи дані Т. А. Пушкіної³⁰, Г. С. Лебедев вказує, що з 117 монет, знайдених на 1982 р. у культурному шарі селища найраніша серія (18%) — карбування VIII — початку IX ст.; «невелика кількість монет африканського карбування свідчить про участь Гніздова у східноєвропейському монетному обігу вже на першому його етапі (до 833 р.)»³¹.

Цей висновок суперечить точці зору прибічників пізньої дати виникнення Гніздова, в тому числі, самої Т. А. Пушкіної, яка вважає,

²³ Там же.— С. 114.

²⁴ Там же.— С. 115.

²⁵ Булкін В. А., Назаренко В. А. О нижній даті Гніздовського могильника // КСИА АН ССР.— 1971.— Вип. 125.— С. 15—16.

²⁶ Булкін В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 47.

²⁷ Ляпушкін И. И. Гніздово и Смоленск.— С. 37; Ляпушкін И. И. Славяне ...— С. 115—116.— Прим. 89.

²⁸ Пушкина Т. А. Лепная керамика Гніздовского селища // Вестн. Моск. ун-та (Історія).— 1973.— № 3.— С. 92; Пушкина Т. А. О Гніздовському поселенні // Там же.— 1974.— № 1.— С. 88—89.

²⁹ Ляпушкін И. И. Гніздово и Смоленск.— С. 35—36; Авдусин Д. А. Гніздово и дніпровський путь.— С. 165; Пушкина Т. А. Лепная керамика ...— С. 87; Алексеев Л. В. Смоленская земля ...— С. 189.

³⁰ Пушкина Т. А. Монетные находки Гніздова // Тез. докл. IX Всесоюзн. конф. по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии.— Тарту, 1982.— Ч. 1.— С. 192—194.

³¹ Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 224.

що поселення виникло на рубежі IX—X ст.³² Не просте питання про першопочаткову заселеність Центрального, тобто власне Гніздовського городища.

Т. А. Пушкіна, посилаючись на знахідки гончарної кераміки, конкретні умови залягання якої не наводяться, датувала спорудження піщаного насипу — ядра валу городища (висотою до 2 м) часом не раніше середини X ст. Під цей насип заходить тонкий вуглістий прошарок, який, напевно, є незначним культурним шаром³³. Виходячи з дати валу, Л. В. Алексєєв припустив, що зазначеній культурний шар відноситься до попередньої доби — кінця IX — першої половини X ст.³⁴. Цей висновок збігається з думкою Т. А. Пушкіної про те, що від рубежу IX—X ст. до середини X ст. населення Гніздова зосереджувалося на Центральному городищі, «де в нижніх шарах ліпна кераміка становить до 85% (заповнення ям), тоді як на рівні наземної будівлі, дослідженні у південно-західній частині городища, вміст її визначається у 40—38%»³⁵.

Дещо відмінні висновки про час початкової заселеності Центрального городища напрошується з результатів розкопок у південно-західному куті городища 1940 р. Нижня зона культурного шару городища, подекуди віddілена від верхньої (X ст.) піщаними прошарками, мала вуглістий колір і була найпотужнішою серед шарів (0,9 м). Тут простежено обриси житла, що загинуло від пожежі³⁶. На підставі описів і фотографій ліпної кераміки з житла Е. А. Шмідт дійшов висновку, що в нижніх горизонтах Гніздовського городища були знайдені фрагменти посуду, що відповідав кераміці середини — третьої чверті I тис. н. е.³⁷, яка, очевидно, належала балтам. Останні згодом увійшли до складу кривичів як субстратний елемент. Отже, нижній горизонт Центрального городища мав дату набагато давнішу, ніж рубіж IX—X ст.

Стратиграфічно близьку картину відкрито розкопками 1978 р. У закладеному біля піdnіжжя валу розкопі виявлено поставлену на материк будівлю, що також згоріла. В ній знайдено численні фрагменти ліпної кераміки, шлаки (як і в попередньому випадку), бронзові трапецієподібні підвіски, золотоскляну пронизку, кулеподібний бубонець із хрестоподібною проріззю. Шар піску віddіляв будівлю від залишків наземної, ймовірно, зрубної, будівлі верхнього горизонту³⁸. Дати матеріалів авторами розкопок не наводяться, хоча відомо, що такі речі, як, наприклад, трапецієподібні підвіски і скляні намистини мали широкі хронологічні рамки³⁹.

Необхідно також назвати дати монет, зустрінутих під час розкопок на городищі. У 1953 р. тут знайдено кілька аббасидських монет: дірхем першої чверті IX ст. (місце карбування обрізане); ал-Махді, Мадінат ас Салам, 777/78 (обрізана); ал-Махді, Мадінат ас Салам, 776/77; ал-Куфа, 763/64 (край зламаний)⁴⁰. Щодо дати супровідних матеріалів і стану культурних нашарувань, де знайдено монети, сказати що-небудь важко хоча б тому, що автор розкопок Д. А. Авдусін рішуче наполягав на тому, що ним виявлено залишки курганів, а культурного шару поселення IX—X ст. і раніше взагалі не існувало⁴¹.

³² Пушкина Т. А. Монетные находки ... — С. 193.

³³ Пушкина Т. А. Гнездовское поселение в истории Смоленского Поднепровья (IX—XI вв.). — Автореф ... канд. дис. — М., 1974. — С. 7—8.

³⁴ Алексєєв Л. В. О древнем Смоленске. — С. 85.

³⁵ Пушкина Т. А. О Гнездовском поселении. — С. 90.

³⁶ Андреев Н. А., Милонов Н. П. Раскопки на Гнездовском городище в 1940 г. // КСИИМК. — 1945. — Вып. 11. — С. 28.

³⁷ Шмідт Е. А. Указ. соч. — С. 156—157.

³⁸ Авдусін Д. А., Каменецкая Е. В., Пушкина Т. А. Раскопки в Гнездове // АО 1978. — М., 1979. — С. 49.

³⁹ Пушкина Т. А. Лепная керамика ... — С. 92.

⁴⁰ Кропотkin B. B. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1971. — Т. 9. — С. 85.

⁴¹ Авдусін Д. А. Раскопки гнездовских городищ в 1953 году // Вестн. Моск. ун-та (Серия обществ. наук). — 1953. — Вып. 4. — № 11. — С. 111—117.

Якщо виходити з погляду на Гньоздово, як першопочатковий Смоленськ, то висновок вчених щодо виникнення Гньоздова, зокрема городища, на рубежі IX—X ст. суперечить даним літопису. Град, до якого приходить Олег на початку 80-х років IX ст., очевидно, виник задовго до цієї події. Існування Смоленська, як града кривичів, зафіксовано етнографічним вступом «Повісті временних літ», який датується першою половиною IX ст.⁴² Дані археологічного дослідження селища, незважаючи на їх фрагментарність, дозволяють віднести виникнення слов'янського поселення у Гньоздові принаймні не пізніше, ніж до початку IX ст. Очевидно, синхронним селищу було і городище.

Прибічник пізньої дати виникнення Гньоздова В. О. Булкін пов'язує початок життя поселення з приходом норманнів. Згідно висновку цього дослідника, перші поховання в Гньоздові вихідців з Північної Європи і Скандинавії відносяться до другої половини IX ст.⁴³ Нове населення Гньоздова, що змінило балтів, з'являється тут близько середини IX ст.: нечисленні військові загони, головним чином скандінавського походження, осідають на березі Дніпра біля гирла р. Свінки.⁴⁴ Слов'янське населення, на думку вченого, виступає як активна соціальна сила вже у першій половині X ст.⁴⁵

В. О. Булкін робить і ряд інших нетрадиційних висновків щодо ролі Гньоздова в історії Верхнього Подніпров'я. Розглянемо їх доказлише.

Звичайно розквіт торгово-ремісничого поселення у Гньоздові пов'язують з функціонуванням шляху «з Варяг у Греки». Інша точка зору належить В. О. Булкіну. Він вважає розташування Гньоздова не самим зручним на шляху «з Варяг у Греки», відмічаючи існування більш прямого волока з Двіни у Дніпро, приблизно за 100 км від Гньоздова вниз по Дніпру. З таких самих позицій, на думку вченого, важко пояснити й інше: «...Як виявляється,— пише він,— поселення з такими яскраво вираженими ранньоміськими рисами, зобов'язане своїм походженням і розквітом шляху «з Варяг у Греки» (шляху, який одержує особливу значимість з другої половини X ст. і активно функціонує довгий час) раптом, на початку XI ст., тобто в період бурхливого процесу містоутворення на Русі, переживає найсильнішу кризу і, не «дотягнувшись» до середньовічного міста, перетворюється на рядове поселення!»⁴⁶. Виходячи з цих міркувань, В. О. Булкін висловив припущення, що стимулюючу роль у житті Гньоздова мав не шлях «з Варяг у Греки», а шлях Західна Двіна — Дніпро — Ока — Волга. «Західний напрям, на відміну від північного (по Ловаті й Волхову), забезпечував більш короткий і прямий зв'язок Гньоздова з країнами узбережжя Балтійського моря, східний — виходив до волзької магістралі і з'єднував Гньоздово з центрами східної торгівлі»⁴⁷.

Наведені висновки В. О. Булкіна викликають ряд заперечень. Перше з них стосується датування початкового етапу життя Гньоздова другою половиною — кінцем IX ст. Як зазначалося, монетні знахідки насамперед, свідчать, що ця дата не пізніша, ніж перша четверть IX ст. Не можна також погодитися з тим, що у Гньоздові балтське населення змінюють нормани. Критикуючи В. О. Булкіна, Л. В. Алексеєв справедливо посилається на свідчення «Повісті временних літ» (які датують першою половиною IX ст.) відносно того, що Смоленськ, тобто Гньоздово, — є містом кривичів⁴⁸. Очевидно, про те, що слов'янське населення на цій території передувало норманнам, свідчить і сама назва «кривичи», що походить від імені місцевого литовського бога

⁴² Развитие этнического самосознания ... — С. 97—98.

⁴³ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 47.

⁴⁴ Там же.— С. 49.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.— С. 52.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 187.

Кріве, Крівейте⁴⁹ і вказує на співіснування тут двох етносів ще до другої половини IX ст.⁵⁰, означеновою появою скандинавського етнічного елементу. Останній саме з цього часу чітко виділяється за даними літопису і археології. Таким чином, як зазначав Л. В. Алексеев, прибулі у Гньоздово скандинави могли оселитися лише біля міста, яке вже існувало⁵¹.

Щодо висновків В. О. Булкіна про роль Гньоздова на річкових шляхах, насамперед привертає увагу одна неточність. Дослідник пише, що розквіт дніпровського шляху, нібито одночасний занепаду Гньоздова, припадав тільки на другу половину X ст. Але автор явно не враховує дані літопису про русько-візантійські торгові угоди X ст., першій з яких (911 р.) передував похід Олега 907 р. за участю північних племен, зокрема словенів та кривичів. Розвитку русько-візантійської торгівлі з початку X ст. сприяло, до того ж, загальне економічне піднесення Візантії⁵². Очевидно, саме з початку X ст. активізуються всі сфери життя у Гньоздові.

Згідно висновку В. О. Булкіна у другій половині IX ст. Гньоздово визначилося як регулюючий центр нового торгового шляху Ока — Верхній Дніпро — Західна Двіна⁵³. Отже, на думку вченого скандинави, що прийшли у Гньоздово в другій половині IX ст., відразу ж активно включились у торгівлю із Сходом. Проте, якщо вважати Гньоздово відпочатково скандинавським центром, як це робить В. О. Булкін, незрозуміло, яка була необхідність знову прокладати норманнам нелегкий шлях з виходом на Волгу, якщо такий вже успішно функціонував приблизно з кінця VIII ст. через Ладогу⁵⁴, причому робити це через землі у верхів'ї Оки, населені воявничими в'ятичами. Те, що останні навряд чи стали б пропускати через свою територію озброєні чужоземні загони, здається, знаходить підтвердження у відсутності на Верхній Оці будь-яких скандинавських археологічних матеріалів⁵⁵.

Гадаємо, що Гньоздовське поселення, що виникло насамперед як слов'янське, пов'язане із Середнім Подніпров'ям і його центром Києвом, не потребувало, принаймні у IX ст., прокладення шляху на Схід через Оку, оскільки надходження на Верхній Дніпро арабських монет і художніх виробів могло здійснюватися через Подніпров'я та Київ. По розповсюдженю західок арабських монет I. I. Ляпушкін простояв південно-східний шлях, що пов'язував слов'ян Східної Європи з Хозарією у VIII—IX ст. Починаючись від гирла Дону він розгалужувався на два напрями: перший ішов на північ по Дону, другий — по Сіверському Дінцю та його притоках і далі по лівих притоках Дніпра вгору по Дніпру до Смоленська. Крім того, дослідник не виключав, що частина монет цим південно-східним шляхом через басейни верхньої течії Дону, Сіверського Дінця і верхів'я Сейму та його праві притоки могла потрапляти і до басейну верхньої течії Оки⁵⁶. Свідчення

⁴⁹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 239, 332.

⁵⁰ В останній четверті I тис. н. е. у районі Смоленського Подніпров'я і Подвіння відбувається розселення слов'янських груп населення, які, зливаючись із залишками балтського населення, утворюють племінний союз кривичів. Шмідт Е. А. К вопросу об этническом составе населения Смоленского Поднепровья и Подвinya в IX—X вв. // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. Київ, 18—25 сент. 1985 г.— К., 1988.— С. 323.

⁵¹ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 187.

⁵² Курбатов Г. Л. Византия и Русь в IX—X вв. (некоторые аспекты социально-экономических отношений) // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы (Славяно-русские древности: Вып. 1).— Л., 1988.— С. 226, 227.

⁵³ Булkin B. A., Dubov I. B., Lebedev G. S. Указ. соч.— С. 144.

⁵⁴ Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 219.

⁵⁵ Алексеев Л. В. Смоленская земля ... — С. 187; Никольская Т. Н. Земля Вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.— М., 1981.— 296 с.

⁵⁶ Ляпушкин И. И. Славяне ... — С. 152. Згідно висновку вченого, болгари відіграють помітну роль у стосунках між слов'янами і південно-східним світом лише з кінця IX ст., коли між слов'янами Лісостелу й Хозарією врізались кочовики печенігі (Там же.— С. 152, 153).

арабського автора Ібн Хордадхея, яке датується 40-и роками IX ст., вказує на два маршрути руських купців — по Дону та до «Румського моря»⁵⁷, тобто до Чорного моря по Дніпру.

Зазначимо, що автори спільної монографії, до якої відносяться вищеперелічені висловлювання В. О. Булкіна, визнають шлях по Дону головним джерелом проникнення куфічних монет на південь Русі: «...Частина монет з Дону надходила у басейн середнього Дніпра, а частина у Пооччя, звідти через Володимиро-Суздальське опілля на Волгу в район Ярославля»⁵⁸, нічого не говорячи про можливість проникнення куфічних монет уверх по Дніпру на територію Гніздова.

Наявність у Гніздові арабських монет раннього періоду обігу (до 833 р.) ще не є свідченням того, що цей населений пункт вже виступав як посередник у європейській торгівлі. На думку В. Л. Яніна, першопричиною виникнення європейсько-арабської торгівлі була потреба у срібній монеті та срібній сировині насамперед самого населення Східної Європи⁵⁹. З цієї точки зору, напевно, початкове Гніздовське поселення мало чим різнилося за своїм характером від дещо синхронного йому Новотроїцького городища на правому березі р. Псла, з яким його порівнюють дослідники на підставі подібності керамікі й деяких ювелірних виробів⁶⁰, і де також було знайдено ряд арабських монет, найпізніша з яких — карбування 833 р.⁶¹

У той же час, східні монети раннього періоду обігу в незначній кількості зустрічалися на землях Скандинавії й балтійських слов'ян⁶². Чи можливо, що якоюсь мірою вже тоді Гніздово, незалежно від Ладоги, — через Західну Двіну, було пов'язане з Балтикою, беручи участь у транс'європейських економічних зв'язках?

Відповідаючи на це питання, необхідно звернути увагу на писемне свідчення, що характеризує міжнародні зв'язки Русі на чолі з Києвом у 30-і роки IX ст. Це — згадування Бертинської хроніки єпископа Пруденція під 839 р. про посольство хакана росів⁶³. Джерело повідомляє, що посли хакана (шведи за походженням), направлені до Візантії, поверталися у його столицю (Київ), не звичайним шляхом (з Чорного моря угору по Дніпру), а кружним — із зупинкою в столиці Франкської держави — Інгельгеймі. Далі вони, напевно, збиравися пройти у Балтійське море, а звідти одним з можливих варіантів шляху — або волховсько-дніпровським, або, найімовірніше, коротшим, — двінсько-дніпровським, розраховували спуститися до Києва. Обидва варіанти передбачали проходження Гніздова, що стояло на волоці Західна Двіна — Дніпро. Така побудова із зачлененням даних Бертинської хроніки схиляє до думки, що на час зазначеного посольства шлях, що з'єднував Балтику з Чорним морем по Дніпру вже функціонував і певну роль на ньому відігравало Гніздово, що поступово включалось у транс'європейські економічні зв'язки. Хоча справжній розквіт цієї функції Гніздова припадає, за даними археології, на 920—950 рр.⁶⁴

Друге питання, яке виникає на основі даних Бертинської хроніки — з'ясування того, як відбулося встановлення зв'язків Гніздова з неслов'янським світом північного узбережжя Балтики. Послами руського хакана виступають бувалі у морських походах і міжнародних

⁵⁷ ПИКГ.—Л., 1936.—С. 25.

⁵⁸ Булкін В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.—С. 144.

⁵⁹ Янін В. Л. Денежно-весові системи руського середньовіччя (домонгольський період).—М., 1956.—С. 90.

⁶⁰ Ляпушкин И. И. Славяне ... — С. 116.—Прим. 89; Пушкина Т. А. Височные кольца Гнездовского комплекса // Тр. V Междун. конгр. слав. археологии (Киев. 18—25 сент. 1985 г.).—М., 1987.—Вып. 16.—Т. 3.—С. 56.

⁶¹ Ляпушкин И. И. Городище Новотроїцькое // МИА.—1958.—№ 74.—С. 182. Характеристика соціального вигляду Новотроїцького городища див. на с. 211—226.

⁶² Янін В. Л. Денежно-весові системи ... — С. 89.

⁶³ ПИКГ.—С. 23—24; Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси. IX — первая половина X в.—М., 1980.—С. 36—46.

⁶⁴ Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.—С. 224.

справах ішведи (свеї). Г. С. Лебедев констатував, що участь норманнів у перших зовнішньополітичних акціях Давньоруської держави (наприклад, зазначене посольство) свідчить про їх зацікавленість в ситуації у Східній Європі першої половини IX ст.⁶⁵

Отже, у пошуках того, ким здійснювалося налагодження зв'язків Гньоздова із Скандинавією найприродніше звернутися до вихідців з останньої. Наймаючись на службу в східно-слов'янських землях, вони могли стати об'єднуючою ланкою двох європейських регіонів. У цей самий час, як зазначалося, перші варязькі поховання в Гньоздові вчені датують другою половиною IX ст. Матеріали скандинавського походження відсутні до кінця IX ст. й у некрополі Києва⁶⁶. Цей факт, поряд із свідченням Бертинської хроніки про те, що свої знаходилися на Русі вже у 30-і роки IX ст., не можна пояснити інакше, ніж втратою норманнами зовнішніх етнічних ознак, насамперед через нечисленність їх контингенту.

Очевидно, роль норманнів у прокладенні шляху «з Варяг у Греки» не слід переоцінювати. Г. С. Лебедев, досліджуючи проблему давньорусько-скандинавських відносин, зазначає, що даний шлях «як особлива транспортна система у північних джерелах не відбився: шлях цей — явище східно-європейське, нормани познайомилися з ним, коли він вже склався як центральна державна магістраль»⁶⁷.

Напевно, освоєння східними слов'янами верхньої дільниці майбутнього шляху «з Варяг у Греки» відбувалося ще в процесі колонізації населенням Середнього Подніпров'я земель, зайнятих балтами і угро-фінами, в результаті чого до середини IX ст. верхів'я Дніпра і Волхов були зайняті слов'янами⁶⁸. Згідно думки Г. С. Лебедєва, В. О. Булкіна і В. А. Назаренка, висловленої ними свого часу у спільній публікації, «принаймні до IX ст. слов'яни вийшли до Дніпро-Двінського межиріччя в районі Гньоздова»⁶⁹.

Показником результативності процесів розселення слов'ян може служити давній Полоцьк. На місці Полоцька слов'янське поселення виникло у VIII—IX ст.⁷⁰ Для датування укріплень початкового валу Полоцького городища Г. В. Штихов вказує на знахідку середнього розміру ліпного горщика з плічками VIII—IX ст., типового для культури довгих курганів, що вважаються більшістю вчених похованальними пам'ятками кривичів⁷¹. Цей горщик подібний за пропорціями до деяких екземплярів кераміки з Новотроїцького городища, що належить до роменської культури⁷².

Можливо, Гньоздово, завдяки своєрідному географічному положенню, й повинно було стати значним базовим центром слов'янського розселення на території Верхнього Подніпров'я і Подвіння та, напевно, в районі Поволхов'я.

Важливим моментом є те, що дане розселення в іншоетнічному середовищі, як і подальше (Х—XI ст.⁷³), не могло бути мирним, подібно до вимушеної відходу слов'ян з батьківщини в результаті утису ко-човиків⁷⁴. Тому, від часу зайняття ключових точок майбутньої «верхньої Русі» озброєним слов'янським населенням і до відносної стабілі-

⁶⁵ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 190—191.

⁶⁶ Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 231.

⁶⁷ Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 198.

⁶⁸ Авдусин Д. А. Происхождение древнерусских городов (по археологическим данным) // ВИ.— 1980.— № 12.— С. 34.

⁶⁹ Лебедев Г. С., Булkin В. А., Назаренко В. А. Древнерусские памятники бассейна р. Каспли и Путь из варяг в греки (по материалам Смоленской археологической экспедиции 1966 г.) // Вестн. Лен. ун-та. История, язык, литература.— 1975.— Вып. 3.— № 14.— С. 168.

⁷⁰ Алексеев Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв.— М., 1968.— С. 134.

⁷¹ Штыхов Г. В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.).— Минск, 1975.— С. 24—26.— Рис. 13.

⁷² Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— С. 139.— Рис. 91: 5, 6.

⁷³ Лебедев Г. С., Булкин В. А., Назаренко В. А. Указ. соч.— С. 168.

⁷⁴ Авдусин Д. А. Происхождение ... — С. 34.

зациї тут обстановки, проникнення сюди норманнів могло бути лише обмеженим.

У свою чергу, налагодження річкових комунікацій давало варягам можливість здійснювати набіги на північні території східних слов'ян для одержання данини-відкупу: «Имаху дань варязи изъ заморья на чуди и на словънех, на мери и на всѣхъ, кривичъхъ» (ПВЛ під 6367 (859) р.)⁷⁵. Очевидно, в цьому контексті заслуговує на увагу думка Б. О. Рибакова, що князі Києва, давнього хазяїна Дніпра, змушені були вжити заходів проти просування заморських воїнів на південь Русі. Вчений вважає, що з цією метою київські князі на шляху варягів поставили кілька застав. Б. О. Рибаков пише, що поряд з Полоцьком, що перекривав Двину, Русою і Новгородом біля оз. Ільмень, такою заставою був і Гньоздовський Смоленськ, який закривав початок дніпровського шляху⁷⁶. Слід додати, що принаймні в останньому випадку можна говорити про відповідне використання вже існуючого слов'янського поселення.

Очевидно, ці заходи успіху не мали. Для того, щоб захистити місцеве населення від набігів, була потрібна постійна присутність князя і воїнів. 6367 (867) р. словени, меря і кривичі, відмовивши варягам у данині, виганяють їх за море і починають шукати силу, яка б могла очолити утворений антиварязький союз. Обговорювались різні варіанти. Пропонувалося запросити князя від хозар, полян, варягів і навіть від подунайських слов'ян. Вибір припав на варязького князя Рюрика, що своєрідно вирішувало проблему відсічі неорганізованих нападів його співвітчизників. 870 р. він прибуває у Новгород⁷⁷.

Зрозуміло, що Київ не міг бути задоволений таким вибором. В Никонівському літопису під 6373 (873) р., за повідомленням про роздачу Рюриком Полоцька, Ростова й Білоозера своїм мужам, читаємо: «...Воеваша Аскольдъ и Диръ Полочанъ и много зла сътвориша»⁷⁸. Цю війну вчені вважають відповідю Києва на захоплення Полоцька норманнами, яке порушило зв'язок по магістралі, що пов'язувала Київ з Балтійським морем⁷⁹. Б. О. Рибаков ставить цю подію в один ряд з походом Аскольда на кривичів, згадуваним у В. М. Татіщева під 6375 (за Б. О. Рибаковим — 875) р.: «Ходи же (Аскольд.— Ю. П.) и на кривичи, и тех победи»⁸⁰. Аналізуючи мету вказаних кампаній 873 та 875 рр., Б. О. Рибаков пише: «Полочани вже входили раніше до складу Русі, і війна з ними після прийняття ними рюрикова мужа була подиктована намаганням Києва повернути свої володіння на Західній Двині. Війна з союзом Кривичів була зумовлена стратегічною важливістю Смоленська, що стояв на тому місці, де починалися волоки з Дніпра у Ловать. Це була війна за Дніпро, за те, щоб шлях «з Грек у Варяги» не став шляхом «з Варяг у Греки»⁸¹.

В цілому поділяючи думку, згідно якій активність варягів у стратегічно важливих для Києва районах була головною причиною походів 873 та 875 рр., звернемо увагу на свідчення літописів, що бойові дії велись, у першому випадку, проти самих полочан, а в другому — проти кривичів. Отже, точно дотримуючись літописних текстів, доходимо висновку, що дії супротивної Києву сторони повинні були очолюватись кривицькою племінною знаттю.

На прикладі взаємовідносин Києва з древлянами у пізніший час бачимо прагнення племінної верхівки до самостійності. Залежність ви-

⁷⁵ ПВЛ.— Ч. I.— С. 18.

⁷⁶ Рыбаков Б. А. Киевская Русь ... — С. 309, 310.

⁷⁷ Летописный сборник, именуемый Патриаршою или Никоновской летописью // ПСРЛ. — 1862.— Т. 9.— С. 8—9. Тут і далі дати подано за Б. О. Рибаковим. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 170—171.

⁷⁸ ПСРЛ.— Т. 9.— С. 9.

⁷⁹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь ... — С. 172; Алексеев Л. В. Полоцкая земля ... — С. 237—238; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 58.

⁸⁰ Татищев В. Н. История Российской.— М.— Л.— 1963.— Т. 2.— С. 33; Рыбаков Б. А. Древняя Русь ... — С. 171.— Прим. 34.

⁸¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь ... — С. 309.

ражалася, насамперед, у сплачуванні данини. Можна припустити, що у подібній підпорядкованості Києву вже за часів Аскольда, а можливо й раніше, перебували й кривичі. Б. О. Рибаков, реконструюючи систему державного полюддя і вказуючи на Смоленськ як на найвіддаленіший і зворотний пункт княжого об'їзду, підкреслював, що слід «поширювати уявлення про нього і на більш ранній час (до самого рубежу VIII—IX ст.) ...»⁸². Згідно висновку вченого, «порушення домовленості з Києвом могло привести до того, що полюддя перетворилося б у похід проти того або іншого племінного союзу»⁸³. Можливо, саме такі походи з метою відновлення данини і були здійснені Аскольдом на полочан і кривичів у 873 та 875 рр.

У свою чергу, дані літопису й археології свідчать, що намагання кривичів вийти з-під контролю Києва за часом співпадає із зростанням присутності норманів. Напевно, мета кривицької знаті й варягів була спільною — відірвати від Києва землі Подніпров'я та Подвіння, населені кривичами. Для цього часу такий слов'яно-варязький союз вже не може вважатися випадковим. Племінна верхівка могла знайти спільну мову із норманами, використовуючи їх як дружинників, насамперед, для феодального поневолення своїх же одноплемінників — кривичів. Ймовірно налагоджувались і родинні зв'язки.

Питання родинних контактів, вважаємо, мало значення і для власне кривицького середовища. Великий племінний союз кривичів займав території «на верхъ Волги, и на верхъ Двины и на верхъ Днѣпра»⁸⁴. Археологічно виділяються дві зважні групи кривичів: смоленсько-полоцькі й псковські⁸⁵. Напевно, між ними повинні були існувати прямі сімейні стосунки, особливо між представниками знаті, що зміцнювали племінний союз. На нашу думку, псковські кривичі у той час були більше пов'язані з варягами, і не могли не впливати на родичів у Полоцьку і Смоленську.

Ми вважаємо, що існувала ще одна причина намагань полоцько-смоленських кривичів вирватися з-під влади Києва — економічна. Згідно з висновком Б. О. Рибакова, до Смоленська на користь Києва сходилася данина із всього кривицького племінного союзу⁸⁶. Можливо, опинившись у стані політичної розірваності між Новгородом і Києвом, кривичі постали перед необхідністю одночасно виплачувати дві данини.

Отже, Смоленськ — кривицький племінний центр, судячи з усього, стояв на кордоні двох сфер впливу. Причому, саме місто все більше відходило від Києва туди, де на той час знаходилась більша частина кривичів. Їх об'єднанню заважала загальна роздрібненість Русі між аскольдовим Києвом і рюриковим Новгородом.

Цьому становищу поклав край похід князя Олега 882 р.: «Поиде Олегъ, поимъ воя многи, варяги, чудь, словѣни, мерю, весь, кривичи, и приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ...»⁸⁷. Привертає увагу, що за літописом, Олег «прия» Смоленськ, а не «взя» його, як, наприклад, Любеч. М. М. Карамзін свого часу дійшов висновку, що мирній здачі Смоленська могли сприяти одноплемінники смоленських кривичів у війську Олега⁸⁸. Саме мирна передача міста Олегу була цілком логічним наслідком реконструйованих вище моментів. Відновлення єдності Русі почалося з возз'єднання кривичів.

⁸² Там же.— С. 318.

⁸³ Там же.— С. 325.

⁸⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 13.

⁸⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 53, 158—169.

⁸⁶ Рыбаков Б. А. Киевская Русь ... — С. 325.

⁸⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20.

⁸⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского в 12-ти т.— М., 1989.— Т. 1.— С. 99, 247.— Прим. 292. На роль кривичів у здобутті Олегом Смоленська вказував також П. В. Голубовський (История Смоленской земли до начала XV ст.— К., 1895.— С. 47), хоча трактував її не зовсім вірно (Авдусин Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска ... — С. 65.— Прим. 13); Там же.— С. 65; Маеродин В. В., Фроянов И. Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси.— Л., 1974.— С. 31.

Ю. Г. Писаренко

ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ РАННЕЙ ИСТОРИИ СМОЛЕНСКА (К ПРОБЛЕМЕ КИЕВО-СМОЛЕНСКИХ ОТНОШЕНИЙ IX—XIII ВВ.)

Рассматриваются спорные вопросы ранней истории Смоленска, представляющие важность в контексте темы киево-смоленских отношений, а также истории пути «из Варяг в Греки» — главной государственной магистрали Руси.

Несмотря на узость и противоречивость источников, можно сделать следующие выводы о начальной истории Смоленска. Древнейший Смоленск существовал на месте Гнездовского археологического комплекса. По наличию керамики, сходной с роменской, и арабских монет первого периода обращения его возникновение может быть отнесено приблизительно к началу IX в. Центр славянской колонизации Гнездово—Смоленск в дальнейшем становится племенным центром кривичей и важнейшим пунктом, контролирующим верхний участок пути «из Варяг в Греки». Мнение о том, что Гнездово было основано норманнами во второй половине IX в. с целью продвижения на Волгу — неубедительно.

С появлением Рюрика в Новгороде в 870 г. территории кривичского племенного союза начинают выходить из-под власти Киева. Киевский князь Аскольд отстаивает свои позиции в Верхнем Поднепровье и Подвилье. Главным предметом борьбы между Новгородом и Киевом, вероятно, становится стратегически важный Смоленск. Мирная передача Смоленска Олегу в 882 г. завершила воссоединение племенного союза кривичей и знаменовала начало объединения Руси.

Yu. G. Pisarenko

DISPUTABLE PROBLEMS OF THE EARLY HISTORY OF SMOLENSK (ON THE PROBLEM OF KIEV-SMOLENSK RELATIONS OF THE 9th-13th CENTURIES)

Disputable problems of the early history of Smolensk are considered which are important in the context of the subject of Kiev-Smolensk relations as well as the history of the path «from Varangians to Greeks», the basic state main of the Rus.

Notwithstanding the narrowness and discrepancy of sources, the following conclusions about the initial history of Smolensk may be drawn. The oldest Smolensk existed in the place of Gnezdovian archaeological complex. The origin of the latter may be referred approximately to the beginning of the 9th cent., which is shown by pottery similar to the Romny one and Arabian coins of the first period of circulation. The centre of Slavonic colonization Gnezdovo-Smolensk became later a tribal centre of Krivichi and the most important point controlling the upper section of the path «from Varangians to Greeks». The opinion that Gnezdovo was founded by Northmans in the second half of the 9th century with the aim to move towards the Volga is unconvincing.

When Ryurik appeared in Novgorod in 870 the territories of the krivichi tribal union left the Kiev's dominion. Kiev Prince Askold upheld his own stands in the Upper Dnieper area and the Dvina area. Strategically important Smolensk had probably became the main object of struggle between Novgorod and Kiev. Peaceful transfer of Smolensk to Oleg in 882 completed reunification of the tribal union of krivichi and signified an onset of the Rus unification.

Одержано 20.08.90

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

АНТИЧНІ МОТИВИ
У ТВОРЧОСТІ
ЛЕСІ УКРАЇНКИ

А. С. Русєєва

За рішенням ЮНЕСКО 1991 р. проголошено роком видатної української поетеси Лесі Українки з нагоди 120-річчя від дня її народження. Серед багатогранної творчості поетеси є сюжет на мотив міфа про Іфігенію у Тавріді. Розгляду його і присвячено ці нотатки.

З античною міфологією і літературою Леся Українка була знайома з дитинства. Ще трипідцятилітньою вона присвятила один із своїх перших віршів грецькій поетесі Сафо, до образу якої знову звернулася наприкінці життя¹. Йі належить також передклад трьох рапсодій із славнозвісного епосу Гомера «Одіссея». Неодноразово згадувала поетеса у своїх творах імена міфологічних і літературних персонажів, зокрема Прометея, з яким порівнювали і саму Лесю дослідники її творчості. Звичайно, найвищим проявом обізnanості Лесі Українки з класичною спадщиною вважається драма про віщунку Кассандру². Але у нас викликає інтерес невеликий віршований твір, в якому відтворено один з епізодів відомого античного міфа про Іфігенію, дія якого відбувалася на території Південного Криму в давні часи.

На початку 1898 р., перебуваючи на лікуванні в Ялті, поетеса мешкала на віллі лікаря М. С. Дерижанова³. *Villa Iphigenia* — саме так відзначала її назгу Леся Українка, — не могла не привернути її уваги. Двоповерховий будинок було споруджено «в античному дусі». В нішах стін та на веранді стояли копії давньогрецьких статуй — дискобола і Афродіти, простінки між вікнами прикрашали псевдоколони у дорійському ордері⁴ (рисунок).

У своїх листах, надісланих з вілли, Леся Українка так чи інакше торкалася того, що було пов'язане з її назвою і скульптурними прикрасами. Описуючи несподіваний холод, вона порівнює його з тим, який був колись «у самої Іфігенії в той час, як вона була в Тавріді жрицею холодної богині Діани — адже в ті часи навіть залізних грубок не було!»⁵, або ж «в моїй хаті дихання парує мов фіміам на алтарі величної богині»⁶. «Сидячи на балконі, чи то пак на самому Парнасі під захистом самої Афродіти»⁷, Леся Українка відпочивала і працювала. Після фотографування разом з матір'ю на фоні вілли вона жалкувала, що на знімку «Афродіта не вийшла зовсім»⁸.

¹ Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах.— К., 1975.— Т. 1.— С. 87, 1977.— Т. 6.— С. 385.

² Леся Українка. Вказ. праця.— 1976.— Т. 4.— С. 9—99; Білецький О. І. Антична драма Лесі Українки // Від давнини до сучасності.— К., 1960.— С. 358—380.

³ Леся Українка. Вказ. праця.— 1978.— Т. 11.— С. 9—50.

⁴ Там же.— С. 13.

⁵ Там же.

⁶ Там же.— С. 10.

⁷ Там же.— С. 13.

⁸ Там же.— С. 13. На знімку видно лише фігуру дискобола. (Там же.— Т. 7.— С. 192, 193).

Леся Українка з матір'ю біля вілли «Іфігенія».

навіть *deus ex machina*¹¹. Тобто Леся Українка думала про постановку своєї драми на сцені в такому, юморіно, стилі, як і давньогрецькі трагедії¹².

Сюжет міфа про Іфігенію був одним з найпопулярніших в античній літературі, а з доби Ренесансу — і в Західній Європі. Вона належить до одного з трагічних персонажів епічних переказів про Троянську війну, яку, згідно із свідченнями Геродота, відносять до XIII ст. до н. е. Вождь грецького війська Агамемнон перед походом на Трою приніс свою дочку Іфігенію в жертву богині Артеміді, котра замінила її на жертвоному вогнищі ланцю, а саму дівчину перенесла в далеку Тавріду. Довгий час Іфігенія була жрицею у святилищі своєї рятівниці, на жертву якій убивали чужоземців, що прибували до країни таврів. Згодом її брат Орест відвіз Іфігенію в Аттіку разом з викраденою дерев'яною статую Артеміди. В Аттіці дійсно вже в історичний час було введено культ Артеміди Таврополі.

У драматичній сцені Лесі Українки, написаній у традиції давньогрецьких трагедій, зокрема Евріпіда, відтворено лише один невеликий епізод — проведення ритуалу в святилищі Артеміди в Тавріді її жрицею Іфігенією. На відміну від Евріпіда, а значно пізніше і Гете, які головне значення в своїх одноіменних творах приділили психологічним сценам «узнавання» брата і сестри, Леся Українка зупинилася на зображення образу Іфігенії до її зустрічі з Орестом.

Цікаво, що літературно-художні образи Іфігенії та Артеміди, відображення культового ритуалу у святилищі, описання місцевості і сакральних споруд, не за-

⁹ Там же.— С. 9.

¹⁰ Леся Українка. Вказ. праця.— Т. 1.— С. 165—170.

¹¹ Там же.— Т. 11.— С. 16. Згідно з останнім висловом, Леся Українка знала, що при постановці давньогрецьких трагедій існував технічний пристрій для «підняття божества» в повітря за допомогою так званої «машини», звідкіля і з'явився відповідний вираз — «бог з машини».

¹² Композитором К. Г. Стеценком створено одноактну оперу за мотивами «Іфігенії в Тавріді».

Певно, «ся античність»⁹, в оточенні якої перебувала поетеса, незважаючи на чудове море і величні краєвиди, постійні сумні думки про невилковну хворобу і повсякденні турботи життя, на якийсь час,— одразу ж як вона поселилась на віллі, — захопила її душу і розум. Завдяки таким обставинам було створено коротку драматичну сцену «Іфігенія в Тавріді», що стала складовою частиною відомого циклу віршів «Кримські відгуки»¹⁰.

Сама Леся Українка не надавала своєму творові великого значення. Залишилась тільки одна коротка його характеристика в листі до матері: «Монолог, я сама бачу, страх довгий, колись потім для сцени (!) можна будескоротити, а для читання се, я думаю нічого. Коли б се була побутова драма, то такий монолог був би злочинством, але для драматичної поеми *en style classique* я се допускаю... «Іфігенія» іменно не буде новітньою: в ній буде хор, репліка *a parte i*, може,

позичені з інших творів, а належать творчій фантазії Лесі Українки, її знанням античної культури і, можливо, навіть знайомству з науковими працями чи розповідями. Так, Лесина сцена відбувається у «місті Партеніті, перед храмом Артеміди Таврідської», розташованому над морем з голими, сіро-червоними скелями, над якими розкинувся зелений гай з тих дерев, що ростуть зараз на південному узбережжі Криму. Жоден з давніх авторів, окрім Страбона¹³, не називав точного місця, де знаходився храм Артеміди. Саме він зазначав, що цей храм був на мисі Партеній. У горах, де за уявою Лесі Українки жила Іфігенія, стояв «над кручею невеликий півкруглий портик», трохи нижче — храм з дорійською колонадою і широкими сходами. Біля храму між кипарисами стояла статуя Артеміди на подвійному п'єdestалі, нижня частина якого одночасно правила і вівтарем. Від нього до самого моря спускалися мармурові східці. Дівчата в білому одязі і зелених вінках збираються біля вівтаря богині, несучи в руках «квіти, вінки, круглі, плисковаті кошики з ячменем і сіллю, амфори з вином та олією, чарки і фіали». Співаючи, вони прикрашають п'єdestал статуї, оскільки самого зображення Артеміди не можна торкатися руками. Згодом виходить Іфігенія («богині жриця наймиліша») в довгому одязі і з срібною діадемою над чолом. Дівчата підносять їй жертвовні дари і вона виконує ритуал узливання на вівтарі вином і олією, а потім посыпає їого священним ячменем та сіллю.

Як бачимо, жорстокі сцени людських жертвоприношень у міфічному святилищі Артеміди замінені Лесею на гуманний обряд, подібний до його відправлення в культі олімпійських божеств. В її драматичній сцені є лише натяк на те, що Іфігенія була причетна до кривавого обряду. Так, про нього йдеться в словах: «В гаю святому у ніч Артемідину жертву таємну приносили ми», та ще коли Іфігенія «дістає з-за олтаря жертвовний ніж», щоб саму себе принести в жертву богині. Не згадує вона і таврів, для релігійних вірувань яких був властивий ритуал людських жертвоприношень навіть ще в римський час¹⁴ і в землях яких перебувала її героїня. Звичайно, авторка знала ці елементи міфа, але вони були надто чужі її світосприйняттю. Адже в монології Іфігенії хоч і стисло, але передапо всю історію її життя до переселення в Тавріду, названо чимало персонажів, що так чи інакше мали до неї відношення (наречений Ахілл, що завжди «вінці за прудкість брав»¹⁵, Орест і Електра, Латона і Аполлон), згадується рідний край Арголіда тощо. Тобто Леся Українка була добре ознайомлена з сюжетом міфа.

Але основне значення для неї мала трагічна доля Іфігенії, закинутої, як і вона, в цей велично-красивий гірський, але далекий від батьківщини край. Недарма і в листах вона порівнює свій стан з дочкою Агамемнона. Монолог героїні драми — це водночас і монолог самої Лесі, яка тужила за своїми близькими, жила їх турботами і радощами: «А в серці тільки ти, єдиний мій, коханий рідний краю!» Поетеса і Іфігенію наділяє своїми болями: «А я сама на сій чужій чужині, пешаче тінь забутої людини, що по Гадесових полях блукає, сумна, бліда, безсила, марна тінь»; «А я сидітиму перед скучним баґаттям, недужа тілом і душою хвора». Та незважаючи на це, її Іфігенія, водночас, як і героїні баґатьох драматичних творів, сильна і безстрашна жінка.

Співзвучні стану поетеси і звернення її героїні до богині долі:

О Мойро!
Невже тобі, суворій, грізній, личить
Робити посміхи над бідними людьми?!

Літературний образ Артеміди звеличено «гомерівськими» епітетами: «заступниця міцна коханої Тавріди; таємна, велична; недосяжна, потужна, невблаганна богиня стріл; срібно-престольна, вічно-осяянія, дивно-потужная» і т. д. Артеміда Партенос була верховною покровителькою протягом усієї античної доби заснованого греками у Криму Херсонесу Таврійського. Деякі дослідники слідом за грецькими авторами вважають, що храм цієї богині було споруджено на мисі Партенос поблизу від міста.

¹³ Strabo. VII, 4, 2.

¹⁴ Tacit. Ann. XII, 17. Таціт розповів про «жертвовну» розправу таврів з римлянами у I ст. до н. е.

¹⁵ Щодо цього, то відома одна з міфологічних версій, за якою Ахілл нібито гнався за Іфігенією по пішаній косі в Чорному морі, яку ототожнено з Тендрою, де проводилися сакрально-спортивні ігри на честь героя (Schol. Pind. Nem. D/79; Eustath. comment. ad Dion. Perieg. 306).

Проте до цього часу цілеспрямовані пошуки святилища не проводились¹⁶. Виходячи з того, що міфи завжди були пов'язані з відповідними святилищами і правили для проведення релігійних ритуалів, таке сакральне місце могло бути влаштоване за межами античного міста, подібно до культових центрів Ахілла і Афродіти Апатури. До цього часу існує безліч гіпотез стосовно зазначеного храму, культу Артеміди Партенос і пов'язаного з ним міфу про Іфігенію¹⁷. Недавнє відкриття унікального святилища на високому узгір'ї над морем неподалік Ялти змушує ще раз пригадати міф про таврську землю. Своїм корінням він сягає в далекі часи, але починаючи з них був неодмінно пов'язаний з культурою давнього населення на півдні нашої країни.

Таким чином, Леся Українка в своїй короткій драматичній сцені «Іфігенія в Тавріді» виразно виявила своє знання античної культури, що, звичайно, збагачувало її світогляд. Атмосфера, в якій вона перебувала на *villa Iphigenia* була невіддільно пов'язана з античністю. Від цього оточення поетеса дісталася своєрідний імпульс для творчого натхнення, засвідчила своє особисте враження від легендарних розповідей про дочку Агамемнона. Леся Українка перейнялася темою трагічності долі своєї героїні, змалювала прекрасну картину гуманного поклоніння грізній покровительці Тавріди Артеміді в гірському святилищі над морем, звеличивши її образ.

Одержано 24.01.91

¹⁶ Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния.— М., 1984.— С. 156.

¹⁷ Мещеряков В. Ф. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма.— Л., 1979.— С. 104—119; Скряжинская М. В. Реальные и вымышленные черты Северного Причерноморья в трагедии Евріпіда «Іфигенія в Тавріде» // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1988.— С. 176—190.

НАДГРОБОК РИМСЬКОГО КАВАЛЕРИСТА З ОКОЛИЦІ БАЛАКЛАВИ

В. М. Зубар, І. А. Антонова, О. Я. Савеля

1980 р. в с. Кадиківка, що зараз злилося із м. Балаклавою, при закладенні котлована знайдено надгробну стелу з латинською епітафією¹. Надгробок уперше згадано в монографії В. І. Кадеєва², згодом з посиланням на неї пам'ятку використано Т. Сарновським в огляді даних про римських військовослужбовців з Північного Причорномор'я³. Нещодавно фотографію цієї надзвичайно цікавої стели без будь-яких коментарів було наведено у фотоальбомі, присвяченому старожитностям Херсонеса Таврійського (рис. 1)⁴. Виходячи з того, що надгробок фактично вже введено до наукового обігу, але без необхідної інтерпретації, зараз слід надолужити втрачене й розглянути його у всій повноті, а також поставити ряд питань історичного характеру, пов'язаних з присутністю римських військ поблизу Херсонеса Таврійського.

Надгробок виготовлено із дрібнозернистого щільного вапняку сарматського яруса місцевого походження у вигляді прямокутної стели (рис. 1). Верхня частина з лицьового боку має вигляд трикутного фронтону із стилізованими акротеріями по краях. У тімпані фронтону розміщено круглий диск. Під фронтоном в едікулі зображено нерухомого вершника у плащі, що майорить за його плечима. Перед ним дві піші фігури, одна з яких простягає руку вершнику (рис. 2, 1). Висота надгробка 190, ширина 65, товщина 15—20 см. Лицьова та ліва бокова поверхні оброблені зубаткою, а торці, зворотна сторона й під лицьовою поверхні — сокиркою та зубилом.

¹ Пам'ятку знайдено за 1,5 км від закінчення Балаклавської бухти. Про знахідку у Херсонеський державний заповідник повідомив робітник Балаклавського рудоуправління С. Ф. Семериков.

² Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века нашей эры.— Харьков, 1981.— С. 27.

³ Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Połnocnym wybrzeżu morza Czarnego.— Warszawa, 1988.— S. 196.— Tabl. 10.

⁴ Херсонес Таврійський. Фотоальбом.— Київ, 1989.— С. 58.

© В. М. Зубар, І. А. Антонова, О. Я. Савеля, 1991

За формою надгробок ідентичні аналогам, що добре відомі у Північній Італії, на Рейні, а також на території Дунайських провінцій Римської імперії⁵. Типологічно близькі надгробки у вигляді прямокутних стел з едікулою є і в Херсонесі. До них, наприклад, слід віднести стелу вільновідпущеніків Цінція і Ведія, а також надгробки Марка Мецілія та Аврелія Сальвіана⁶. Під едікулою вирізьблено латинську епітафію на вісім рядків:

DM
IVL VALES EQ
ALAE ATECTOR
TVR CE-I
VIX ANN XXXX
POSVIT IVL
VALES AER BE
NE MERENTI

Літери епітафії вирізьблено акуратно і чітко, у їх заглибленнях подекуди простежуються сліди червоної фарби. Висота літер від 4 до 6 см. Серед особливостей шрифту варто відзначити широке М, відсутність поперечної гасти у А, а також В із злегка загнутими назовні закінченнями. Е у передостанньому рядку маленьке, оскільки різьбар, очевидно, не розрахував розмірів рядка. У п'ятому, шостому і сьомому рядках напису стоять роздільники у вигляді листочків (*hederae distinguentes*), що поширюються у латинських написах не раніше кінця I — першої половини II ст.⁷ Закінчення третього і четвертого рядків пошкоджене (рис. 2, 2). За шрифтом напис дуже близький до епіграфічних пам'яток доби Антонінів та Септімія Севера, зокрема надгробкові Аврелія Сальвіана із Херсонеса⁸.

В цілому інтерпретація тексту не викликає особливих ускладнень. З нього цілком зрозуміло, що перед нами надгробок Юлія Валента, кавалериста з алеї Атекторіїани, який прожив 40 років. Причому пам'ятку встановив також Юлій Валент. Лише у двох місцях виникають певні труднощі при відновленні напису. Внаслідок того, що закінчення четвертого рядка пошкоджене, незрозуміла назва турми, в якій служив небіжчик. Однак, виходячи з того, що у римській армії здебільшого турми називалися по імені їх командира, кінець рядка можна відновити, як Cefisji⁹.

У сьомому рядку, після імені Юлія Валента, котрий встановив надгробок, стоїть абревіатура AER. Логічно припустити, що це скорочення зазначає посаду Юлія Ва-

Рис. 1. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави.

⁵ Florescu Gr. Monumenti funerari Romani della Dacia Inferior.—Bucureşti, 1942.—P. 45, 46; Gabelmann H. Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein // Bonner Jahrbücher.—1972.—Bd. 172.—S. 73—80.—Typ. I.—Abb.—42.

⁶ Античная скульптура Херсонеса.—Киев, 1976.—С. 124.—№№ 389, 390, 392, 393; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.—М., 1983.—С. 58, 59.—№ 31; С. 60, 61.—№ 33.

⁷ Cagnat R. Cours d'Epigraphie Latine.—Paris, 1914.—P. 28; Gordon J. S. and A. E. Contributions to the palaeography of Latin Inscriptions.—Barkeley and Los Angeles, 1957.—P. 183, 227.—Note 3; Calabi-Limentani I. Epigrafia Latina.—Milano, 1968.—P. 176.

⁸ Cagnat R. Op. cit.—Pl. I, II; Соломоник Э. И. Латинские... — С. 58, 59.—№ 31; Ковачева Т. Герасимова-Томова В. Эпиграфски паметници от Сторгозия // Известия на музеите в Северозападна България.—1983.—Т. 8.—С. 111, 112.—Обр. 5; С. 113—115.—Обр. 6; С. 115.

⁹ Пор.: IGRR.—1911.—T. 1.—N 1332, 1334+1351, 1342, 1346, 1350; Collingwood R. Wright R. The Roman Inscriptions of Britain.—Oxford, 1965.—Vol. 1.—P. 33.—N 109; P. 386.—N 1172; Dobo A. Inscriptiones extra lines Pannoniae Daciaeque Reptiae ad res eatundem provinciarum pertinentes.—Budapest, 1975.—P. 68.—N 316.

1

2

Рис. 2. Фрагмент надгробка (1); Напис латиною з надгробка (2).

лента, однак серед принципалів допоміжних військ відсутні посади, назви яких можуть бути використані для його відновлення¹⁰. Р. Каня подає кілька значень наведеної абревіатури, яка трапляється в латинських лапідарних пам'ятках. При цьому, виходячи з тексту балаклавської епітафії, абревіатуру AER можна відновити, як aer (*arius*), що у латинській мові у множині відповідає поняттю «знаходитьсь на військовій службі за гроші»¹¹. На користь такого висновку свідчить і те, що в ряді епітафій особам, які служили у допоміжних військах, цим терміном, аналогічно до *stipendia*, позначався термін вислуги¹². При цьому цікаво, що він для позначення

¹⁰ Holder P. The Studis of Auxilia from Augustus to Trajan.— Oxford, 1980.— P. 90—96.

¹¹ Cagnat R. Op. cit.— P. 378; Thesavrus Lingvac Latinae.— Lipsiae, MDCCCC.— P. 1046—1052.

¹² Див.: Arorum → Colingwood R. G., Wrigth R. Op. cit.— P. 66.— N 201; Holder P. Op. cit.— p. 275.— N 451; P. 289.— N 801.

військової служби зустрічається дуже рідко — в Херсонесі в епітафіях звичайно використовувалося *militavit*¹³.

Але слід звернути увагу і на те, що *aerarius* може бути інтерпретований, як скарбник турми¹⁴. Добре відомо, що у римській армії були спеціальні каси, куди солдати вносили гроши, які зокрема використовувалися для поховання членів таких кас¹⁵. Значення таких кас зросло з рубежу II—III ст., тому в епітафії з Балаклави вірогідніше перекладати *aerarius*, як скарбник.

Виходячи із вказаного, напис може бути відновлений таким чином:

D(is) M(anibus)
lul(ius) Vales eq(ues)
alae Aector(igiana)e
tur(ma) Ce[ls]i
vix(it) ann(is) XXXX
posvit lul(ius)
Vales aer(arius) be
ne merenti

Переклад: Богам Манам. Юлій Валент, кавалерист з али Аекторігана, із турми Цельса, прожив 40 років. Юлій Валент, скарбник, поставив тому, хто добре заслужив.

Таким чином, перед нами надгробок кавалериста, який служив в одному із підрозділів допоміжного війська римської армії. Доповнює текст епітафії і рельєф вершника в едікулі, зображеній в момент, коли він прощається із своїми товаришами. При цьому слід підкреслити, що в едікулі, найпевніше, зображені саме геройованого померлого, причому в іконографії надгробку використано риси, притаманні рельєфам із зображенням фракійського вершника. На користь такого висновку свідчать численні надгробки римських кавалеристів, знайдені у різних районах Римської імперії¹⁶, що висвітлюють зв'язок похованнях саме з цим родом військ¹⁷.

В. І. Кадеєв вказав, що надгробок Юлія Валента датується часом не пізніше кінця II ст., але, на жаль, не навів аргументів на користь саме такого його датування¹⁸, а текст епітафії не містить будь-яких вказівок з цього приводу. Тому для уточнення питання про датування і місце виготовлення пам'ятки слід звернутися до історії вказаної али.

Ала Аекторігана належала до допоміжних військ, які було набрано до 70 р. у Лугдунській Галії, її одержала свою назву від кельтського *Aectorix*¹⁹. У I ст. вона перебувала на території Германії, а згодом була передислокована у Нижню Мезію, де цей підрозділ уперше фіксується військовим дипломом 157 р. з Брестовене. З диплому відомо, що у середині II ст. ала мала подвійну назву — *Alae I Gallorum Aectorigiana*²⁰.

Важко сказати, чим пояснюються подвійні назви римських допоміжних підрозділів. Існує думка, що вони набиралися з двох різних етносів²² або формувалися з двох підрозділів²³. Ала Аекторігана, як на це вказував Т. Моммзен, а слідом за ним й інші дослідники, мабуть, отримала свою назву від імені Аекторікса, гальського нобіля, який, як це траплялося у римській воєнній практиці, був першим коман-

¹³ Соломоник Э. И. Латинские ... — С. 47, 48.— № 19; С. 60, 61.— № 33.

¹⁴ На вірогідність такого перекладу нашу увагу звернув Ю. Г. Виноградов.

¹⁵ Див.: Зубарь В. М. К пониманию IOSPE, 1², № 550 // ВДИ.— 1989.— № 2.— С. 126.

¹⁶ Collingwood R., Wright R. Op. cit.— Р. 32.— N 108.— Pl. III; Р. 33.— N 109.— Pl. IV; Р. 36.— N 121.— Pl. IV; Р. 52.— N 159; Р. 66.— N 201; Р. 386.— N 1172; Holder P. Op. cit.— Р. 265.— N 121; Р. 273.— N 392; Р. 277.— N 493; Р. 282.— N 611; Р. 289.— N 801; Р. 293.— N 871; Р. 372.— N 2212; Barkócz L., Soproni S. Die römi- schen Inschriften Ungarns.— Budapest, 1981.— Lief 3.— S. 84, N 711.

¹⁷ Kraft K. Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau.— Bern, 1951.— S. 145, 146.

¹⁸ Кадеєв В. И. Указ. соч.— С. 27.

¹⁹ Cichorius C. Ala //RE.— 1893.— Bd. I.— Sp. 1231; Cheesman C. L. The Auxilia of the Roman Imperial army.— Oxford, 1914.— P. 171.

²⁰ Wagner W. Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus.— Berlin, 1938.— S. 12, 243; Kraft K. Op. cit.— S. 141; Beneš J. Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia.— Praha, 1978.— S. 8.— N 15.

²¹ Roxan M. M. Roman Military Diplomas.— London, 1978.— P. 72.

²² Kraft K. Op. cit.— S. 27, 28.

²³ Cheesman C. Op. cit.— P. 175.— Note 1; Holder P. Op. cit.— P. 22.

диром цього підрозділу²⁴. Як би там не було, а диплом з Берестовене фіксує подвійну назву али. На початку III ст., судячи за двома написами, вона мала вже одне найменування — *Alae I Aectorigiana*²⁵ та *alae I Aectorum*²⁶. Ми не знаємо, з чим пов'язана втрата першої назви підрозділу, але, виходячи з наведеного, є підстави припустити, що надгробок з околиці Балаклави виготовлено у другій половині II — на початку III ст. Щоправда, наприкінці II або на початку III ст. вказана ала отримала почесну назву *Antoniniana*, а близько 224 р.— *Severiana*²⁷. Очевидно, виходячи з того, що в епітафії почесні назви відсутні, В. І. Кадеев і датував пам'ятку часом не пізніше кінця II ст.²⁸ Однак категорично наполягати на цьому сьогодні ледве чи варто, оскільки надгробок належить до пам'яток приватного характеру, і в епітафії з різних причин почесні назви могли бути просто не вказані, як це мало місце у багатьох аналогічних епіграфічних пам'ятках²⁹.

Більш суттєвим уявляється той факт, що основний табір розглядуваної али на території Нижньої Мезії містився в Алліарії (сучасне Рахово), де знайдено надгробок префекта цього підрозділу³⁰ — неподалік від Дуросторума, який був основною стоянкою XI Клавдієвого легіону³¹. Це з певною мірою вірогідності дозволяє припустити, що I ала Атекторігана наприкінці II — у першій половині III ст. в операційному відношенні була підпорядкована командуванню саме цього з'єднання, солдати якого на той час охороняли східну частину Нижньої Мезії. На користь висунутого припущення, імовірно, свідчить і почесний напис декуріона цієї али, знайдений у Томах³². Якщо хід нашої побудови правильний, то надгробок Юлія Валента має датуватися кінцем II — першою половиною III ст., коли основу залог Херсонеса і Харакса становили солдати саме XI Клавдієвого легіону³³.

Слід звернути увагу ще на деякі особливості епітафії. У померлого й у того, хто поставив надгробок, однакові номен і когномен. Номен Юлій так само як і когномен Валент у формі *Vales* звичайні для романізованого населення Балкан та Подунав'я³⁴. При цьому, з точки зору дослідників, когномен Валент особливо часто зустрічається серед місцевого населення фракійських провінцій з II ст.³⁵ Це дає можливість припустити, що обидва солдати, згадані у написі, очевидно, водночас потрапивши на військову службу, отримали однакові імена³⁶. Не виключено, що вони могли бути вільновідпущениками особи, які одержали його *pomen gentile+cognomen*.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що спершу солдати допоміжних військ набиралися з уродженців конкретних місць, але з II ст. їх підрозділи поповнювалися вже населенням тієї території, де дислокувалася ала чи когорта³⁷. Отже, для комплектування допоміжних військ характерна така ж практика, яка існувала з II ст. й під час наборів до легіонів, з тією тільки різницею, що до останніх набиралися римські громадяни, а солдати допоміжних підрозділів одержували цей статус лише після відставки³⁸. Таким чином, є всі підстави припустити, що і небіжчик, і той, хто поставив надгробок, за своїм походженням були уродженцями Подунав'я.

²⁴ Stein E. Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat.— Wien, 1932.— S. 123; Birley E. Alae Named after their Commanders // Ancient Society.— 1978.— P. 257, 265.

²⁵ CIL, III, 12452.

²⁶ CIL, III, 6154.

²⁷ Wagner W. Op. cit.— S. 13; Fitz J. Honoriific Title of Roman Military Units in the 3rd Century.— Budapest, Los Angeles, 1983.— P. 66.— N 244; P. 115.— N 464.

²⁸ Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 27.

²⁹ Fitz J. Op. cit.— P. 89.— Tabl. 28, 29; P. 135, 136.— Tabl. 52.

³⁰ CIL, III, 12452.

³¹ Beneš J. Op. cit.— S. 8

³² CIL, III, 6154.

³³ Соломоник Э. И. Латинские...— С. 36, 37.— № 8; С. 38—40.— № 10; С. 56, 57.— № 29; С. 58, 59.— № 31; С. 59, 60.— № 32.

³⁴ Kajanto J. The Latin cognomen // Commentationes Humanarum Litterarum.— 1965.— Vol. 36.— N 2.— P. 247; Rendić-Miočević D. Ilirska onomastičke studije' (II) // Živa Antica.— 1964.— N 13—14.— S. 101 ff.

³⁵ Alföldy G. Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia.— Heidelberg, 1969.— S. 318; 319; Inscriptiile Daciei Romane.— Bucureşti, 1977.— Vol. II.— P. 142; Inscriptiile din Scythia Minor.— Bucureşti, 1980.— Vol. V.— P. 52.— N 25; P. 110.— N 82; P. 137.— N 111; P. 143.— N 121; P. 164.— N 137 etc.

³⁶ Пор.: Соломоник Э. И. Две случайные эпиграфические находки в Крыму // НЭ.— 1965.— Т. V.— С. 101, 102.

³⁷ Holder P. Op. cit.— P. 109.— Tabl. 127.

³⁸ Пор.: Mann J. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate.— London, 1983.— P. 37; Roxan M. Op. cit.— P. 118.

В епітафії вказано, що Юлій Валент прожив 40 років. На жаль, напис не містить даних про те, скільки він відслужив кавалеристом. У таблиці, наведений П. Хольдером, у ряді випадків є свідчення про те, що солдати допоміжних військ, які жили 40 років, служили в армії від кількох до 20 років³⁹. Тому є підстави стверджувати, що такий вік для солдата кавалерійської али не може розглядатися як щось виняткове.

Найпильніше слід розглянути й сам факт знахідки надгробка кавалериста з али Атекторігіані на околиці сучасної Балаклави. Це не перша знахідка, яка свідчить про те, що у перші століття нашої ери вказаній район контролювався римськими військами. 1928 р., на території с. Кадиківка було знайдено фрагмент плити з грецьким написом II ст., в якому двічі згадувався Аррій Алківіад, воєнний трибун, відомий за листуванням населення Херсонеса з римською адміністрацією з приводу проституційного податку⁴⁰. На думку Е. І. Соломонік, яка видала пам'ятку, напис міг бути частиною копії якогось рішення чи наказу Л. Аррія Алківіада, виставленого у місці дислокації римського воєнного загону⁴¹. Окрім епіграфічних пам'яток, сліди поселень і могильників, зафікованих на місці сучасної Балаклави⁴², а також поодинокі знахідки провінціально-римських речей⁴³ свідчать, що цей район у перші століття був досить густо населений і, природно, після утвердження в Херсонесі римські війська мали контролювати його. Наведені матеріали, таким чином, підтверджують висновок, що з середини II ст. у районі Балаклави розміщувався римський воєнний пост чи невеликий гарнізон, який контролював сухопутну дорогу з Херсонеса до Харакса⁴⁴.

На жаль, невідомо, була I ала Атекторігіана квінтенарною чи міліарною. В залежності від цього в ній могло бути відповідно 12 або 24 турми (по 32—36 кавалеристів), які перебували під командуванням декуріонів⁴⁵. Однак незалежно від того, яким був кількісний склад вказаної али, цілком вірогідно, що поблизу сучасної Балаклави дислокувалося не менше турми кавалеристів.

Меншими силами було б складніше контролювати значну ділянку дороги, що зв'язувала вказані опорні пункти. Є також підстави для припущення, що у складі римського гарнізону Херсонеса була певна кількість кавалеристів. Судячи за знайденими там надгробками, до римського гарнізону міста входили солдати I Кілікійської та II Луцензієвої когорт⁴⁶, які мали у своєму складі кінноту⁴⁷. Кожна така когорта (*Equitata*) складалася із 800 ліхотинців та 256 кавалеристів⁴⁸. Тому не виключено, що поряд з піхотою легіонів і допоміжних військ в Херсонесі могли бути розміщені й кавалеристи із складу вказаних підрозділів⁴⁹.

Таким чином, розглянутий надгробок з латинською епітафією є новим важливим джерелом з питання про римську військову присутність у Південно-Західному Криму у другій половині II — першій половині III ст. Він свідчить про те, що римські війська, які зайняли в середині II ст. Херсонес і Харакс, не обмежились охороною цих стратегічно важливих пунктів, а взяли під свій контроль досить значну територію і, зокрема, район сучасної Балаклави. Сьогодні важко сказати, чи входили солдати I али Атекторігіани до складу херсонеської вексіляції, чи становили самостій-

³⁹ Holder P. Op. cit.— P. 96.

⁴⁰ IOSPE, l².— N 404.

⁴¹ Соломоник Э. И. Несколько неизданных надписей Херсонеса и его округи // НЭ.— 1974.— Т. XI.— С. 34—36.

⁴² Юрьевич В. Н. Донесение о поездке в Крым в 1861 г. // ЗООИД.— 1863.— Т. V.— С. 980, 981; Репников Н. И. Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. // ИАК.— 1909.— Вып. 30.— С. 126; Репников Н. И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма // СА.— 1941.— Т. VII.— С. 125.

⁴³ ОАК за 1891 г.— СПб.— 1893.— С. 131.— Рис. 138; Пор.: *Ognenova-Marinova L. Stuttiuettes en Bronze du Musee National Archeologique a Sofia*.— Sofia. 1975.— P. 100—112.— N 95—125.

⁴⁴ Соломоник Э. И. Алтарь Немезиды из Херсонеса // ВДИ.— 1960.— № 2.— С. 133—139; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— Киев, 1964.— С. 127.

⁴⁵ Holder P. Op. cit.— P. 9,88; Keppie L. The Making of Roman Army. From Republic to Empire.— New-Jersey, 1984.— P. 184.

⁴⁶ Соломоник Э. И. Латинские... — С. 47, 48.— № 19; С. 64, 65.— № 39.

⁴⁷ Пор.: Beneš J. Op. cit.— S. 24, 25.— N 68/31.— S. 43, 44.— N 105/68.

⁴⁸ Davies R. Cohortes Equitatae// Historia.— 1971.— Vol. 20.— P. 751—763; Keppie L. Op. cit.— P. 184; Holder P. Cohortes Equitatae from Augustus to Hadrian // Military illustrated.— 1988.— N 13.— P. 26.

⁴⁹ Пор.: Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 27.

ний гарнізон. Але враховуючи те, що через сучасну Балаклаву проходила важлива у стратегічному відношенні сухопутна дорога, очевидно, є підстави припускати наявність тут поста бенефіціаріїв, який був тісно зв'язаний з римським військовим командуванням, розміщеним у Херсонесі. На користь цього висновку свідчать й присвяти від імені бенефіціаріїв консуляря XI Клавдієвого легіону, знайдені в Херсонесі і Хараксі, які також датуються часом не раніше кінця II ст.⁵⁰

⁵⁰ IOSPE 1², № 675; Соломоник Э. И. Латинские ... — С. 39, 40.— № 10; С. 73.— № 50.

ПРО ОДИН ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ АНТРОПОНІМ

В. М. Зоценко

Приводом до цих нотаток стала знахідка пряслиця на Південному посаді Вишгороду (розвідки В. Дорофеєва 1989 р.). Пряслице походило з шару XI—XII ст., мало зрізану біконічну форму, виготовлено у токарний спосіб з рожевого пірофілітового сланцю овруцького походження. Діаметри: за основами 16, отвору 8, руба 21 мм, висота по гурту 14 мм. По гурту пряслиця було нанесено графіті: БЛЯТЫ (рисунок). Напис зроблено впевненим натиском. За палеографією він наближається до напівуставу. Привертає увагу зображення літер «буки», «твердо», «єри». Перша з них мала трикутного обрису козуб та горизонтальне гачкувате піддаштя. За спостереженнями С. Висоцького, така графіка «буки» на київських графіті XI—XII ст. зустрічається не часто, хоча й є характерною саме для вказаного часу¹. Наведемо зауваження Ю. Карського про різкість у написанні «буки», як характерну рису західно-або південноруської палеографії до XVI ст.²

Головною особливістю другої літери є наявність орнаментального підкresлення нижньої основи прямовисної стійки. Орнаментальність у написанні цього елементу «твердо» є певною ознакою каліграфічної уставної кирилліці XI—XII ст. і майже не зустрічається на графіті. Серед київських написів підкresлення знизу стійки в «твердо» зафіксовано лише два рази: записи 1042 р. з Софії та 1150 р. з Близких печер Лаври³. Подібні написання «твердо» маємо на Хресті Святослава Всеволодовича з Суздаля (1234 р.)⁴.

У написанні «єри» характерним є короткий «йот» та вертикальна риска на сполучнику між складовими елементами літери. Скорочення «йоту», як елементу «єри» серед києво-софійських графіті спостерігаємо в трьох написах першої половини XII ст.: Івана; дяка Давидова Андрія; про Біловезького попина⁵. Орнаментальна крапка на сполучнику «єри» іноді зустрічається в уставних південно-слов'янських пам'ятках XI ст.⁶. Як бачимо, палеографічні ознаки напису вишгородського пряслиця датують виріб у межах другої половини XI—першої XII ст., що не суперечить і датуванню за стратиграфією розкопу. Згідно системи написів на давнньоруських пряслицях, найімовірніше, у даному випадку маємо ім'я господарки цього знаряддя, яке належало до власників назв з основою на «ја» і вжито на графіті в родовому відмінку. Тобто, за вихідну форму антропоніму служив м'якій різновид відміновання, що у назвному відмінку буде читатись «БЛЯТЬЯ».

Не викликає сумніву й те, що базовою основою утворення даного антропоніму був загальний іменник «БЛЯДЬ». Звідси, фонетичною особливістю графіті вишго-

¹ Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.—Киев, 1976.—С. 149, 150.

² Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография.—Л., 1928.—С. 182.

³ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской.—Киев, 1966.—Табл. I—II, 1; Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв.—Киев, 1985.—Табл. XXXIII, I.

⁴ Медынцева А. А. Тмутараканский камень.—М., 1979.—Рис. 19.

⁵ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи ... — С. 58, 85.—Табл. XXI; XXII, 2; XXXV, XXXVII, 1; Высоцкий С. А. Средневековые надписи ... — С. 63—67, 184.—Табл.—Х, XI, 1.

⁶ Карский Е. Ф. Вкaz. праця.— С. 203.

рідського праслиця є заміна кінцевої фонеми «ДЫ» на «ТЫ». Варіювання зазначених фонем визнається за реалізацію діалектного словоутворення північно-західної давньоруської говірки (Полоцьк, Новгород Великий)⁷. Так фонетична консонантність дає певні підстави й для визначення регіону походження автора напису.

За семантикою даний антропонім не несе ганебного змісту, пов'язаного з розпустою або жіночою невірністю, а тим більше з фахом повій. Взагалі цей іменник та похідні від нього у значенні «чинити перелюб» набувають вжитку лише з оформленням норм церковного права⁸. Найранішою лам'яткою, яка фіксує такий зміст є, мабуть, «Устав князя Володимира про десятини, суди та людей церковних» у розділі про церковні суди, що був оформленним на початку другого десятиріччя XI ст.: «оурекания три: бляднею, зельи. еретичество и зоубоежа...»⁹. До речі, цивільному праву давньої Русі взагалі невідома моральна кодексація. Жодна стаття обох редакцій — Короткої (найдавнішої) та Розширеної «Руської Правди» не торкається питань подружньої вірності та й норм статевого життя взагалі. Хоча розпуста в побуті верхівки давньоруського суспільства XI—XIII ст. сприймалась огудним чинником. Відомий покутний напис другої половини XI ст. з Софії Київської про блуд на Святий день. Крім того, берестяна грамота з Новгорода (№ 531, кінець XII — початок XIII ст.) описує казус образи боярської дочки: «...назовало еси състроу мою коровою и доцере блядею»¹⁰. Згідно «Уставу князя Ярослава про церковні суди», який склався протягом XI—XII ст., така образа каралася сплатою від 3 до 5 гривен на користь позивальниці та пеною митрополиту на таку ж суму золотом¹¹. Наведені документи з Києва та Новгорода свідчать про поширення норм християнської моралі серед певних верств давньоруського суспільства, починаючи з середини — другої половини XI ст.

Однак у середовищі широких кіл народу християнські догми перебували в постійній суперечності щодо вірувань та практики язичництва, за яких людина знаходилась у неподільній взаємодії з природою, що приймалася своєю тілесною, чуттєвою суттю. За нормами позацерковної моралі сексуальне життя, як і реалізація людських потреб взагалі, протягом середньовіччя визначалися природною ходою, де не було місця усвідомленню їх інтимізації та сорому¹². Тому в надрах давньоруської суспільності X—XIII ст. поняття «БЛЯДЬ» — «БЛЯДЕНИЕ» не сприймалися, на відміну від церкви, за етично-моральні категорії.

Історично ці поняття своїм походженням сягають до архаїчних ритуалів аграрної магії, які досить виразно описав літописець в етнографічному екскурсі «Повісті времінних літ», щодо звичаїв древлян, сіверян, радимичів, вятичів: «...и брака у нихъ не бывше, но умыкиваху у воды девиця.., ... и срамословье в нихъ предъ отци и предъ снохами.., игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская песни, и умыкаху жены себе, с нею же кто съвешашеся; имаху же по

⁷ Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка.— М., 1975.— С. 105, 106; Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1977—1983 гг.— М., 1986.— С. 110.

⁸ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. 1.— С. 122—124; Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.).— М., 1988.— Т. 1.— С. 243—246.

⁹ Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.— М., 1976.— С. 18, 23, 31, 38, 43, 47, 56.

¹⁰ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи ... — С. 52, 53; Арциховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1962—1976 гг.— М., 1978.— С. 130—134.

¹¹ Древнерусские княжеские уставы.— С. 88, 96, 101, 105, 113, 118, 123, 130, 134.

¹² Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси.— Л., 1966.— С. 209—212; Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвного большинства.— М., 1990.— С. 48—53; 236, 237.

Праслице, знайдене у Вишгороді та прорисовка напису.

две і по три жени. И аще кто умряше, творяху трызну над ним...»¹³. Вся ця язичницька обрядність супроводжувалася сміхом, фарсом та тілесною насолодою¹⁴.

В цьому і полягає синкретизм у змістовому навантаженні розглядуваного іменника — від омані, облуди, нісенітніці до розпусти, розбещеності.

Та за первісним змістом іменник «БЛЯДЬ», а також й антропонім «БЛЯДЬЯ» («БЛЯТЬЯ») не вміщував у собі вищезгадані поняття. Етимологічно вони походять від «блуду», «блости» у значенні «зберігати», «дотримувати». Про законність співвідношення чергуванням «блуду», «блости» з «БЛЯДУ», «БЛЯСТИ» свідчить приклад співвідношення давньосербохорватських пар «БЛЬУДЕМ», «БЛЬУСТИ», та «бледем», «блести» (порівняй словенське та чеське «blestí» у значенні «нести нісенітніці».) Тобто, семантична еволюція давньоруського іменника «БЛЯДЬ» відбувалася згідно енантиосемії, коли негативізм його змісту розвинувся внаслідок соціально-побутової лексичної стратифікації. Семантичний позитив іменника і похідного від нього жіночого антропоніму полягає в функції берегині, оберегу долі — цієї найгрунтовнішої світоглядної категорії язичництва (порівняй з «Повчання Володимира Мономаха»: «...отче добро есть блюсти...»; «...не блюди живота...»).

Виходячи з наведених семантичних засновок, можна дійти висновку, що ім'я «БЛЯДЬЯ» втілювало долю у її жіночих причинах, наблизених до природних сил найінтимнішою суттю людського життя. Цього не можна сказати про чоловіче співзвучне ім'я — Блудъ, відоме з літописних статей 978, 1018 рр. (воєвода Яropolка Святославича, згодом годувальник та воєвода Ярослава Володимировича)¹⁵, розуміння якого прозор однозначне.

Давньоруська «БЛЯДЬЯ» співпадає з давньогерманськими *Frigg, Holda (Huld), Frau Holle* з німецьких казок, які покровительствуvali домашнім господаркам та породіллям¹⁶. До речі, антропонімії давньогерманського епосу також притаманна, хоча не так виразно, енантиосемія. Негативізм семантики «хольд» та «фріг» наближалася до поняття розпусніці в подобі відьми¹⁷. Цікаво, що негативне значення антропонімії германських дів долі перешло до української мови в таких запозиченнях, як «хвойда», «фінда», «фіцька», «фрейда» — легковажна дівчина або жінка сумнівної поведінки¹⁸. Наведемо ще один приклад енантиосемії долевизначальної іndoєвропейської антропонімії. Це литовське жіноче ім'я Gražina, яке семантично походить від «gražuma», «gražtis», «gražmė» — краса (дівоча), прикраса. Паралельно є й негативізми цього ж кореня — «gražta» — громовиця, загроза; «gražinti» — робити по-кірним, підкоряти собі, каструвати. Однак розвиток негативізму в семантиці цього випадку, на нашу думку, іншого кшталту, не пов'язаного з соціальною еволюцією лексики, а скоріше — емоційно-змістовою.

Таким чином, жіночий антропонім на вишгородському пряслиці має цілком позитивний зміст й за семантичною класифікацією Л. Ращені та В. Никонова¹⁹ належить до групи дезидератівів — заклинань (побажань, збереження) крашої долі, добробуту, людської злагоди. Соціальна картка цього імені на тлі давньоруського суспільства палежить найширшим народним верствам, безпосередньо пов'язаним із світом матеріальних речей та виробництва, у надрах яких ще довго утримувалися світоглядні засади язичницької архаїки. Навіть сама християнська віра сприймалася через уявлення, наближені до природного оточення.

Поширення практики вжитку цього антропоніму в негативному значенні обумовлювалося цілеспрямованою боротьбою церкви проти язичницького світогляду та пов'язаної з ним обрядовості.

Одержано 11.10.90.

¹³ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Т. 1.— С. 15.

¹⁴ Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов.— М., 1978.— С. 90, 91, 145, 146; Даркевич В. П. Народная культура средневековья.— М., 1988.— С. 191, 194, 195.

¹⁵ Махновець Л. Літопис Руський.— К., 1989.— С. 46, 82.

¹⁶ Гуревич А. Я. Средневековый мир.— С. 51.

¹⁷ Gürjewitsch A. Mittelalterliche Volkskultur // Problem zur Forschung.— Dresden, 1986.— S. 135, 136; Даркевич В. П. Указ. соч.— С. 194, 195.

¹⁸ Грінченко Б. Словник української мови.— К., 1909.— Т. 4.— С. 377, 379.

¹⁹ Никонов В. А. Имя и общество.— М., 1974.— С. 28—31, 94—104.

РЕЦЕНЗІЇ

Kolchin B. A.

Wooden artefacts
from Medieval Novgorod //
BAR International Series.—

Oxford, 1989.—495 p.

У 495 томі Міжнародної серії BAR під загальною назвою «Дерев'яні вироби з Давнього Новгорода» перевидано два випуски САИ: «Новгородські старожитності. Дерев'яні вироби»¹ та «Новгородські старожитності. Різьблене дерево»². Нове видання складається з двох напівтомів, до першого з яких увійшла біографічна стаття, присвячена Б. О. Колчіну, написана К. Н. Черних та В. Л. Яніним, бібліографія основних праць дослідника, складена П. Г. Гайдуковим, текстова частина обох зводів, а також стаття В. М. Лазарєва та Н. Е. Мнєвої про Людогощенський хрест, яка, на думку видавців, повинна дещо розширити уявлення західного читача про новгородське художнє різьблення по дереву. Другий напівтом містить 240 таблиць ілюстрацій, взятих переважно з першого видання, але більш якісно відтворених. Ініціатором видання праць Б. О. Колчіна у Великобританії належить О. В. Чернєцову, під керівництвом якого було зроблено переклад і підготовлено таблиці.

Коментуючи посмертну публікацію творів Б. О. Колчіна у Великобританії, необхідно перш за все визнати, що останніми десятиріччями вітчизняні вчені майже не намагались ознайомити Захід із досягненнями давньоруської археології. Через відсутність узагальнюючих публікацій англійською мовою та резюме однією із західних мов у багатьох монографіях з археології Східної Європи, світ середньовічних руських старожитностей майже недоступний для західних археологів, за винятком лише вузького кола славістів, які володіють російською. Англійський переклад праць Б. О. Колчіна про новгородські дерев'яні вироби дає західним дослідникам можливість грунтовно ознайомитися з однією з галузей матеріальної культури Давньої Русі.

22 роки відокремлюють появу першого випуску зводу новгородських дерев'яних виробів та англійське перевидання,— строк досить великий, щоб оцінити справжнє значення досліджень Б. О. Колчіна. Фундаментальний характер цих праць є зараз очевидним — основні висновки Б. О. Колчіна та розроблені ним прийоми аналізу новгородських матеріалів за два десятиріччя практично не застаріли. Більше того, запропонована ним функціональна атрибуція дерев'яних виробів з новгородських розкопок здавалася настільки беззаперечною, а охоплення матеріалу — настільки повним, що тема «новгородське дерево» протягом тривалого часу вдавалася майже вичерпаною. До того, що зроблено у цій галузі Б. О. Колчіним, можна додати порівняно небагато. О. В. Чернєцов вважав за необхідне залучити до видання таблицю із зображенням дерев'яних циліндрів з двома взаємноперпендикулярними отворами — предметів, атрибутованих В. Л. Яніним як дерев'яні застібки до мішків, які використовувалися спеціальними чиновниками — збирачами податків — для складання хутра³. Ця група предметів свого часу не була розглянута Б. О. Колчіним. Поза увагою видавця лишилися останні роботи, присвячені новгородським зооморфним навершям. Дерев'яні навершя — стрижні з фігурними голівками різноманітної фор-

¹ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ.— 1968.— Вып. Е1—55.

² Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево // САИ.— 1971.— Вып. Е1—55.

³ Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской Правде // Новгородский сборник. 50 лет раскопок в Новгороде.— М., 1982.— С. 138—155.

ми — Б. О. Колчін вважав предметами, пов'язаними із сферою язичницького культу. Нещодавно Г. Е. Дубровін навів переконливі аргументи на користь того, що ці речі мали утилітарне призначення і були руків'ями кінських канчуків⁴. Зрештою, це поки що єдиний випадок, коли колчінське визначення категорії предметів було перерозглянуто.

Аналізуячи новгородські матеріали, Б. О. Колчін дійшов принципового висновку, що традиційна матеріальна культура Північної Росії XVIII—XIX ст. сягає корінням до перших століть руської історії. Він відзначив, що багато типів знарядь виробництва й форм побутових речей, технічні прийоми й декоративні елементи вперше з'являються у X—XII ст. й по тому існують вже протягом століть, зберігаючись у селянському побуті ще донедавна. Власне, сама можливість визначення призначення тієї чи іншої речі з культурного шару X—XIV ст., виходячи з етнографії матеріалів, свідчить про усталеність багатьох елементів традиційної культури протягом майже тисячоліття. Однак більш пильне зіставлення археологічного та етнографічного дерева дозволяє побачити й суттєві розбіжності у формі й декорі речей. Так, новгородські приядки XII—XIV ст. (табл. 114—116) за формою більш однотипні, ніж ті, що побутували у селян у XIX — на початку XX ст. й декоровані набагато бідніше⁵. У новгородських матеріалах відсутні великі дерев'яні посудини для пива — скопкари — з ручками, оформленими у вигляді голови качки, які нерідко розглядаються як один з архаїчних елементів північноруського селянського побуту⁶. Немає у Новгороді й різьблених вальків, що використовувались у північних селах для прання одягу й були предметами першої необхідності у кожному домі. Кількість таких прикладів можна збільшити. За загальної консервативності традиційної народної культури, вона, очевидно, була досить сприйнятливою до інновацій і безперервно розвивалася, реагуючи на зміни у господарському житті, естетичних смаках та впливі зовні.

Опублікувавши дерево з новгородських розкопок, Б. О. Колчін відкрив цікаві можливості для вивчення розвитку північноруської народної культури протягом століть, для конкретного аналізу спадковості та інновацій. На жаль, цієї можливості — побачити традиційну культуру в діахронії — не використали поки що ні етнографи, ні археологи.

Багатство й своєрідність новгородської колекції дерев'яних предметів дозволило Б. О. Колчіну охарактеризувати руське середньовіччя як «дерев'яне сторіччя» — добу, коли дерево було основною виробничою сировиною. Нині величезні колекції дерев'яних речей зібрани на розкопках багатьох давньоруських міст: Пскова, Старої Ладоги, Старої Руси, Білоозера, Полоцька, Мінська, Вітебська, Берестя, Твері, Києва. Проте більшість з них лишається не виданою, є тільки публікації локального характеру.

Наскільки близькі між собою колекції різних пам'яток? Порівняння асортименту й форм дерев'яних предметів, знайдених у різних областях Русі — на Півночі, Заході та Півдні могло б надати важливий матеріал для оцінки спільніх рис та відмінностей у культурі східного слов'янства. Адже багато предметів побуту, що характеризують етнографічні особливості населення Давньої Русі, було виготовлено з дерева. Така робота стає особливо актуальною сьогодні, коли знову постає гостре питання прадавніх відмінностей — мовних та культурних — північної та південної гілки східного слов'янства.

Видання англійського перекладу книг Б. О. Колчіна — свідчення того, що вони витримали випробування часом, і для спеціалістів з середньовічної археології є так само конче необхідними нині, як і під час їх першої публікації. Сподіваємося, що поява цього видання подасть новий імпульс для вивчення різноманітних дерев'яних речей, що збереглися у культурному шарі давньоруських міст, із подальшим встановленням нових дослідницьких завдань й широким зачлененням матеріалів.

H. A. MAKAROV

Одержано 29.06.90.

⁴ Дубровин Г. Е. Зооморфные деревянные навершия // Новгород и новгородская земля. История и археология. Тезисы научной конференции.— Новгород, 1989.— Вып. 2.— С. 62—64.

⁵ Тарановская Н. В., Мальцев Н. В. Русские прялки.— Л., 1970.

⁶ Круглова О. В. Русская народная резьба и роспись по дереву.— М., 1974.— С. 24—26.— Рис. 155—160; Чекалов А. К. Народная деревянная скульптура Русского Севера.— М., 1974.— С. 22, 23.— Рис. 95—99.

Killian L.

Zum Ursprung der Germanen.—

Bonn, 1988.—119 s.

З кожним роком зростає кількість праць, присвячених вивченю проблем найдавнішої історії народів Європи, зокрема іndoевропейської мовної спільноти. Належать вони фахівцям із різних наук — мовознавцям, археологам, антропологам. У зв'язку із бурхливим розвитком археологічної науки до питань історії і етногенезу сучасних народів значно частіше стали звертатися археологи. До числа останніх належить і відомий вчений із ФРН Лотар Кіліан, яким лише у 80-і роки з названої тематики написано дві монографії. В одній із них йдеться про походження іndoевропейців, в другій — германських племен¹. Остання робота і є предметом нашого розгляду.

Книга складається із вступу, десяти невеликих розділів та заключного екскурсу автора до проблем германістики.

У вступі підсумовується історія дослідження проблеми походження германців. Перші гіпотези про походження прагерманців були висунуті ще наприкінці XIX — на початку ХХ ст. О. Монтеліусом, Г. Коссіною та іншими дослідниками, які дотримувалися автохтонної теорії. У своїх висновках вони спиралися головним чином на археологічні матеріали первісної доби Північної Європи, резонно зауважуючи, що тут, починаючи з доби неоліту і до розселення історичних германців, не відбулося різких змін у культурі, а отже, і в етнічному складі населення (с. 11).

Трохи пізніше Б. Мюллер-Браул та С. Мюллер висловили дещо інші міркування. Вони, зокрема, вважали, що генезис германського етносу відбувався по лінії злиття місцевих північноевропейських елементів та прийшлих з півдня груп населення. Конкретно йшлося про взаємини етнічних груп мегалітичної (тепер кулястих амфор) культури та культури поодиноких могил із шнуровою керамікою. Уточнюючи це положення, К. Шухгарт вважав, що ядром германців були носії культури мегалітів, яких «іndoевропеїзували» шнуровики (с. 12). У післявоєнний час більшість авторів до питання про походження сучасних народів Європи з урахуванням пам'яток первісної доби ставляться більш обережно. На думку Р. Хахмана, археолог-первісник спроможний лише виділяти археологічні культури чи їх групи, але цього знадто мало для того, щоб говорити про германську етнічну належність їх носіїв (с. 14). Інший дослідник Г. Амент вважає, що початок генезису германців слід шукати не в глибокій давнині десь на півночі, а в середній Європі і на півдні Скандинавії до того ж і за часів, що засвідченні писемними джерелами (с. 17).

Виходячи із концепції прабатьківщини іndoевропейців у районі Східної Прибалтики, лінгвіст В. П. Шмід стверджує, що відому просуванню германців на південь, передувало їх розселення зі сходу на захід і північ (с. 18). Отже, північна Європа і Скандинавія були вже не першиною прабатьківщиною германських племен.

Точка зору на генезис германських племен, згідно якій можна простежити його починання з раннього залізного віку (ястрофська культура) чи з кінця доби бронзи, викладена і в колективній праці «Германці»².

Автор рецензованої монографії щодо питань про місце і час генезису германців обстоює у багатьох відношеннях діаметрально протилежну позицію. На його думку, генетичні корені прагерманців сягають ще в кінець неолітичної доби*. На обґрунтування цього твердження спрямовано основні розділи монографії Л. Кіліана. Основним методом автор обрав ретроспективне вивчення генетичних зв'язків між археологічними культурами різних епох — від культур раннього залізного віку до культур доби бронзи і фінального неоліту, аналізуючи прояви матеріальної і духовної культури цих епох.

Початковою ланкою генетичних зв'язків археологічних культур у ретроспекції автор вважає ястрофську культуру, германську етнічну принадлежність якої визнають усі дослідники. Ця культура, за Г. Швантесом, пройшла у своєму розвитку

¹ Killian L. Zum Ursprung der Germanen.— Bonn, 1988.— 119 s.; Killian L. Zum Ursprung der Indogermanen. en.— Bonn, 1983.— 187 s.

² Die Germanen.— Berlin, 1988.— В. 1.— 584 s.

* За термінологією Л. Кіліана, як і більшості західноевропейських авторів, до цієї доби належать і пам'ятки ранньої бронзи, зокрема культур шнурової кераміки.

три ступені — ястрофський, рипдорфський та зедорфський. В цілому вона датується раннім залізним віком. Її початок відносять до 600 р. до н. е., тобто вона склалася на кілька століть раніше, ніж про це повідомили перші писемні джерела римських авторів про давніх германців (IV ст. до н. е.). Згідно загальної європейської періодизації пам'яток пізньої бронзи — раннього заліза час існування ястрофської культури припадає на фінал Гальштадту — першу половину Латена (*A, B*). Основний район поширення ястрофських пам'яток охоплює Ютландію, південні райони Скандинавії, майже увесь басейн Ельби і Везера, а також пониззя Одера. На північніших територіях Скандинавії розселялися у цей час племена, що у мовному відношенні були споріднені з носіями ястрофської культури (с. 48). З півдня і південного заходу ястрофська культура межувала спочатку з південно-німецькою групою Гальштадту, а потім з Латеном, носіями якого прийнято вважати кельтів. На схід від ястрофської культури у басейні Вісли і на правобережжі Одера в цей час була поширенна так звана культура лицьових урн. Про етнічну належність носіїв останньої дослідники не дійшли спільноти: Л. Кіліан вважає, що вони були балто-германцями, М. Гімбутас — балтами (с. 33).

Ми навмисне дещо детальніше зупинимося на описові території поширення германських племен і їх етнокультурного оточення у середині — другій половині I тис. до н. е., оскільки район їх мешкання повністю збігається з областю так званого північного кола (району) культур більш ранніх епох — бронзи і неоліту. Як і ястрофська культура, вони з півдня обмежувалися територіями культур Центральної Європи: саксо-турінгською і одерською із шнуровою керамікою³, а потім послідовно унетицькою⁴ культурою поховальних урн (урнфельд) та лужицькою⁵.

Культури доби бронзи північного регіону вивчені в основному за поховальними пам'ятками, причому у другій половині цієї доби (періоди III—V за Монтеліус) тут скрізь, як і в ястрофській культурі, був характерним обряд кремації, а в більш ранній час доби бронзи переважали трупопокладення. Кераміка протягом всієї доби бронзи одноманітна: в основному присадковаті двовухі чаши, горщики глечикоподібних форм, нерідко з помітним злом форми у середній частині посудини переважно без орнаментації. Кераміка доби неоліту (культури поодиноких могил) у цьому регіоні дещо інша. Вона більш товстостінна, як правило, бідно орнаментована відтисками шнура, насічками або прокресленими лініями. Однак, на думку дослідника, в цілому вона переростає прямо в матеріали доби бронзи, на основі яких, у свою чергу, і складається ястрофська керамічна технологія (с. 59, 62). За доби бронзи (на початку залізного віку) кераміка північного регіону розвивалася лише під значним впливом культур південніших територій — унетицької і гальштадської (с. 57). Про прямі генетичні звязки культур фінального неоліту поодиноких могил і культур ранньої бронзи у регіоні свідчать також і знаряддя праці, зокрема, ідентичні для обох цих періодів крем'яні кінджали (с. 60).

На підставі вивчення матеріалів поселень і поховань автор однозначно стверджує, що у розвитку «культур північного кола» відзначається послідовність від пізнього кам'яного віку і до початку раннього залізного віку, що значною мірою вказує на стабільність етнічного складу населення в регіоні» (с. 57). Отже, Л. Кіліан повністю поділяє думку К. В. Штруве та Г. Швантеса, які стверджували це ще раніше (с. 56).

У пошуках інших аргументів на обґрутування своєї концепції про стабільність складу населення північного району Європи починаючи з доби неоліту, Л. Кіліан звертається до антропологічних матеріалів. Посилаючись на праці Г. А. Нільсена, І. Бранстеда, Г. Швантеса, автор зазначає значну спорідненість краніологічних серій пізнього неоліту і ранньої бронзи регіону, що теж вказує на відсутність у цей час якихось етнічних інновацій (с. 67). На жаль, починаючи з III періоду бронзи на півночі Європи поширюється, як про це вже згадувалося вище, обряд кремації небіжчиків, який триває і в період раннього залізного віку, що значною мірою виключає можливість антропологічних досліджень. Обряд трупопокладення тут знову запропоновується лише у пізньоримський час (I—IV ст. н. е.). «Знайдені на півночі Європи черепи цього часу, — пише Л. Кіліан, — в цілому мало відрізняються від неолітичних і доби бронзи» (с. 68). Населення пізньоримського періоду, як і в попередні часи

³ Свешников I. K. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III—на початку II тис. до н.е.—К., 1974.—С. 248.

⁴ Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe.—Paris, 1965.—P. 248.

⁵ Killian L. Zum Ursprung ... — Abb. 27.

(неоліт, бронза) становило в основному одну північну расу. «Якщо носії ястрофської культури,— завершує свою працю Л. Кіліан,—були германцями, то ютландська культура поодиноких могил становила пракультуру цього народу», тобто є прагерманською (с. 90). В цілому всю історію германців автор монографії поділяє на три періоди — прагерманський (носії культури поодиноких могил), давньогерманський (культури доби бронзи) і пізньогерманський (ястрофська культура).

Оцінюючи працю Л. Кіліана про походження германців в цілому, слід зауважити, що постановка питання про наявність генетичних коренів цього народу у глибокій давнині, зокрема серед носіїв культур шнурової кераміки кінця III — початку II тис. до н. е., заслуговує на увагу. На нашу думку, більшість фахівців початок процесу становлення прагерманських спільнот досі значно омолоджували.

Те саме слід сказати і про визначення часу виникнення багатьох інших мов індо-європейської спільноті Європи і Азії. Тепер відомо, що хетто-лавійська група індо-європейських мов, як про це свідчать писемні джерела, існувала вже наприкінці III — на початку II тис. до н. е. На основі комплексного аналізу гідронімічних і археологічних даних Правобережної України ми дійшли висновку про розселення тут в неоліті — енеоліті (IV — III тис. до н. е.) носіїв фракійського та іллірійського (давньоєвропейського) діалектів⁶. У світлі сказаного думка Л. Кіліана про початок складення прагерманської мовної спільноті у фінальному неоліті Північної Європи має повне право на існування.

Позитивно оцінюючи проведену Л. Кіліаном роботу, слід, однак, вказати і на деякі недоробки. Так, розглядаючи прагерманців, як носіїв культури поодиноких могил, автор нічого не говорить про етнічну належність носіїв інших культур шнурової кераміки, що розташувалися так само на півночі Європи. Враховуючи факт спорідненості останніх з культурою поодиноких могил, не можна не говорити про них у плані їх етнічної належності, оскільки без цього взагалі неможливо висвітлювати дану проблему для первісної доби у вказаному регіоні.

Не можна також вважати логічною і постановку проблеми співвідношення культури поодиноких могил і більш ранніх культур регіону, зокрема культури лійчастого посуду. Справа в тому, що ще у 50-х роках Л. Кіліан писав про пряму спадкоємність культур лійчастого посуду і шнурової кераміки, в тому числі і поодиноких могил. Цієї точки зору, яку потім визнали інші вчені (У. Фішер, М. П. Мальмер), він дотримується і тепер (с. 82). Йдучи за прийнятим у праці припуском ретроспективного розгляду культурних зв'язків, маємо право чекати від автора висновків про генетичну спільність носіїв і цих двох культур в етнічному плані, а отже, й про прагерманську належність племен лійчастого посуду. Однак такого узагальнення в роботі нема. Таким чином, ретроспективний метод Л. Кіліана до кінця не спрацьовує. Автор, сказавши про прагерманську належність носіїв культури поодиноких могил, не говорить про таку саму належність і численних племен культури лійчастого посуду. Л. Кіліан замовчує також і проблеми, зв'язані з культурою кулястих амфор, яка хронологічно, типологічно, а, можливо, і за етносом її носіїв стоїть між культурами лійчастого посуду і шнурової кераміки.

Все це помітно знижує дослідницький потенціал автора і цінність проведеної ним роботи взагалі. Хоча в цілому повернення Л. Кіліана на сучасному етапі знань до автохтонної теорії походження германських племен, висунутій ще наприкінці XIX — на початку XX ст., як нам здається, цілком відправдане.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

⁶ Телегін Д. Я. Иллірийские и фракийские гидронимы Правобережной Украины в свете археологических исследований // ВЯ.— 1990.— № 4.

**Славяне Юго-Восточной Европы
в предгосударственный период**
(Ответств. редактор В. Д. Баран).—
Киев: Наукова думка, 1990.— 486 с.— Илл.

Колективна монографія, підготовлена науковцями відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології АН УРСР, присвячена надзвичайно складній та актуальній проблемі — історії стародавніх східних слов'ян у додержавний період. Якщо феодальний період східнослов'янської державності та культури, представлений старожитностями Київської Русі, вивчений та узагальнений вже досить повно, то етапи історії та культури східних слов'ян першої і другої половини I тис. н. е. досліджені недостатньо. Це торкається питань території та розселення слов'ян рубежу і першої половини I тис. н. е., їх ролі в історії Європи епохи провінціально-романських впливів і раннього середньовіччя V—VII ст. н. е. і, нарешті, — формування того історико-культурного і державного феномену, який пов'язаний з виникненням Київської Русі.

Написанню монографії передували багаторічні польові археологічні дослідження, проведенні на Україні вченими Інституту археології АН УРСР, а також дослідниками з вузів і музеїв республіки. В результаті широкомасштабних пошуків у лісостеповій і лісовій зонах Південно-Східної Європи відкриті й вивчені серії поселень, могильників, жертвників-капищ від рубежу і до кінця I тис. н. е. Важливо, що в процесі цієї роботи вдалося заповнити ті хронологічні лакуни, які донедавна, на думку дослідників, існували у II і V ст. н. е. для Лісостепу України. Тепер, коли вказані хронологічні проміжки заповнені конкретними археологічними матеріалами, процес історико-культурної послідовності й генетичного розвитку східнослов'янського населення протягом всього I тис. н. е. став більш обґрунтovаним і рельєфним. Величезний археологічний матеріал у зіставленні з даними писемних історичних джерел, лінгвістики, антропології дозволив авторам книги ґрунтовно заглибитися у вивчення як етнокультурних, так і соціально-економічних структур східнослов'янського населення Південно-Східної Європи, яке знаходилося, природно, в оточенні сусідніх з територією етносів.

Важливо, що авторський колектив розглянув археологічні історико-культурні комплекси I тис. н. е. у відповідній історичній динаміці. Автори виходять з того, що археологічну культуру слід розглядати у процесі її розвитку. Вона може змінюватися, губити ті чи інші риси, набувати нові, особливо при контактах з іноземчими групами населення; може трансформуватися у відповідності з новими історичними умовами (період впливів провінціально-романської культури, специфічні умови середини I тис. н. е., історико-етнографічні особливості, пов'язані з гунською та аварською експансіями і т. п.). Але при всьому цьому на кожному новому етапі історії східних слов'ян у їх матеріальній і духовній культурі залишаються та фіксуються ті риси, які дозволяють простежити генетичну спадкоємність населення Лісостепу України впродовж всього I тис. н. е. Це фіксується у типах жител, господарському землеробському спрямуванні побуту, розвитку ремесел, похованьй обрядності, а також у розвитку язичницької слов'янської релігії паралельно з поширенням елементів християнства.

Природно, що автори монографії користувалися методом ретроспективного вивчення археологічних комплексів (від кінця і до початку I тис. н. е.). Це дозволило їм заглибитися до історичних витоків слов'янства в цілому та його східнослов'янської частини — зокрема.

У розділі I розглянуті археологічні матеріали рубежу і першої четверті I тис. н. е. Аналізуються й порівнюються всі основні ознаки зарубинецької, пшеворської, поясноши-ти-лукашівської, липицької культур, пізньолатенської культури Закарпаття, а також пізньо-скіфські і сарматські пам'ятки півдня України. Особливу увагу приділено зарубинецькій культурі й волино-подільській групі пам'яток. У вказаних культурно-історичних утвореннях перших століть нової ери сформувалися ті риси слов'янської культури, які у пізніші століття через лісостепову групу черняхівської культури і старожитності київського типу вливаються в археологічні пам'ятки східнослов'янського раннього середньовіччя V—VII ст. н. е.

Розділ II висвітлює етнокультурні процеси другої чверті I тис. н. е. Тут аналізуються археологічні культури, які мали безпосереднє відношення до формування ранньослов'янських угруповань або вплинули на них як результат безпосередніх територіальних контактів (культури — черняхівська, київська, вельбарська, карпатських курганів). Розглянуто матеріали житлового будівництва: для південної, причорноморської зони — з кам'яним будівництвом; з наземними каркасними і напівземлянковими житлами — для лісостепового регіону. Два останні є надзвичайно близькими між собою, особливо, коли врахувати порівняно незначне заглиблення основи напівземлянок й використання дерев'яних конструкцій (стовпових і зрубних) при спорудженні стін будівель.

Автори приділили певну увагу й матеріалам поховального обряду черняхівської культури, культури карпатських курганів, вельбарських старожитностей, а також київської культури. Остання, однак, представлена поки що значно меншими матеріалами у порівнянні з пам'ятками вищезгаданих культур. Вивчення поховального обряду добре з'ясовує ті інтеграційні процеси, які відбувалися на землях Південно-Східної та Центральної Європи у першій половині I тис. н. е.

Керамічний комплекс пам'яток першої половини I тис. н. е. знаходиться в центрі уваги авторів. На основі його класифікації й виділення головних типів місцевого ліпного посуду (паралельно з гончарними виробами) у монографії вдалося визнати ті групи ліпної кераміки, які є безсумнівними етнокультурними показниками. Якщо гончарне ремісничче виробництво значною мірою навколо давні історико-етнографічні особливості, то виготовлення ліпного посуду відбивало етнографічні риси стародавнього слов'янського населення. На основі вказаних спостережень вдалося визначити регіони переважання місцевого субстратного й прийшлого населення, що в умовах початку «великого переселення народів», очевидно, відбиває хід реального історичного процесу. Дослідження показали, що ряд форм ліпних горщиків лісостепової групи черняхівської культури, київської, а також культури карпатських курганів об'єднується спільними ознаками, які мають свої генетичні корені у пізньозарубинецькому посуді та керамічних формах волино-подільської групи.

Говорячи про гончарний посуд, який побутував у слов'янських племен Лісостепу, дослідники відзначають, що він певною мірою сприйняв форми місцевої ліпної кераміки, а також відбиває найбільш стійкі економічні і культурні зв'язки з іншими територіями, зокрема — з впливом провінціальноримських центрів. При цьому необхідно підкреслити, що у першій половині I тис. н. е. в регіоні Лісостепу гончарне виробництво набуло широкого розповсюдження. Про це свідчать не тільки зразки високоякісного гончарного посуду, а й наявність ряду двоярусних гончарних печей, які відкрито є досліджено в різних пунктах Південно-Східної Європи.

У монографії аналізуються й серії речей, пов'язаних з землеробсько-скотарським побутом, веденням домашнього господарства, використанням певних форм одягу, прикрас, які засвідчують досить високий рівень побутової культури II—V ст. н. е.

Розділ III присвячений визначним, провідним тенденціям розвитку матеріальної культури Південно-Східної Європи першої половини I тис. н. е. В процесі дослідження виділені ті елементи матеріальної культури, які наче наскрізь проходять через всі історико-культурні спільноти першої половини I тис. н. е. і проявляють себе у східнослов'янських старожитностях раннього середньовіччя V—VIII ст. н. е. Історичні витоки традиції цих культур, як вважають автори книги, знаходяться у поморсько-підкльошовій культурі часів латену, скіфській лісостеповій, а також у підгірцевських і мілоградських старожитностях.

Автори простежують певну спадкоємність основних елементів цих культур у зарубинецькій, пізньозарубинецькій, волино-подільській, у лісостеповій черняхівській та київській культурах. Говорячи про поховальний обряд, дослідники відзначають, що при всій своїй консервативності він змінюється, гублячи ті чи інші риси або набуваючи нові. В результаті інтеграції певних етнічних груп у черняхівському суспільстві II—V ст. н. е. виникають форми ідеологічних уявлень, за якими співіснували різні способи захоронення (інгумація, кремація в урнах і ямах та ін.) на одних і тих же могильниках.

Саме біртуалізм став основною формою поховального обряду в першій половині I тис. н. е. Він фіксує наявність під покровом черняхівської культури різних етнічних компонентів: скіфо-сармати, фракійці, слов'яни, готи. Слов'янський етнічний компонент найбільш яскраво проявляє себе в лісостеповому Дністро-Дніпровському межиріччі. Зокрема, на черняхівських поселеннях Подністров'я зафіксовані житла-

напівземлянки з печами-кам'янками і наборами ліпної кераміки, які знаходять своє історичне продовження у житлах-напівземлянках з відповідними ліпними керамічними комплексами корчаксько-празької та пеньківської культур V—VII ст. н. е. Разом з цим, на деяких східнослов'янських ранньосередньовічних поселеннях представлена й залишки наземних будівель — прямий перегук з частиною наземних жителів черняхівських племен Лісостепу.

У розділі IV йдеться про ранньослов'янські культури V—VII ст. і етнополітичну консолідацію слов'ян. Тут представлені результати польових археологічних досліджень, а також теоретичних розробок матеріалів східнослов'янських культур раннього середньовіччя на землях Південно-Східної Європи (корчаксько-празька, пеньківська й колочинська). Значну увагу автори приділили аналізу житлового будівництва, похованальному обряду, масовій кераміці. Зокрема, на основі типів жител та деяких особливостей в кераміці можна говорити про етнографічні особливості зазначеніх трьох груп ранньосередньовічного східнослов'янського населення. Стратиграфічні та хронологічні спостереження дозволяють зіставити їх розглянуту у історичній динаміці лісостепові східнослов'янські старожитності пізньоримського і ранньосередньовічного періодів.

У-й розділ вміщує археологічні матеріали про східних слов'ян VIII—IX ст. Проведені хронологічні розробки дозволили виділити пам'ятки періоду VIII—IX ст., кількість яких нараховується сотнями. Ці археологічні дані фіксують процес історії східних слов'ян періоду утворення Київської Русі. Велика увага приділена авторами східнослов'янським поселенням, похованальному обряду, кераміці та іншим категоріям знахідок. У розділі вміщено зведену типологію кераміки трьох основних археологічних культур VII—X ст. Південно-Східної Європи — Луки-Райковецької, волинцевської та роменської.

Дослідження показали, що наприкінці I тис. н. е. зростає густота населення. Збільшується й кількість укріплених городищ. Поряд з основною масою сільських поселень, існують общинні, ремісничі й культові центри, зароджуються феодальні замки та міста. Формуються риси економіки, соціального укладу та культури, характерні для феодального суспільства. Складається Давньоруська держава, основні віхи історії якої містять давньоруські літописи, а також зарубіжні писемні джерела IX—X ст. (праці географа Баварського, Костянтина Багрянородного, перського Аноніма, арабських письменників і ін.).

У VI-му розділі йдеться про слов'ян та оточуючий їх світ. Зокрема, аналізуються контакти слов'янських племен з їх сусідами — балтами, германцями та кочовими племенами на півдні. Автори посилаються на думку відомих лінгвістів, які показали, що між слов'янами й балтами на певному етапі історії існувала якась генетична спільність. До балто-слов'янської спільноті відносять милоградську й поморську культури раннього залізного віку. Далі відбувається процес виділення слов'янського етносу, що відбилося, зокрема, у старожитностях поліської групи зарубинецької й частково київської культури (рубіж н. е. — перша половина I тис. н. е.). Протягом вказаного періоду дослідники простежують тісні контакти слов'янських культур з культурами балтського світу (дніпро-двинською, верхньоокською, штрихованої кераміки та ін.). Археологічні матеріали фіксують інфільтрацію слов'янських культур у масив балтів передусім у регіоні Верхнього Подніпров'я.

У ранньоримський період слов'яни стикаються з давніми германцями, а слов'яно-готські війни кінця IV — початку V ст. можна вважати важливим етапом слов'яно-германських відносин у Південно-Східній Європі. Заключний період таких контактів наступає в ході слов'янської колонізації Середньої Європи і Балканського півострова у VI—VII ст., що викликало активізацію різnobічних зв'язків між германцями і слов'янами.

Розділ висвітлює також і питання про контакти слов'янського населення Південно-Східної Європи з різними кочовими племенами, які хлинули з Азії у Причорноморські степи. У висвітленні ролі кочовиків в історії Південно-Східної Європи в середині I тис. н. е. використані, крім археологічних даних, писемні свідчення про гунів і аварів, про строкату етнічну структуру цих союзів племен, економічний і соціальний уклад суспільства. Простежується процес культурної асиміляції кочовиків, які опинилися у слов'янському середовищі (на деяких слов'янських селищах порубіжжя лісостепу і степу виявлені залишки поодиноких жител типу юрт; у цьому ж регіоні — зафіксовані окремі захоронення-трупопокладення, які пов'язують з кочовиками).

Археологічні матеріали порубіжжя Лісостепу і Степу середини і другої полови-

вини I тис. н. е. дають можливість простежити взаємовпливи слов'янської та кочовницької культур. Важливе значення в історії півдня країни з 30-х років VII ст. починає відігравати Хозарський каганат. Контакти з хозарами відбилися у ряді пам'яток (багаті захоронення знаті, а також речові скарби типу Перещепинського, Глодоського, Ново Санжарського та ін.). Аланські й болгарські племена, які підкорилися владі Хозарського каганату, створили яскраву салтово-маяцьку археологічну культуру VIII—X ст. У розділі переконливо показано культурну інтеграцію слов'янського і алано-болгарського населення басейну Дону, Сіверського Дінця, у Степовому Подніпров'ї та у Дністро-Дунайському межиріччі.

Про витоки ранньослов'янських культур Східної Європи йдеється у розділі VII. Вказано частину дослідження побудована на ретроспективному принципі зіставлення східнослов'янських пам'яток другої половини, середини і першої половини I тис. н. е. Велике значення мають, зокрема, синкретичні пам'ятки V ст., які переконливо засвідчують автохтонність давньослов'янського населення у лісостеповій зоні Дністро-Дніпровського межиріччя. Східнослов'янська ранньосередньовічна культура V—VIII ст., як показують автори дослідження, відбуває процес інтеграції місцевих культур римського часу (черняхівської, київської, культури карпатських курганів). Київська культура, як вони вважають, стала генетичною основою пеньківської та колочинської груп ранньосередньовічних пам'яток, а черняхівська у Подністров'ї — корчаксько-празької. Вказані напрями дослідники вважають складовими ланками єдиного історичного процесу, що привів до формування матеріальної і духовної культури ранньосередньовічного східнослов'янського населення VI—VIII ст. н. е.

Це була надзвичайно важлива історична подія, що знаменувала утворення більш-менш єдиної матеріальної та духовної культури стародавніх східних слов'ян. Важливе місце давньослов'янського субстрату фіксують також лінгвістичні та гідронімічні матеріали, які аналізуються в роботі.

Соціально-економічному розвитку населення Південно-Східної Європи у I тис. н. е. присвячено VIII-й розділ монографії. У цій частині книги розглянуті особливості господарства та соціального розвитку східнослов'янського населення. Автори простежили поступальний розвиток землеробства за матеріалами зарубинецької, київської і лісостепової частини черняхівської культури, які сприяли високому рівню землеробського укладу у східнослов'янського населення середини і другої половини I тис. н. е. Аналогічна картина визначилася й при аналізі поступального розвитку металургії та металообробки. З'ясувалося, зокрема, що металургійні горни багаторазового використання були характерні для місцевих культур тоді, як горни одноразової плавки мали центральноєвропейське походження.

Важливим є процес трансформації гончарного виробництва. У III—IV ст. воно було досить розвинутим під безпосереднім впливом провінціальноримських традицій. У середині I тис. н. е.—переживає занепад, а наприкінці третьої четверті I тис. н. е. простежується нове піднесення. За наявними знахідками можна говорити й про розвиток ювелірного ремесла, а також цілого ряду домашніх промислів (деревообробного, ткацького, по обробці шкіри, костерізного, каменотесного і т. і.).

Дослідники інтерпретують й головні напрями торгівлі, які були характерними для східнослов'янського суспільства протягом першої і другої половини I тис. н. е. У зв'язку з цим важливим індикатором широких економічних зв'язків виступають римські монети, гончарні та скляні імпортні вироби тощо. Важливим фактором економічного життя східнослов'янського суспільства напередодні утворення Давньоруської держави була внутрішня та зовнішня торгівля. Остання зафіксована певним притоком візантійських монет. У Подунав'ї, наприклад, візантійські монети знаходилися в обігу з V по VII ст. Для Лівобережжя Дніпра певне значення в торгівлі мали арабські монети VIII—IX ст.

Завершують вказаний розділ матеріали про суспільні відносини й сакральні пам'ятки Південно-Східної Європи в I тис. н. е. Як показали автори, ранньому етапу розвитку територіально-сусідської общини відповідали племена, пізніму — союзи племен, а власне сусідській общині — ранньодержавні утворення феодального типу. Що стосується сакральних пам'яток, то в розділі розглянуті найголовніші з них (вони відносяться до язичницьких культів, а також до складної системи духовної культури в цілому).

У заключному розділі підведено підсумки дослідження. У ньому зазначається, що проведений аналіз археологічних старожитностей I тис. н. е. Південно-Східної Європи відкрив всю складність етнокультурних процесів на даній території. Найваж-

ливішим результатом є визначення тих етнокультурних ознак, які свідчать про безперервний розвиток субстратного східнослов'янського населення Лісостепу впродовж всього I тис. н. е., а з другого боку — елементів матеріальної культури, які були привнесені ззовні іраномовним, фракійським, германським, балтським і тюркським населенням.

Основні риси матеріальної і духовної культури східних слов'ян першої та другої половини I тис. н. е. знайшли своє історичне продовження у культурі Давньоруської держави — Київської Русі.

Таким чином, авторський колектив створив фундаментальну наукову працю про слов'ян Південно-Східної Європи в додержавний період. Книга добре ілюстрована і має солідний науковий довідковий апарат. Важливо, що в кожному розділі подано історіографічний екскурс, що надає монографії форми своєрідної енциклопедії про вивчення історії та культури давніх східних слов'ян першої і другої половини I тис. н. е. Монографія відкриває перспективи для дальнього поглиблення вивчення історії та культури слов'ян в Європі.

Все це дозволяє поставити книгу в один ряд з небагатьма працями світового слов'янознавства і підтримати Вчену Раду Інституту археології АН УРСР, яка висунула авторський колектив рецензованої монографії на здобуття Державної премії Української РСР.

I. С. ВИНОКУР

Одержано 3.01.91.

Винничук Л.

Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима

(Перевод с польского В. К. Ронина). —

М., 1988. — 496 с.

Видавництво «Вища школа» видрукувало стотисячним тиражем книжку, присвячену побуту і звичаям греків та римлян. Незважаючи на віддаленість античної доби, вона зацікавила широкі кола читачів: монографія Л. Винничук близько випадково зникла з поліць книгарень.

У вітчизняній історіографії для масової читанкої аудиторії написано чимало праць з античної історії та мистецтва, видано переклади творів багатьох давніх авторів. Однак книжок про те, як проходило походжене життя пересічного елліна чи римлянина, у нас надзвичайно мало, і не лише популярних, а й суперечкою наукових. До їх числа належать дві невеликі популярні книги К. М. Колобової та О. Л. Озерецької «Как жили древние греки» (Л., 1959) та М. Ю. Сергієнко «Простые люди древней Италии» (М.—Л., 1964), а також дві наукові монографії — тієї ж М. Ю. Сергієнко «Жизнь древнего Рима» (М.—Л., 1964) і Г. С. Кнабе «Древний Рим — история и повседневность» (М., 1986). Зміст статей збірника «Быт и история в античности», що вийшов друком недавно (М., 1988), в основному присвячено Риму. І це не випадково: в науковій історіографії римський побут досліджено значно докладніше, ніж грецький.

Праці про побут і звичаї античної людності створено здебільшого філологами. Досконально знаючи античну літературу, вони по крихтах зібрали із різних творів свідчення про повсякденне життя, яке не привертало пильної уваги античних письменників, та й у наш час ще досить рідко постає об'єктом історичного дослідження. Тим часом, історію творять окремі люди, а побутові умови відіграють суттєву роль в їхньому житті. Таким чином, цей бік існування людства заслуговує на не меншу увагу, ніж політичні, економічні й культурні колізії того чи іншого етапу розвитку суспільства.

Рецензована праця належить перу одного з найстаріших професорів класичної філології Варшавського університету. Тому не випадково найсильнішою стороною дослідження слід визнати живе звучання віршів і прози давніх авторів, що на сторінках книжки наче самі представляють свій час. Читач разом із ними входить до будинків

© М. В. Скржинська, 1991

людей тієї доби, бачить, як дніють чоловіки, жінки і діти, відвідує гамірні ринки, дружні застолля, мандрує суходолом і морем, читає згортки рукописів, сидить у театрі чи на стадіоні, відпочиває у теремах або на заміській віллі. До найбільш вдалих розділів варто віднести ті, де оповідається про різні свята і видовицька, а також про шляхи і подорожі. Тут не лише багато фактичних даних. Яскраво виступають відмінності у характері давніх греків і римлян.

Водночас не можна не відзначити, що деякі розділи авторові не вдалися. На-самперед сказане стосується грошей, їх виникнення і обігу. Про це написано дуже коротко і поверхово, так що подібні розділи можна було б взагалі не вміщувати до книги, тим паче, що в них чимало фактичних помилок. І це при тому, що нумізматика є однією з найбільш розвинутих галузей антикознавства. Сумно, коли читачеві повідомляється давно застаріле датування початків карбування монет (блізько 700 р. замість середини VII ст.) або наводиться археологічно не обґрунтоване твердження про існування першого монетного двору на Егіні й про вживання, хай і нечасте, залізних грошей (у Спарті лише в домонетну добу користувалися залізними засобами платежу, але то були товарогроші). Автор перебільшує міжнародну роль афінської монети, поряд з якою не менш авторитетними були монети Корінфа й Егіни, і навіть побіжно не згадує про надзвичайно важливу роль ув обігу кізікінських золотих статерів. З тексту книжки виходить, що перші монети «карбували із сплаву золота із сріблом, з так званого електрону чи білого срібла», — не зважим було б пояснити, що це природне об'єднання двох благородних металів, і що взагалі спочатку для монет використовувався той коштовний метал, яким володіла країна. Цим, зокрема, пояснюються карбування срібної монети в Афінах, що мали Лаврійські рудні.

Прикрі помилки є у розповідях про грецьку й римську монетні системи: 1 обол відповідає не 6, а 8 халкам, 1 халк — не 2, а 7 лептам, 4 сестерції — не 10, а 16 асам, 1 сестерцій — не 2,5, а 4 асам.

Невдалим вважаємо і розділ про грецькі імена та прізвища. Він розпочинається хибним твердженням, ніби «Софокл, Алківіад, Аристід, Платон, Сократ — все це швидше не імена, а прізвища. Але вони ніколи не виступають у джерелах разом з якимсь іншим особовим найменуванням». Всупереч цьому твердженню далі в книжці згадується, що в афінських документах належало зазначати також ім'я батька, і читач залишається здивований, яку ж тоді роль воно відігравало при «прізвищі».

Насправді Софокл, Алківіад, Аристід та ін. — це якраз імена, що в епіграфічних пам'ятках і в багатьох літературних творах подаються разом з відкінутими автором «іншими особовими найменуваннями», а саме: у мужчин і незаміжніх жінок вказується ім'я батька, у заміжніх — ім'я чоловіка. Для того, щоб переконатися в цьому, досить відкрити будь-яке зібрання грецьких написів. Ось, наприклад, надгробний боспорський напис: «Деметрій і Фемістокл, сини Гокона, прощайте» (КБН, № 384). Тут записані імена двох братів та їх спільнє «прізвище». Слово «син» нерідко опускалося, тоді ім'я батька чи мужа приєднувалось у родовому відмінку до власного імені. У такий спосіб виникли й наші прізвища типу Іванов, Петров. Крім того, греки нерідко задля уточнення додавали називу батьківщини людини. Тому багатьох письменників і видатних політичних діячів, особливо тих, котрі носили поширені імена, досі називають з такими визначеннями: Олександр Македонський, Деметрій Фалерський, Гекатей Мілетський, Діонісій Галікарнаський, Аполлоній Родоський тощо. З тексту розглядуваного розділу виходить, що найменування за батьківчиною було характерним головним чином для рабів, яких часто називали за допомогою відповідного етнікона: Лідієць, Сірієць. Однак відомо, що подібні імена мали і греки, починаючи з архаїчної доби: згадаємо Перса, брата Гесіода, до якого поет звертається у поемі «Труди і дні».

Як мовилось, книжка написана головним чином на літературних пам'ятках, археологічні ж джерела залучені в основному у вигляді хрестоматійних свідчень про розкопки Помпей та Рима. Така традиція описання побуту і звичаїв бере початок у XIX ст. Нагадаємо відомі у російських перекладах книжки Ф. Велішського, А. Магаффі й П. Гіро¹, а також написані в останні десятиліття праці західноєвропейських учених²;

¹ Велишский Ф. Ф. Быт греков и римлян.— Прага, 1878.— 670 с.; Магаффі А. Древнегреческая жизнь.— Спб., 1879.— 167 с.; Гіро П. Частная и общественная жизнь греков.— Спб., 1897.— 538 с.

² Fracelière R. La vie quotidienne en Grèce au siècle de Pericles.— Paris, 1959.— 369 р.; Picard Ch. La vie dans la Grèce classique.— Paris, 1960.— 127 р.; Webster T. Everyday life in classical Athens.— London—New-Jork, 1969.— 192 р.; André I. Les loisirs en Grèce et Rome.— Paris, 1984.— 124 р.

такими є згадані вище монографії М. Ю. Сергієнко і Г. С. Кнабе. Однак сучасний розвиток науки вимагає широкого застосування для розкриття порушеної теми різноманітного археологічного матеріалу; він не лише доповнює, а й коригує свідчення античних авторів, твори яких дійшли до нас далеко не в повному вигляді. Цей недолік позначився й на рецензований праці.

Наприклад, Л. Винничук перебільшує значення мисливства і поширення страв із дичини у греків і, навпаки, недооцінює роль риби. З погляду філолога це зрозуміло, адже зберігся трактат Ксенофона про мисливство, крім того Платон у «Законах» міркував про користь занять мисливством для юнацтва. Спеціальних же творів про рибальство і рибні страви у щоденному раціоні греків і римлян ми не маємо. На той же час остеологічні матеріали із шарів античних міст Північного Причорномор'я доводять, яку саме рибу їли греки і наскільки вона була поширеною у всі періоди античності. Навпаки, кістяні залишки диких тварин свідчать про велими незначну роль полювання, хоча умови для нього в Північному Причорномор'ї були більш сприятливими, ніж у материковій Греції. Тому немає жодних підстав для висновку про те, що якесь частина греків полювала, аби прохарчуватись. Цікаву цитату з Лукіана про величезний корабель з Єгипту (с. 68) можна було б проілюструвати унікальним зображенням великого єгипетського судна «Ісіда», нещодавно знайденого у Німфеї. В тексті ж присутній малюнок лише одного корабля, що відноситься до раннього етапу грецького мореплавства.

Взагалі у книжці наведено дуже мало зображень речей, що оточували греків у повсякденному житті. Наявні ілюстрації відзначаються випадковим характером, так що від них можна було б взагалі відмовитися. Наприклад, єдина ілюстрація предметів туалету (с. 297), вміщена без пояснення, залишає читача в невіданні, для чого конкретно призначалися ті предмети. До речі, серед них немає такої обов'язкової речі, як люстерько. Тим часом чудові зразки дзеркал у великій кількості знайдено при розкопках. Подібні приклади можна було б значно примножити, але сенс нашого зауваження зводиться до одного: вивчення обраної Л. Винничук теми обов'язково має спиратися на археологічні джерела не меншою мірою, ніж на літературні.

Не все в ілюстраціях задовільняє інтерес навіть не дуже обізнаного читача. По-перше, лише біля небагатьох рисунків зазначено час створення тієї чи іншої пам'ятки образотворчого мистецтва; у більшості випадків цього немає, як немає дат під реконструкціями тих чи інших будівель, наприклад, римської бібліотеки (с. 225) чи театру в Прієні (с. 361), не кажучи вже про авторів тих реконструкцій. Це прикро, тому що в книжці розглядається величезний період історії, від кріто-мікенської до римської доби, й читачеві незрозуміло, який час ілюструє те чи інше зображення. Подруге, майже ніде не зазначено, з якої пам'ятки (вазовий живопис, скульптура, мозаїка) виконано той чи інший рисунок. Тому недосвідчений читач не відрізить однакові за розмірами рисунки на денциях кіліків V—IV ст. до н. е. й більш пізні мозаїки (пор. с. 51 і 153, 384, 395, 398), а після реалістичних зображень доби класики й еллінізму подивується від «невмілого» рисунка геометричного стилю (наприклад, на с. 341). Не завжди вдало обрані фрагменти тих чи інших пам'яток. Так, на відомому чорнофігурному лекіфі майстра Амасіса показано весь процес обробки вовни: її зважування, прядіння, ткання і складання готових виробів. У книжці ж відтворено 4 жінки, що прядуть, і жодної — за ткацьким верстатором (с. 201). Підпис під рисунком не повідомляє, звідки його взято, і не зовсім правильно його тлумачить: «жінки прядуть і складають покривала». Знаючи, що чоловічі й жіночі плащи являли собою гарно задрапірований прямокутний шматок тканини і відзначаючи схожість орнамента на хітонах жінок і тих виробів, які вони складають, вірогідніше слід вважати, що вони зайняті виготовленням одягу.

В цілому монографія Л. Винничук заповнює суттєву лакуну в історіографії античності. Відзначені недоліки не можуть затулити численних достоїнств книжки, що в легкій і невимушній формі оповідає про повсякденне життя тих, хто заклав фундамент європейської цивілізації. На закінчення додамо, що радянські вчені й особливо археологи, що володіють величезним матеріалом про побут різних давніх народів, залишаються в боргу перед нашою читацькою аудиторією, яка виявила такий великий інтерес до нарисів про буденне й святкове життя Греції та Рима.

M. B. СКРЖИНСЬКА

Одержано 12.01.91

Археологические исследования на Полтавщине:

Сборник научных трудов.—

Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1990.— 116 с.

Зростання обсягу польових досліджень археологічних пам'яток на Україні загальновідоме. Роль краєзнавчих музеїв у цьому процесі теж досить значна. Велике накопичення польової документації в архівах наукових та культурно-просвітніх закладів ускладнює використовування їх вченими внаслідок обмеженої можливості знайомства з цими даними. Тож раціональним виходом з даної ситуації є широка публікація нових матеріалів та їх науковий аналіз. Подібним виданням став вихід у світ збірника наукових праць, присвяченого 100-річчю Полтавського краєзнавчого музею, що вийшов з друку минулого року в Полтаві. За останнє десятиріччя це, певно, перший такий збірник серед видань краєзнавчих музеїв України.

Збірник містить 10 статей різного наукового гатунку співробітників як музею, так і інших наукових закладів.

У нарисі О. Б. Супруненка вперше зібрані дані про археологічні дослідження Полтавського краєзнавчого музею за 100 років його існування. З неабияким інтересом читаються рядки історії археологічних досліджень співробітників музею В. М. Щербаківського, М. Я. Рудинського, О. К. Тахтая та ін. Нарис дає досить повне уявлення про минулі і сучасні польові дослідження музею, його зміст може бути використаний як гарний довідковий матеріал, необхідний для проведення досліджень в Полтавській області. Шкода, що в нарисі немає карти досліджень музеем археологічних пам'яток Полтавщини, від цього він би тільки виграв.

Досить цікаві публікації розкопок курганів. Так, Л. М. Лугова та Ю. О. Шилов розповідають про дослідження михайлівського кургану ранньозрубного часу. Ця пам'ятка відноситься до так званих «довгих курганів», відомих в Степу на півдні ще з більш давнього часу. Досить складна стратиграфія насипів кургану (іх щість), та більш-менш чітке ув'язування поховань з досипками насипу являє собою значний внесок у справу досліджень курганів взагалі і зокрема курганів доби пізньої бронзи.

У кургані простежені залишки процесу похованального обряду, пов'язаного з вогнем. Обпалення поверхні насипу досить рідкісне явище, ця ознака може складати специфіку місцевого похованального звичаю за доби бронзи. Додамо, що цей курган найбільш північно-західний серед курганів ранньозрубного часу.

Суттєвим доповненням до попередньої публікації є замітка О. П. Журавльова з даними визначення остеологічного матеріалу, зібраного в похованнях михайлівського кургану, що має бути при кожній з подібних публікацій, але, на жаль, не завжди робиться навіть в солідних наукових виданнях.

І. С. Мельникова опублікувала в збірнику дані про розкопки двох курганів біля с. Мушта Решетилівського району та с. Кириленки Кременчуцького району. Обидва кургани належать до ямного часу. В одному з них зафіксовано катакомбне поховання, що для даної території досить рідкісне явище і тому може мати неабияке значення для вирішення питань про розповсюдження пам'яток цієї культури. Шкода, що при дослідженні цього поховання не вдалось зафіксувати устрій похованальної споруди: ні катакомби, ні підбою. Навіть кістки ніг померлого не збереглися і тому не можна чітко уявити його положення. Лише присутність горщика дає автору можливість віднести це поховання до катакомбної культури, хоча в даному випадку цього трохи замало.

І. М. Кулатова опублікувала матеріали скіфського жіночого поховання IV століття до н. е. з курганного могильника біля с. Олефірщина, де були знайдені досить цінні імпортні речі. В цілому, весь комплекс знахідок встановлює верхню дату всього могильника, що налічує 31 курган.

У збірнику І. В. Бовкун публікує кам'яну мотику, знайдену ще у 30-і роки. Це перше знаряддя такого типу відоме на Полтавщині. Шкода лише, що така знахідка пролежала майже невідомою понад 60 років, коли культурний шар, що, можливо, міг бути на місці, де її знайшли, навряд чи уцілів. Але все одно, район, де ця мотика була знайдена, зараз потребує щільної уваги збоку археологів.

Кілька статей збірника присвячені дослідженням поселень. Так, В. В. Приймак

подає матеріали охоронних розкопок поселення останньої чверті I тис. н. е. у верхів'ях Ворскли. Отримані матеріали, вважає автор, дозволяють віднести цю місцевість до району формування сіверянської спільноти. Ці дані також збагачують відомості про пам'ятки пізнього етапу роменської культури. Автор робить висновок про те, що характер розміщення пам'яток роменської культури, мабуть, відображає племінну структуру сіверянського союзу. Однак висновок цей у статті нічим не аргументується. Слід зауважити недбалість в подачі ілюстрацій до цієї публікації: жодна з них не має позначені позицій малюнків, про які йдеться в тексті, тому читачу важко орієнтуватися в них.

Стаття О. В. Сухобокова та С. П. Юренка присвячена аналізу керамічного комплексу Опішнянського городища другої половини VIII ст. н. е., що зберігається в Полтавському музеї. Проведений аналіз дозволив авторам віднести Опішнянське городище до пам'яток з проміжним станом між волинцевською та роменською культурами в межах другої половини VIII ст. н. е. Цей досить аргументований висновок приміряє існуючі суттєві розбіжності щодо відносної хронологічної та культурної інтерпретації цього городища.

В. О. Мокляк ввів до наукового обігу матеріали розвідок з Новосанжарського району в Нижньому Поворсклі.

Дуже цікавою видается стаття Ю. Ю. Моргунова про функціональне призначення прикордонних городищ Південно-Східної Русі. Порівняння площ городищ виявило основу типології укріплень та висвітило чітку систему захисту руських земель від кочовиків. Наявність чергування щільних груп городищ, обмежених широкими лакунами, на думку автора, свідчить про їх різне функціональне призначення. У праці є досить виразна карта розміщення укріплень досліджуваної території, графи зв'язків городищ та їх хронологічна таблиця. Все це значно поліпшує сприйняття тексту читачем та, що найбільш цінно, робить висновки автора обґрунтованими.

Ю. Ю. Моргунов відзначив, що нерівномірність дослідження укріплень заважає робити узагальнюючі висновки щодо реконструкції всієї системи оборони загалом. Але розглядання великої кількості городищ водночас дещо полегшує це завдання. Висновок автора дуже важливий в методичному плані. Дійсно, заглиблення в окремі риси об'єкту дослідження відводить дослідника від сприйняття його в цілому. Тому наїрні з такого роду дослідженнями варто проводити і більш узагальнюючі, що потребують широкого обсягу матеріалів, у даному випадку городищ. Автор слушно скривався подібною можливістю і отримав гарний результат.

Таким чином, рецензований збірник містить в собі не тільки публікації досліджень нових археологічних пам'яток, але й аналітичні наукові праці. Дане видання — добрий приклад для інших краєзнавчих музеїв України. Хочеться вірити, що вони не забаряться і стануть випускати подібні збірники, та не тільки у зв'язку з багаторічними ювілеями, а постійно і регулярно, що і стане найкращими звітами про діяльність археологів-дослідників того чи іншого краю.

M. O. РИЧКОВ

Одержано 23.01.91

ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ГЕРОДОТ «ІСТОРІЯ» *

Книга IV

1. Після здобуття Вавілона Дарій вирушив у похід на скіфів. Оскільки Азія мала в своєму населенні багато чоловіків і в царські скарбниці постійно надходило багато грошей, Дарій побажав помститися на скіфах за те, що вони колись удерлися до Мідії, перемогли тих, хто намагався їх затримати, і так вони перші розпочали ворожі дії. Справді, як я вже сказав вище, скіфи були владарями Верхньої Азії впродовж двадцяти восьми років. Удерлися вони до Азії, переслідуючи кіммерійців, і позбавили влади мідійців, бо до приходу скіфів, мідійці владарювали в Азії. Але скіфи, які були відсутні протягом двадцяти восьми років, коли вони повернулися до своєї країни, спіткали випробування такі тяжкі, як і ті, що були в Мідії, але вони зустріли там численне вороже військо, бо скіфські жінки через те, що їхніх чоловіків не було з ними так довго, взяли собі за чоловіків рабів.

2. Усіх своїх рабів скіфи осліплюють, а причина цього молоко, яке вони звичайно п'ють. І ось як вони це роблять. Вони беруть кістяні рурки, дуже схожі на сопілки, засовують їх у статеві органи кобил і дмухають ротом, і коли один дме, другий доить. Вони кажуть, що так вони роблять тому, що через дмухання роздуваються жили кобил і спускається її вим'я. Коли вони закінчують доїти, вони наливають молоко в глибокі дерев'яні посудини, саджають навколо кожної посудини на однаковій відстані один від одного сліпих і ті збовтують молоко. Потім вони знімають вершки, що утворюються на поверхні, які вважають кращою частиною молока, а те, що залишається на дні, вважають за гіршу частину. З цієї причини кожну людину, яку скіфи беруть у полон, вони осліплюють, бо вони не землероби, а кочовики.

3. Отже, від цих скіфських рабів і від жінок народилося і виросло покоління юнаків, які, довідавшись про своє походження, виступили проти тих, що повернулися з Мідії. І перш за все вони прокопали широчений рів, що починався від Таврських гір і доходив до Маєтійського озера в тому місці, де воно має найбільшу ширину. Так вони відрізали від Скіфії значну частину. Потім, коли скіфи вдерлися в країну, вони вчинили їм опір і почали з ними битися. Після багатьох боїв, коли виявилося, що скіфи не можуть подолати супротивників, один із скіфів сказав так: «Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і іхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи

* Продовження. Початок див. «Археологія» № 1.

та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони зрозуміють, що вони наші раби і перестануть чинити нам опір». Почувши це, скіфи так і зробили, а здивувавшися тому, що сталося, юнаки припинили битву і повтікали.

4. Так скіфи, які заволоділи були Азією, потім вигнані мідянами, повернулися до своєї землі. Бажаючи покарати їх, Дарій зібрав у похід проти них військо.

5. Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів і ось як це сталося. Їхня країна була пустелею і перша людина, що там з'явилася, був один на ім'я Таргітай. Батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були за їхнім твердженням Зевс і дочка бога ріки Борісфена. Від них походив Таргітай і у нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені із золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Перший побачив їх старший брат і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився і тоді до них підійшов другий брат, але із золотом сталося те саме. Отже, так своїм полум'ям прогнало їх обох золото. Проте, коли до нього наблизився третій, молодший брат, золото згасло і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати, після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому.

6. Отже, як кажуть, від Ліпоксая походять ті скіфи, плем'я, яких називається авхатами, від середнього брата Арпоксая, ті, що називаються катіарами і траспіями, і, нарешті, від молодшого брата походять ті, що називаються паралатами, а всі вони разом, як кажуть, називаються сколотами, а ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву скіфи ім дали елліни.

7. Отаким є походження скіфів за їхніми власними словами, а відтоді, коли вони з'явилися, тобто від першого їхнього царя Таргітая до походу Дарія проти них, минуло якраз тисяча років, не більше. Те священне золото пильно оберігають їхні царі і дуже шанують його і щороку, приносячи йому щедрі жертви, просять його захистити їх. Проте, коли хтось із сторожів цього золота під час свята, будучи просто неба, засне, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року. І через це як нагороду йому дають стільки землі, скільки він за один день може об'їхати верхи. Оскільки їхня країна дуже велика, Колаксай, як кажуть, поділив її на три царства для своїх дітей і одне з них зробив дуже великим, саме те, в якому зберігається золото. В краях, розташованих вище на півночі від останніх мешканців країни, сиплеється пір'я і неможливо нічого ні бачити, нійти далі, бо і земля там і повітря наповнені пір'ям і вони заважають щось бачити.

8. Таке розповідають скіфи про свій народ і про країну, яка вище від них на півночі. Проте елліни, що мешкають на узбережжях Понту, ось що кажуть про це. Геракл, коли він гнав Геріонових бугаїв, прибув до цієї країни, де тепер мешкають скіфи і яка тоді була безлюдною. А Геріон, кажуть, мешкав поза Понтом, на острові, що його елліни називають Ерітейя, десь поблизу Гадейрів, які розташовані далі за Геракловими стовпами на узбережжі Океану. Океан, як твердять, починається на сході і обтікає всю землю. Так кажуть, але для цього не наводять ніяких доказів. Звідти повертається Геракл і щойно він прибув до країни, яка тепер називається Скіфією (бо його там застала зима і мороз), як витяг свою лев'ячу шкуру, загорнувшись в неї і тут на нього найшов сон, а його коні, що паслися, запряжені в колісницю, тим часом зникли з божої волі.

9. Ледве прокинувся Геракл і почав шукати своїх коней, обійшов усю ту землю і нарешті прибув до країни, яка називається Гілея. І там в одній печері він знайшов істоту подвійної природи: наполовину вона була дівою, а наполовину змією: до сідниць її тіло було жіночим, а

нижче — зміїним. Він, побачивши її, здивувався і спитав, чи не бачила вона десь його коней, що зникли. Вона тоді відповіла йому, що вони в неї, але вона поверне йому їх, коли він із нею з'єднається. І Геракл за таку ціну погодився з'єднатися з нею. А вона весь час відкладала повернення йому коней, бо хотіла якнайдовше жити з Гераклом, а він хотів забрати коней і піти геть. Нарешті, вона віддала йому їх і сказала: «Цих коней, що прийшли сюди, заради тебе я врятувала, а ти винагородив мене за мою послугу; від тебе я зачала трьох синів. Коли ці сини виростуть, що мені з ними робити, поясни мені, чи я залишу їх тут (бо цією країною володію лише я сама), чи я відішлю їх до тебе?» Так вона його запитала, а він, кажуть, так їй відповів: «Скорі ти побачиш, що сини вже стали дорослими, зроби те, що я тобі скажу, і це ти правильно вчиниш: хто з них, ти побачиш, зможе натягнути оцей лук ось так і зможе підперезатися оцим поясом, як я тобі показую, того ти залиш у цій країні. А хто не спроможеться зробити так, як я тобі кажу, того ти прожени геть із цієї країни. І коли ти так зробиш, ти і сама будеш задоволена і виконаєш мої вказівки».

10. Так він узяв один із своїх луків (бо до тих пір Геракл носив із собою два луки) і показав, як слід оперезуватися поясом, і передав їй і лук, і пояс, які носив на тому боці, де було припасовано золоту чашу, а передавши їх, відійшов. Коли народилися сини, вона спершу дала їм імена: першого назвала Агатірсом, другого Гелоном, а останнього — Скіфом. Згодом, коли вони змужніли, вона згадала про доручення Геракла і виконала його. І сталося так, що двох з її синів Агатірса і Гелона, які не спромоглися виконати запропоноване матір'ю, вона вигнала з країни і вони пішли світ за очі. Проте молодший із них, Скіф, виконав запропоноване йому і залишився в країні. І від Скіфа, Гераклова сина, походять ті, що стають царями скіфів. І на згадку про ту чашу скіфи і до цього часу носять підвішену на поясі чашу. (Оце, власне, зробила для Скіфа, і саме лише для нього, його мати.) Це, про що я розповів, переказують елліни, які мешкають на берегах Понту.

11. Є ще й третій переказ, якому я найбільш довірю, а саме такий. Згідно з ним із кочовниками скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикорстей массагети і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвое і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалися, ніж залишивши, наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які лиха спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю. Скорі вони прийняли такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали і після того кіммерійці покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

12. Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і земля, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташовано еллінське місто Сінопа. Очевидно також, що скіфи, переслідуючи їх, удерлися в Мідію, збивши з шляху. Бо кіммерійці весь час тікали вздовж моря, а скіфи, маючи праворуч від себе кавказькі гори, збочилися з шляху

в сторону суходолу і вдерлися до мідійської землі. Такий існує інший переказ як в еллінів, так і у варварів.

13. Арістей, син Каїстробія, проконнессець, в своєму епічному творі розповідає, що він, натхнений Фебом, прибув до ісседонів, а за ісседонами живуть одноокі люди аріаспи, а ще далі за ними є грифи, які охороняють золото, а там далі біля моря живуть гіпербореї. Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від аріаспів, постійно нападають на своїх сусідів. Аріаспи витіснили з країни ісседонів, а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря, скіфи змусили покинути країну. Отже, і цей переказ не узгоджується з тим, що розповідають скіфи про свою країну.

14. А звідки був цей Арістей, який склав такий епос, уже було сказано, а про те, що я чув про нього в Проконнесі і в Кізіку, я скажу. Кажуть, що Арістей був там за своїм народженням не нижчий за будь-кого з громадян. Зайшовши в Проконнесі до сукновальні, він там помер.

Сукновал зачинив майстерню і пішов сказати родичам померлого. Вже в місті поширилася чутка про смерть Арістея, коли один кізікенець, що прийшов із міста Артакі, піддав сумніву правдивість цієї чутки, сказавши, що він зустрів Арістея, коли той ішов у Кізік, і навіть розмовляв із ним. І він наполягав на своєму сумніві, а родичі померлого прийшли до майстерні, маючи з собою все необхідне для похорону. Але коли вони відчинили майстерню, то не знайшли там ні живого, ні померлого Арістея. Згодом, коли минуло шість років, кажуть, Арістей з'явився в Проконнесі і склав там той твір, що його елліни називають тепер Аріаспією, а склавши його, він зник удруге.

15. Оде кажуть у двох містах, а наступне, мені сказали, відбулося в мешканців Метапонта в Італії за двісті сорок років після другого зникнення Арістея, як я підрахував, зіставивши те, що трапилося в Проконнесі з тим, що було в Метапонті. Метапонтійці розповідають, що в їхній країні з'явився той самий Арістей і наказав їм спорудити жертвовник Аполлонові, а біля нього поставить статую з ім'ям на ній проконнесця Арістея, бо, сказав він, лише до них, італіотів, а більш ні до кого не приходив Аполлон і що сам він його супроводжував, але тоді, коли він супроводжував бога, він був круком. Так він сказав, за словами метапонтійців, і зник, а вони послали людей у Дельфи і запитали пророче святилище, що це було за явище тієї людини. Піфія відповіла їм, щоб вони послухалися і зробили все, як їм було сказано, і, якщо вони його послухаються, це буде їм на добро. Вони послухалися і все виконали. І справді тепер біля статуй Аполлона стоїть ще одна статуя з ім'ям Арістея, а навколо ростуть лаврові дерева. Статую поставлено на агорі. Отже, досить тепер про Арістея того, що я сказав.

16. Що там далі на північ від цієї країни, про яку ведеться в мене оповідання, ніхто не знає нічого певного, бо, сказати правду, я не міг ні від кого довідатися, хто б зінав про це як самовідець. Отже, навіть і сам Арістей, про якого я розповів трохи вище, у своєму творі повідомляє, що він не ходив далі від ісседонів, але про те, що там далі, він розповідає з чуток, додаючи, що так кажуть ісседони. Хоч як там було, я намагався в своєму дослідженні зйти якомога далі, і наводжу всі надійні відомості, які я чув.

17. Від гавані борісфенітів (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрій можна зустріти, це калліппіди, які є наполовину елліні і наполовину скіфи, над ними є інший народ, що називається алізонами. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи оратії, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіпанія на заході від — Борісфена.

18. Якщо перейти Борісфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея, а якщо йти ще вище, там живуть скіфи землероби, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борісфенітами, а самих себе ті елліни називають олввіополітами. Отже, ці скіфи — землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантіак, а на півночі на відстані, якщо пливти одинадцять днів, там джерела Борісфену. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги, які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

19. На схід від цих скіфів землеробів, якщо перейти ріку Пантіак, у тій країні мешкають кочовники, також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев за винятком Гілеї. Ці кочовники живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра.

20. За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Тавріки, а на сході — до рову, що як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері, що називається Кремни.

Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлайни, це вже інша народність, не скіфська. Вище від меланхлайнів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

21. Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам, які живуть у країні, що починається від затоки Маєтідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни в країні, що вся заросла різними деревами.

2. Вище над будінами на півночі спершу простягається пустеля на відстань семи днів шляху, а за пустелею, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають тіссагети, окріма і численна народність. Вони живуть полюванням. Поряд із ними живуть у тій самій країні ті, що називаються іюрки. І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні і мисливець влізає на дерево і очікує. Кожен там має призвищеною коня, що лягає на живіт, щоб не звертати на себе уваги. І кінь очікує так само, як і собака. Шойно мисливець побачить із дерева дичину, він стріляє в неї з лука, стрибає на коня і переслідує її разом із собакою. Вище від них, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають інші скіфи, які відокремилися від царських скіфів і згодом прийшли до цієї країни.

23. Отже, до країни цих скіфів, яку я описав, уся земля рівна з жирним ґрунтом, але далі вона кам'яниста і нерівна. Коли перейти на значну відстань від цієї кам'янистої землі, прийдеш до узгір'їв високих гір, де живуть люди, які кажуть, усі від народження лисі — і чоловіки, і жінки, в них плоскі носи і великі підборіддя, вони розмовляють своєю мовою, але одягаються так, як скіфи і годуються плодами якихось дерев. Дерево, плодами якого вони харчуються, називається pontійським і воно велике, розміром приблизно з смоківницею. На ньому ростуть плоди завбільшки з боби, а в них є кісточки. Коли ці плоди дозрівають, їх висипають на тканину і вичавлюють, а з них витікає густа і чорна рідина і її називають асхі. Вони її злизують або змішують її з молоком і п'ють, а з гущавини роблять пироги і їх їдять, оскільки в них мало худоби, бо в цих краях пасовища дуже вбогі. Кожен із них живе під деревом і взимку обгортає дерево білою не-промокальною повстю, а влітку залишає дерево без повсті. Їх не пригноблює ніхто з людей, бо їхуважають за священих. Нема в них ніякої зброя. І, по-перше, вони заспокоюють своїх сусідів, коли ті сваряться між собою, а, по-друге, якщо хтось приходить до них, шукаючи

притулку, то його ніхто ніже може скривдити. Цей народ називається аргіппаї.

24. До цих лисих ще досить відома країна і народи, що там біля них мешкають, бо іноді і скіфи заходять до їхньої країни і неважко одержати від них відомості, а також і від еллінів із гавані Борісфену та інших гаваней Понту. Ті скіфи, які заходять до них, обмінюються товарами, використовуючи при цьому сім товмачів із сьома мовами.

25. До країни цих людей, як я сказав, місцевості відомі, але далі на північ від цих лисих людей ніхто не може дати певних відомостей, бо шлях перегороджують високі недоступні гори, які людина не може перейти. Проте лисі люди розповідають, а я їм щодо цього не йму віри,— ніби на цих горах живуть люди з козячими ногами, а якщо піти далі від них, то там є люди, що сплять шість місяців щороку, і цього я аж ніяк не можу припустити. Але щодо місцевостей на схід від лисих людей, то можна з певністю сказати, що там живуть ісседони. Проте щодо місцевостей, розташованих вище від лисих та від ісседонів на півночі, ми нічого не знаємо крім того, що розповідають ці люди.

26. Кажуть, що ісседони мають такі звичаї. Коли помирає чийсь батько, всі його родичі приносять баранину, потім готують жертвоприношення, дрібно шматують м'ясо і додають до нього і м'ясо померлого батька свого господаря, потім перемішують усе це м'ясо і влаштовують учту. Але з голови померлого вони виривають волосся, добре очищують її, позолочують її і тримають її в домі як дорогоцінність і приносять її щороку великі жертви. Це робить син своєму батькові так, як елліни, коли справляють свято померлих батьків. Що ж до іншого, то ісседони славляться як справедливі люди і їхні жінки рівноправні з чоловіками.

27. Про них, як я сказав, є відомості, але про те, що там вище від них, про однооких людей і грифів, що охороняють золото, розповідають ісседони, а від них про це довідуються скіфи і переказують іншим. Отже, від скіфів ми маємо ці відомості і однооких людей ми називаємо по-скіфському аріаспами, бо скіфською мовою аріма — це одне, а спу — це око.

28. В усій цій країні, яку я описав, зима настільки сурова, що нестерпний мороз триває вісім місяців так, що коли проллещ воду, то від цього на землі не буває болота, але коли розпалиш вогонь, може бути багнюка. Море замерзає, а також і ввесь Кіммерійський Боспор. І скіфи, що живуть по цей бік рову, переїжджають по льоду цілими громадами на своїх возах через протоку, до сіндів. Така сурова зима триває там вісім місяців без перерви, а впродовж інших чотирьох місяців там уже не так холодно. А зима в тих краях не схожа на зиму, яка буває в усіх інших краях, бо там у добу дощів не випадає багато опадів, але влітку весь час ідуть дощі. І на той час, коли в інших краях гримить грім, у них його не буває, а влітку часто гримить грім. Якщо грім загримить узимку, то це вважають за небувале чудо. Так само, коли буває землетрус у Скіфії, чи влітку, чи взимку, це вважають за чудо. Їхні коні добре витримують цю сурову зиму, але осіли і мули зовсім не витримують її, між тим, як в інших краях під час морозів коні замерзають і здихають, але осіли і мули витримують.

29. На мою думку, порода безрогих биків, що там живе, через це не має рогів. Мою думку підтверджує і цей вірш із Гомерової «Одіссеї», в якому сказано: «І в Лівії, де завжди ягнята народжуються з рогами» (IV, 85).

І добре це сказано, бо в жаркому кліматі роги швидко виростають. Навпаки там, де буває дуже холодно, в тварин або зовсім не ростуть роги, або ледве виростають.

30. Такі наслідки бувають від холоду в тих краях. Проте я не можу пояснити (бо мое оповідання від самого початку потребує відхилень), чому в усій Елеї не можуть народжуватися мули, хоча їхня країна зовсім не холодна і для цього не існує жодної іншої причини. Самі елейці кажуть, що в їхній країні не народжуються мули через

якесь прокляття. А справа дійсно стоїть так, що коли настає час за-
пліднюватися кобилам, елейці відводять їх до своїх сусідів і там за-
лишають їх, щоб їх запліднили осли і вони завагітніли. Потім вони
знову відводять їх до своєї країни.

31. Щодо пір'я, про яке кажуть скіфи, ніби все повітря буває пов-
не ним і не можна нічого побачити перед собою і йти далі, то я маю
таку думку.

В північних краях цієї землі падає безперервно сніг, і, звичайно,
його менше влітку, ніж узимку. Отже, той, хто зблизька бачить, як
падає густий сніг, зрозуміє, що я хочу сказати, бо сніг справді схожий
на пір'я. І з приводу цієї суворої зими, північні частини цього матери-
ка не залюднені. Отже, я маю думку, що скіфи і їхні сусіди кажуть
про пір'я, порівнюючи сніг із пір'ям. Оце, що я написав, таке розпові-
дають про ті далекі краї.

32. Про гіпербореїв ні скіфи не розповідають нічого, ні інші лю-
ди, що живуть у тих краях, за винятком, мабуть, ісседонів. Але я га-
даю, що і вони нічого не можуть розповісти, бо якби вони щось роз-
повідали, то і скіфи могли б розповісти, як вони розповідають про од-
нооких людей. Лише Гесіод розповідає про гіпербореїв, також і Го-
мер в «Епігонах», коли правда, що Гомер написав цей епос.

33. Але далеко більше за всіх про них повідомляють делосці, роз-
повідаючи про те, що священні предмети, загорнуті в пшеничну соло-
му, переносяться від гіпербореїв до Скіфії, а від Скіфії їх приймає
кожен народ від своїх сусідів і відносить їх далеко в західні країни до
берегів Адріатичного моря. Звідти їх відсилають на південь і перші
серед еллінів їх одержують додонці, а від них ці предмети переносять
до Малійської затоки і приставляють до Евбеї і від міста до міста їх
посилають до Каріста. Проте звідти проминають Андрос, бо карістійці
переносять їх просто на Тенос, а теносці на Делос. Отже, кажуть, що
так ці священні предмети прибувають на Делос. Проте, вперше гіпер-
бореї послали двох дівчат, щоб вони принесли ці предмети, а їхні імена
за словами делосців були Гіпероха і Лаодіка. Разом із ними для
безпеки гіпербореї, кажуть, послали як їхніх супутників п'ятеро чоловіків,
яких тепер називають перферсями і вони користуються великою
пovагою на Делосі. І через те, що послані гіпербореями не повернули-
ся до своєї країни, і вони, кажуть, вирішили, що їм невигідно, якщо
завжди відвуватиметься таке з їхніми посланцями, що вони їх більше
не побачать, і для цього вони переносять священні предмети загорнуті
в пшеничну солому до своїх кордонів і передають їх своїм сусідам із
дорученням передати їх далі іншому народові. Так, кажуть, посилають
оці предмети і вони доходять до Делосу. І я сам знаю такий звичай,
я хочу сказати тут, що фракійські жінки і жінки пайонів, коли прино-
сять жертви цариці Артеміді, виконують священий обряд із пшенич-
ною соломою.

34. Отже, наскільки я знаю, так роблять ці жінки. А на честь тих
дів, що прибули від гіпербореїв і померли на Делосі, дівчата і юнаки
на Делосі стрижуть своє волосся. Дівчата до свого одруження відрі-
зують прядку свого волосся, обвивають його навколо веретена і кла-
дуть на могилу тих двох дів (могила є в храмі Артеміди, ліворуч від
входу, а над могилою посаджено маслину) і делоські юнаки, обви-
вають, яке там у них є волосся, навколо зеленої гілки і кладуть її там
на могилу. Отаку шану віддають мешканці Делосу цим двом дівам.

35. Самі делосці кажуть ще, що Арга і Опіда, дочки гіпербореїв,
прибули колись звідти на Делос ще до Гіперохи та Лаодіки. Ці остан-
ні, кажуть, прийшли принести дари за обітницю для полегшення по-
логів, а Арга і Опіда прибули разом із обома богами і що їм віddaють
вони ще й іншу шану. Отже, делоські жінки збирають священні дари,
називаючи їхні імена в гімні, який склав один лікієць Олен. Від них
навчилися остров'яни та юнійці співати гімни на честь Арги і Опіди,
називаючи їхні імена і збираючи священні дари, а коли вони палять
на жертвовнику стегна жертвовних тварин, то попіл від них вони сип-

лять на могилу Опіди і Арги і так відбувається це жертвоприношення. (Цей Олен прибув із Лікії і склав іще інші давні гімни, що їх співають на Делосі.) Могила цих дів міститься за храмом Артеміди і на його східній стороні дуже близько від банкетного залу кеосців.

36. Досить уже того, що я сказав про гіпербореїв. Я не переказуватиму казки про Абарія, ніби то він був гіпербореєм і носився по світу з своєю славнозвісною стрілою, зовсім нічого не івші. Якщо існують гіпербореї, тоді існують також і гіпернотії. Проте мені хочеться сміятися, коли я бачу, як багато людей до цього часу креслять карти землі, але ніхто з них не може по суті визначити форму світу. Це вони зображують Океан, який обтікає навколо землі, котра зовсім округла, ніби окреслена циркулем, і вони уявляють собі Азію рівною Європі. Так, я тепер у небагатьох словах покажу, якої величини кожна з них і яку форму має кожна.

37. Країна, де мешкають перси, простягається на південі аж до південного моря до так званого Червоного моря. Вище від них на півночі живуть мідяни, вище від мідян живуть саспейри, а вище від саспейрів — колхи, країна яких доходить до північного моря, що в нього вливається річка Фасіс. Ці чотири народності мешкають від моря і до моря. Звідси на заході розташовані два півострови і вони спускаються в море, і я їх опишу. Один із цих півостровів на півночі починається від Фасіса і тягнеться вздовж узбережжів Понту і Геллеспонту до Сігега в Троаді, а на південі цей півострів починається від Міріандійської затоки, що є поблизу Фінікії, і тягнеться вздовж моря до Тріопійського мису. На цьому півострові живуть тридцять народностей.

39. Такий один із цих півостровів. Інший починається від Персії і тягнеться до Червоного моря. Перша там є Персія, з якою сусідить Ассірія, а з нею Аравія. І нарешті він закінчується, але тільки так кажуть — біля Аравійської затоки, до якої Дарій довів канал від Нілу. Між Персією і Фінікією є широкий і великий простір. А далі від Фінікії цей півострів простягається від нашого моря вздовж Сірійської Палестини і Єгипту, де і закінчується. На ньому живуть лише три народності.

40. Така форма Азії, якщо почати від Персії і йти далі на захід. А за країнами персів, мідян, саспейрів і колхів у бік світанку та сходу сонця ці країни з одного боку обмежує Червоне море, а на півночі Каспійське море і ріка Аракс, яка тече в той бік, де сходить сонце. Азія заселена аж до Індії. Але землі на схід від Індії вже пустельні. І ніхто вже не може сказати, яка там справді місцевість. Отака і такої величини Азія.

41. Лівія є на іншому півострові, бо Лівія безпосередньо йде за Єгиптом. Там біля Єгипту цей півострів вузький, бо від нашого моря до Червоного моря відстань становить сто тисяч оргій, що дорівнює тисячі стадіям. Але від цієї вузької частини півострів, що називається Лівією, стає широким.

42. Я не можу зрозуміти тих, хто відокремив і встановив межі Лівії, Азії і Європи, бо різниця між ними немала. За своєю довжиною Європа рівна цим обом, а щодо ширини, я гадаю, що її не можна порівняти з ними. Те, що ми знаємо про Лівію, доводить, що її оточують моря, крім тієї частини, яка межує з Азією. Першим це довів, наскільки я знаю, єгипетський цар Неко. Він, коли припинили роботи для прокладання каналу від Нілу до Аравійської затоки, послав фінікійців на кораблях, наказавши їм при поверненні пропливти через Гераклові стовпи в Північне море, і так прибути до Єгипту. Отже, фінікійці вирушили з Червоного моря і припливли до Південного моря. Коли наставала осінь, вони приставали до якоїсь частини Лівії і там обробляли землю. А діждавши врожаю пшениці, пливли далі. Так минуло два роки і на третій вони обігнули Гераклові стовпи і прибули до Єгипту. І вони розповідали — я цьому не вірю і хай цьому вірить хтось інший, — що коли вони пливли навколо Лівії, то сонце було в них із правої руки.

43. Так уперше було досліджено цей материк. Карфагеняни за-певняють, що він оточений морями, бо Ахеменід Сатасп, Теаспієв син, не спромігся пропливти навколо Лівії, незважаючи на те, що з такою метою його було послано, але він спершу злякався, що доведеться дуже довго пливти і, по-друге, що береги там пустельні, і повернувшись, не виконавши наказу, який дала йому його мати. Він згвалтував одну дівчину, дочку Зопіра, Мегабізового сина. І оскільки за такий вчинок цар Ксеркс наказав посадити його на кіл, Сатаспова мати, яка була сестрою Дарія, своїм проханням урятувала йому життя, сказавши, що призначить йому гіршу кару, ніж ця. Отже, вона змусить його обігнути на кораблі Лівію, і потім зйти в Аравійську затоку. З такою умовою Ксеркс погодився і Сатасп прибув у Єгипет, найняв там корабель і моряків і поплив до Гераклових стовпів. Потім пройшов протокою, обігнув лівійський мис, що називається Солоент, і пішов далі на південь. Проплив він багатьма морями і провів там багато місяців, але оскільки попереду ще була більша частина подорожі, він завернув назад і повернувся до Єгипту. Звідти він прийшов до царя Ксеркса і, описуючи найвідаленіші краї, він розповів, що приплів до берега пігмеїв, які одягаються в червоні одяги, але коли Сатасп із супутниками пристали до їхнього берега, ті залишили, тікаючи, свої домівки і подалися в гори. Мандрівники зайдли в їхні хатини, але не взяли звідти нічого крім тварин. Він додав ще, що він не спромігся пропливти навколо Лівії, бо його корабель зупинився і далі не можна було пливти. Але Ксеркс не повірив йому, що він каже правду і через те, що він не виконав даного йому наказу, посадив його на кіл, підтвердживши призначенну перед тим Сатаспові кару. Один із евнухів Сатаспа, щойно довідався про смерть свого господаря, втік, захопивши багато скарбів, на Самос. Ці скарби в нього відібрали один самосець. Я знаю його ім'я, але нехай уже буде так, я не назову його імені.

44. Більшу частину Азії відкрив Дарій. Він хотів довідатися, де вливається в море ріка Інд, а це така друга ріка серед усіх рік, де водяться крокодили. Для цього він послав на кораблях людей, яким він найбільш довіряв у тому, що вони скажуть йому правду, і серед них був один каріандієць, Скілак. Вони вирушили з міста Қаспатіра і з Пактіки і пливли за течією ріки до моря в напрямі до світанку і до сходу сонця. Прибувши до моря, вони повернули на захід і за двадцять дев'ять місяців прибули до того місця, з якого єгипетський цар послав фінікійців, щоб вони пропливли навколо Лівії, як я сказав вище. Після цього плавання Дарій підкорив індійців і засвоїв це море. Так було доведено, що всі інші частини Азії крім тих, які розташовані там, де сходить сонце, схожі на Лівію.

45. Щодо Європи, ніхто напевне не знає, чи ті її частини, що розташовані на сході і на півночі, обмиваються морем. Відомо, що за своєю довжиною вона майже перевершує два інших материки. Я також не можу пояснити, чому земля, що становить один суходіл, одержала три назви і саме від імен жінок. Крім того, чому для них установлено за межі Ніл, ріку Єгипту і Фасіс у Колхіді (інші встановлюють як межі ріку Танаїд, що вливается в Маєтіду і Кіммерійський боспор), не міг я також дізнатися про імена тих, що встановили такі межі і звідки вони взяли такі назви. Звичайно багато еллінів кажуть, що Лівія одержала назву від імені однієї тубільної жінки Лівії, а Азія має назву від імені Прометеєвої жінки Азії. Лідійці вважають за своє це ім'я і що Азія отримала назву від імені Азія, онука Мана і сина Котія, а не від Прометеєвої Азії. Від нього і одну частину Сардів було названо асіадами. Щодо Європи ніхто не знає, чи обмивається вона навколо морем, і звідки вона одержала це ім'я, і ми не знаємо, хто їй його дав, якщо не скажемо, що ця країна одержала ім'я від Європи з Тіра і перед тим, звичайно, була безіменною, як і два інших материки. Проте Європа, здається, була з Азії і не прийшла до цієї країни, що тепер називається еллінами Європою, але з Фінікії прибула на Кріт, а з Кріту в Лікію. Оце і є все, що я міг сказати про це питання.

46. На берегах Понту Евксіну, куди готувався вирушити в похід Дарій, живуть порівняно до всіх інших країн найменш освічені народи за винятком скіфів. Бо серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, що було б відоме своєю мудрістю і не знаємо нікого, хто б уславився своїм розумом крім скіфської народності і Анахарсія. Скіфське плем'я дуже розумно винайшло щось, чого нема в інших, вельми важливе для життя людей, наскільки я розумію. Що ж до всього іншого, то я їм не заздрю. Це найважливіше, що вони винайшли, а саме, що ніхто з них, які нападали на них, не врятувався, і ще, коли вони не хочуть, щоб їх знайшли завойовники, скіфів неможливо зустріти. І справді, люди, що не мають ні міст, ні фортець, але кочують, будучи вершниками і лучниками, які не займаються землеробством, а скотарством, житла яких на возах, як можуть такі люди бути переможеними, як можна до них наблизитися?

47. Це вони винайшли і тому, що їхня країна сприятлива для цього і, крім того, в цьому їм допомагають ріки. Їхня країна рівнинна і рясніє травою і зрошується водою багатьох річок, яких стільки, скільки каналів у Єгипті. Я назову тепер ті з них, які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр, що має п'ять гирлів, а потім Тірас, Гіпаній, Борісфен, Пантікап, Гіпакрій, Герр і Танаїд. А тепер іще про течію цих річок.

48. Істр, серед усіх відомих мені річок, найбільша ріка і вода в ньому однакова і взимку, і влітку. Це перша з заходу ріка Скіфії і через те, що в нього вливаються інші річки, вона стає дуже великою. Її притоки, що роблять її великою, такі: по-перше, це п'ять, що течуть у Скіфії: одна, яку скіфи називають Пората, а елліни — Пірет, та ще інші — Тіарант, Арап, Напарій і Ордес. Перша названа мною притока — велика і тече на схід, зливаючи свої води з Істром, друга названа — Тіарант, вона тече в напрямі приблизно на захід і невелика, нарешті Арап, Напарій і Ордес течуть між попередніх і вливаються в Істр. Ці річки протікають у Скіфії і всі разом збільшують води Істру. А з країни агатірів тече річка Марій і з'єднується з Істром.

49. Із верховин Гайму течуть три інші великі ріки в напрямі на північ і вливаються в Істр: Атлант, Аврант і Тібісій. Через Фракію і країну фракійського племені кробізів течуть Атрій, Ной і Артан і вливаються в Істр. Із країни пайонів із гори Родолі витікає річка Скій, що перетинає посередині Гайм і вливається в Істр. Із Іллірії витікає ріка Ангр, що тече рівниною трібаллів і вливається в річку Бронг, а Бронг — в Істр. Отже, і ці дві значні ріки приймає в себе Істр. Із країни, що над омбріками, річка Карпій і ще інша Альпій, течуть на північ і вливаються в нього. Треба замітити, що Істр перетинає всю Європу від країни кельтів, які разом із кінетами живуть на крайньому заході Європи. Перетявиши всю Європу, він на краю Скіфії вливається в море.

50. Отже, через те, що названі ріки і ще й інші приносять йому свої води, Істр стає найбільшою з рік, бо якщо порівняти їх окремо одну з одною щодо кількості води, то Ніл матиме перевагу. Бо, як я сказав, у нього не вливається жодна річка, жодне джерело, які могли б збільшити його води. А Істр і взимку, і влітку має одинаковий рівень води, як на мене, ось через що: взимку він такий, як завжди і майже не збільшує свій звичайний рівень, бо в тих краях узимку випадає мало дощів, але сніг падає постійно. А влітку сніг, що випав узимку і його було дуже багато, тане і вода з усіх боків ллється до Істру. Отже, цей сніг, що тане і ллється в нього, саме він збільшує його води, а разом із ним рясні і раптові дощі, бо там і влітку йдуть дощі. І настільки більше води притягає до себе сонце влітку, ніж узимку, настільки влітку більше води вливається в Істр, ніж узимку. Коли порівняти ці два явища, то вони врівноважують одне одного і наслідком цього є те, що Істр має завжди одинакову кількість води.

51. Отже, одна з рік Скіфії — це Істр. Далі за нею йде Тірас, який тече з півночі, витікаючи з великого озера, що відмежовує землю

скіфів від землі неврів. Біля гирла його живуть елліни, так звані тіріти.

52. Третя ріка — це Гіпаній, її джерело в Скіфії і починається вона з великого озера, навколо якого пасуться дикі білі коні. І правильно називають це озеро матір'ю Гіпанія. Отже, з нього витікає ріка Гіпаній і на відстані п'яти днів шляху в ньому ще небагато води і його вода солодка, але після того на відстані чотирьох днів шляху від моря його вода стає дуже гіркою. Це тому, що в нього вливается одне гірке джерело, яке хоч і зовсім мале, але дуже гірке і його вода змішується з водою Гіпанія, що є великою річкою серед малих, і це джерело надає його воді такий смак. Це джерело є на межі країн скіфів — землеробів і алізонів. Назва цього джерела і місцевості, звідки витікає його вода по-скіфському Ексампай, а по-еллінському — Священні шляхи. Тірас і Гіпаній у країні алізонів не дуже віддаляються один від одного, але звідти і далі кожен із них розходиться з іншим і відстань між ними розширяється.

53. Четверта ріка — це Борісфен. Вона найбільша серед них після Істру, і, на мою думку, вона найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, а й взагалі всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо з ним не можна зрівняти жодну іншу ріку. Отже, серед інших рік, Борісфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкраїші і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приемної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із кalamutnoю водою і ниви навколо нього чудові, а там, де не засяяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги. На відстані сорока днів плавання до місцевості, яка називається Герр, відомо, що він тече з півночі, але звідти вище ніхто не може сказати, якими країнами він протікає. Хоч як би там було, встановлено, що тече він через пустелю, поки не досягає країни скіфів-землеробів. Справді, ці скіфи живуть на його берегах на відстані десяти днів плавання. Лише про джерела цієї ріки і Нілу я не можу сказати, де вони є, й гадаю, що і ніхто інший з еллінів не може цього сказати. Там, де Борісфен наближується до моря, з ним з'єднується Гіпаній, що вливается в те саме мілководдя. Вузька смуга суходолу, що утворюється між цими ріками, називається мисом Гіпполая і на ньому побудовано святилище Деметри. А за святилищем на березі Гіпанія живуть борисфеніти.

54. Оце, що можна сказати спочатку про ці ріки. Після них іде ще інша, п'ята ріка, що називається Пантікап, і він бере початок на півночі і витікає з одного озера і між ним і Борісфеном живуть скіфи-землероби, а гирло його в Гілеї, де, огинаючи її, він зливається з Борісфеном.

55. Шоста ріка — це Гіпакірій, що починається від озера, тече країною скіфів-кочовників і вливается в море біля міста Каркінтиди, залишаючи праворуч від себе Гілею і так званий Ахіллесів шлях.

56. Сьома ріка — це Герр, яка відокремлюється від Борісфена в тому місці, до котрого є відомий Борісфен. В тому місці вона починає віддалятися від нього і має таку саму назву, як і та країна. Герр, прямуючи до моря, відділяє країну скіфів-кочовників від царських скіфів і вливается в Гіпакірій.

57. Восьма ріка, як я сказав, — це Танаїд, який тече від півночі, витікаючи з великого озера, і вливается в ще більше озеро, що називається Маєтідським. Воно відокремлює царських скіфів від савроматів. У Танаїд, у його середині, вливается ще одна річка, назва якої Гіргій.

58. Отже, цими річками обдарована Скіфія. Я називаю лише найбільш відомі серед них. Трава, якою годується худоба в Скіфії, більш за всяку іншу, наскільки я знаю, виробляє в собі жовч. Коли вительбушують тварин, то кожний може в цьому переконатися.

59. Отже, все найважливіше скіфи мають у повному достатку. Що ж до іншого, то звичай в них такі. Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх — Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після цих вони шанують Аполлона, Афродіту. Уранію і Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що їх називають царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс, дуже правильно, на мою думку, називається Папай, Гея називається Апі, Аполлон — Ойтосір, Афродіта Уранія — Аргімласа, а Посейдон — Тагімасад. Статуй, жертвовників і храмів вони за звичаєм не споруджують за винятком для Арея: для нього вони це роблять.

60. Жертвоприношення всі вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб. Жертвона тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки, звалюючи тварину, коли жертвона тварина падає, він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо ший тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки і так задушує тварину, не запалюючи вогню, не посилаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він задушить тварину і обдере її шкуру, він починає куховарити.

61. І оскільки в скіфській землі не вистачає дров, ось що вигадали тамтешні мешканці, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкуру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани, а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертвовних тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, тоді вони кладуть усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди також води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщається все м'ясо без кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді той, що приносить жертву, як присвяту богові кидає перед собою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней.

62. Отже, так приносять вони жертви всім богам і всяких таких тварин, але Ареєві вони приносять жертви в інший спосіб. В центрі області кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: вони накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширшки до трьох стадій, але не дуже високі. На них вони влаштовують чотирикутну площадку, якої три сторони стрімчасті, а на четверту можна зйті. Шороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесяти возів хмизу, бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ вstromляє старий залізний меч і він є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам. А цьому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім зарізують людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і після, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини.

63. Отакі в них бувають жертвоприношення, але свиней вони зовсім не приносять у жертву і навіть не розводять їх у своїй країні.

ХРОНІКА

АРХЕОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР У ЛУБНАХ

I. M. Кулатова, О. Б. Супруненко

20—22 квітня 1990 р. у Лубнах Полтавської області відбувся третій науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини», що став своєрідним з'їздом археологів північно-східних та центральних областей України. На семінарі розглянуто широке коло питань охорони та дослідження пам'яток археології Полтавської, Дніпропетровської, Сумської, Черкаської Харківської та ін. областей УРСР, обміну досвідом ведення пам'яткоохоронної діяльності, введено до обігу нові матеріали польових сезонів 1987—1989 рр. У роботі семінару брали участь понад 60 вчених, музеїніх працівників та краєзнавців з Дніпропетровська, Єнакієво, Києва, Лубен, Москви, Одеси, Оренбурга, Полтави, Сум, Харкова, Черкас, Полтавської та Чернігівської областей. Засідання семінару відбувались у приміщеннях Лубенського краєзнавчого музею та міського будинку культури.

На пленарному засіданні заслухано 4 доповіді, присвячені археологічним та історичним пам'яткам Лубенщини: «Охорона пам'яток археології Полтавщини в перші роки Радянської влади» к. і. н. О. О. Нестулі (Полтавський педінститут), «Лубенський краєзнавчий музей та його історія» заслуженого журналіста УРСР Б. С. Ванцака (газета «Червона Лубенщина»), «Ф. І. Камінський — перший археолог Лубенщини» О. Б. Супруненка (Полтавський краєзнавчий музей), «Про діяльність Лубенської міськрайонної організації УТОПІК по виявленню, вивченню, охороні і використанню пам'яток археології та історії» Г. Г. Журавель (Полтавська облорганізація УТОПІК).

На семінарі працювало три секції. На першій з них — археології мідно-бронзового віку — заслухано 9 доповідей і повідом-

лень, серед яких доповіді «Соціальна структура та ідеологія передзрубного суспільства південного лісостепу» д. і. н., проф. І. Ф. Ковальової (Дніпропетровський університет) та «Нові поховання епохи бронзи з виробничим інвентарем у лісостепу Лівобережної України» к. і. н. С. Л. Берестнева (Харківський університет) привернули загальну увагу. Нові матеріали з археології Лівобережжя доби середнього та пізнього бронзового віку представлені повідомленнями С. І. Воловика (Харківський будинок піонерів), Л. М. Лугової (Полтавський краєзнавчий музей) та М. П. Сиволапа (Черкаська археологічна експедиція).

На секції археології раннього залізного віку заслухано доповіді «Чи був Лісостеп завойований скіфами» д. і. н., проф. Б. А. Шрамка (Харківський університет), «Розкопки курганів скіфського часу на Харківщині» к. і. н., доц. Ю. В. Буйнова (Харківський університет), «Городище скіфського часу біля с. Книшівка» П. А. Гавриша (Полтавський педінститут), «Про початковий етап поширення черняхівських старожитностей у Дніпропетровському лісостеповому Лівобережжі» Г. М. Некрасової (ІА АН УРСР), «Про особливості фізичного розвитку людей з могильника черняхівської культури біля с. Успенка» к. і. н. К. О. Шепель (ІА АН УРСР), які викликали інтерес та тривале обговорення присутніх. Повідомлення к. і. н. А. С. Островерхова (відділ археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР) та І. Б. Шрамко (Харківський обласний Палац піонерів і школярів) були присвячені питанням технології виробництва фаянсовых прикрас та залізних зварюх знарядь Лісостепової Скіфії.

Плідно працювала секція з питань історії вивчення і дослідження археологічних пам'яток Полтавщини. На ній заслухано

доповіді «Археологічні дослідження Полтавщини членами історичного товариства Нестора-літописця» Е. А. Линьової (Київський університет), «В. В. Хвойка та черняхівська культура» к. і. н. Є. В. Махно та к. і. н. О. О. Франко (ІА АН УРСР), «Маловідомі сторінки життя археолога і мистецтвознавця М. О. Макаренка» д. геол.-мін. н. Д. Є. Макаренка (ІГН АН УРСР). Доповіді і повідомлення Н. М. Виставкіної (Оренбурзький краєзнавчий музей), І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка (Полтавський краєзнавчий музей) були присвячені діяльності відомого полтавського археолога і краєзнавця І. А. Зарецького; В. Є. Куриленка (Мізинський археологічний музей) — життєвому шляху Т. В. Кибальчича. Ряд виступів знайомив з археологічними зібраннями музеїв. Так, Г. М. Шовкопляс (ДІМ УРСР) зробила огляд колекцій з пам'яток VIII—XIII ст., розташованих на території Полтавщини, що зберігаються у Державному історичному музеї в Києві, А. К. Дігтяр (Харківський університет) — колекцій з Поворскля в Археологічному музеї Харківського університету, Т. М. Дяченко (Лубенський краєзнавчий музей) — познайомила із складом колекції музею в Лубнах та його новою експозицією.

До початку роботи семінару вийшли друком його програма і тези доповідей: «Охо-

ронна і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практичн. семінар» (Тези доп.— Полтава, 1990.— 200+24 с., іл.).

Організатори — Полтавський і Лубенський краєзнавчі музеї, правління Полтавської обласної і Лубенської міськрайонної організації УТОПІК, представники радянських і партійних органів міста і району сприяли успішному проведенню семінару. В його роботі знайшовся час і для ознайомлення з археологічними та історичними пам'ятками 1000-літнього міста — залишками поселення доби енеоліту — бронзи на Лисій Горі, городища в урочищі Верхній Вал, Мгарського монастиря. Крім того, учасники семінару відвідали Гінцівську пізньопалеолітичну стоянку, де обрали місце для встановлення у майбутньому пам'ятного знаку, та городище літописного «міста» Сніпороду, ознайомились із станом збереженості ділянок Посульського «эміевого» валу поблизу сіл В'язівок і Мацківці та ін.

Робота семінару сприяла живому обміну думками, розгляду та вирішенню винесених на обговорення проблем і встановленню контактів між дослідниками, завершенню підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області».

Одержано 24.01.91

РОБОТА НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «АРХЕОЛОГІЯ І СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

М. П. Кучера

При Інституті археології АН УРСР працює Наукова рада з проблеми «Археологія і стародавня історія Української РСР», яка координує розробку тем по історії та культурі стародавнього населення на території УРСР, польові археологічні дослідження і контролює підготовку наукових кадрів археологів УРСР. Основна роль у діяльності Наукової ради належить Інституту археології АН УРСР, як головній археологічній установі в республіці.

До складу Наукової ради входять 34 фахівці, в тому числі представники археологічних установ Білорусії, Молдови, Інституту археології АН СРСР. Очолює Науково-

ву раду директор Інституту археології АН УРСР академік АН УРСР П. П. Толочко.

Наукова рада координує роботу археологів чотирьох установ АН УРСР (Інститут археології, Інститут суспільних наук, Археологічний музей, Одеський археологічний музей), 9 держуніверситетів (Київський, Харківський, Одеський, Донецький, Дніпропетровський, Запорізький, Львівський, Чернівецький, Ужгородський), 9 педінститутів (Сумський, Київський, Полтавський, Чернігівський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Кіровоградський, Луцький, Івано-Франківський), 23 історико-краєзнавчих і історичних музеїв та заповідників (Черні-

© М. П. Кучера, 1991

гівський, Донецький, Херсонський, Полтавський, Івано-Франківський, Ялтинський, Тернопільський, Черкаський, Миколаївський, Запорізький, Ровенський, Дніпропетровський, Криворізький, Харківський, Вінницький, Сумський, Луганський, Кіровоградський, Ужгородський музей, Керченський, Херсонеський, Кам'янець-Подільський, Переяслав-Хмельницький заповідники).

Наукова рада координує виконання двох міжвидомчих республіканських комплексних тем — «Охоронні дослідження пам'яток археології в зоні новобудов республіки» і підготовка «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Українській РСР (розділ «Археологічні пам'ятки Української РСР»). До виконання цих завдань залишенні археологи всіх академічних установ, вузів та музеїв УРСР.

У 1986—1990 рр. археологи УРСР розробляли 81 наукову тему (в тому числі ІА АН УРСР — 36). Найважливіші з тем, виконаних співробітниками ІА АН УРСР — це розробка методологічних принципів історичної інтерпретації масового археологічного матеріалу; питання реконструкції господарства, соціальних і духовних сфер давніх суспільств на території УРСР; історія і культура античних міст Північного Причорномор'я; слов'яні на півдні Східної Європи в додержавний період; соціально-економічний розвиток і культура давньоруського і середньовічного Києва; Південної Русь і сусіди в IX—XIV ст.; етно-культурний розвиток населення Північно-Західного Причорномор'я в I — на поч. II тис. н. е.; археологічні дослідження Херсонеса та його округи; населення Західного Криму в I тис. до н. е.— XV ст. н. е. (нариси історії та культури); антропологічна характеристика давнього населення України (I тис. до н. е.— 1 пол. I тис. н. е.). Інститут археології спільно з Чернігівським історичним музеєм, Чернігівським педінститутом та ІСН АН УРСР розпочав археологічне вивчення давньоруського села.

Археологи Інституту суспільних наук АН УРСР виконали фундаментальні дослідження по палеоліту Прикарпаття, мезоліту західних областей УРСР, продовжували вивчення пам'яток ранньозалізного віку, давніх слов'ян та давньоруського часу.

Визначні наукові досягнення одержано археологічним музеєм АН УРСР у вивчені палеоліту Закарпаття. Археологи Харківського університету виконали монографічні дослідження про місто Гелон скіфської доби (Більське городище), економічні зв'язки античних міст Північного Причорномор'я, Подоння у складі Хозарського

каганату. У Дніпропетровському університеті протягом 1986—1990 рр. видано п'ять міжвузівських збірників та два учебні посібники з проблем доби бронзи і ранньозалізного віку в Подніпров'ї. В Ужгородському університеті виконано узагальнючу монографічну працю «Старожитності Верхнього Потисся», у Кам'янець-Подільському педінституті — «Нариси історії Поділля». Львівському університеті завершено розробку теми «Населення Західної Волині та його етнокультурні зв'язки у IV — середині III тис. до н. е.». Археологи Київського університету виконували тему «Хронологія і періодизація археологічних культур на території УРСР (пізній палеоліт і доба бронзи)», в Донецькому університеті продовжувалося вивчення доби бронзи — раннього заліза, Одеському археологічному музею виконано монографічні дослідження «Північно-Західне Причорномор'я наприкінці бронзового — на початку залізного віків» і «Населення Нижнього Подністров'я в VI — V ст. до н. е.».

Значну науково-організаційну роботу здійснюють археологи Кам'янець-Подільського, Чернігівського, Вінницького педінститутів, Полтавського, Чернігівського та Тернопільського краєзнавчих музеїв по підготовці обласних історико-краєзнавчих конференцій та семінарів.

За ініціативою Наукової ради протягом останніх десяти років у всіх обласних краєзнавчих музеях Міністерством культури УРСР створені відділи археології і охорони пам'яток історії та культури. Зараз музеї проводять значні експедиційні дослідження і на місцевому матеріалі розробляють наукові теми.

Згідно з координаційним планом на 1991—1995 рр. передбачається розробка 80 наукових тем, у тому числі 19 переходів. Серед 21 теми, які виконуються в ІА АН УРСР, найважливіше місце належить підготовці фундаментальної узагальнюючої праці «Історія стародавнього населення Української РСР». Серед інших заслуговують на увагу такі теми, як розвиток господарства давніх суспільств у кам'яному віці; проблеми етнокультурного розвитку племен доби енеоліту і бронзи; проблеми історії кімерійців і скіфів; проблеми соціально-економічного розвитку давніх слов'ян; військова справа давнього населення на території України; археологічні дослідження Києва; дослідження пам'яток українського козацтва та інші.

Інститутом суспільних наук АН УРСР планується розробка 14 тем з різних періодів історії стародавнього населення на території західних областей УРСР, у тому

числі дослідження проблеми передскіфського періоду в Подністров'ї, виконання узагальнюючих праць про Белз і Белзьку землю в Х—XIV ст., давні Галич, Львів та інші.

В Одеському археологічному музеї АН УРСР виконуються три монографічні роботи, в яких узагальнюються дослідження пам'яток енеоліту — бронзи і античної доби у Північно-Західному Причорномор'ї. У Харківському університеті готується п'ять монографій, серед них «Культура Херсонеса перших століть н. е.», «Населення Лісостепового Лівобережжя України наприкінці енеоліту і в добу бронзи», «Передскіфський період на території Лівобережної Лісостепової України»; у Дніпропетровському університеті виконуються чотири монографії, присвячені енеоліту, добі бронзи і ранньозалізного віку Подніпров'я. У Запорізькому університеті розробляється тема «Етнокультурні процеси за доби енеоліту і бронзи на території УРСР»; в Ужгородському університеті — «Етнокультурні процеси в Тисо-Дунайському басейні II тис. до н. е. — середина I тис. н. е.»; в Одеському університеті продовжується вивчення кам'яного віку, античної нумізматики та ранньозалізного віку Північного Причорномор'я. Археологи Київського університету розробляють тему «Поховання і поховальний обряд давнього населення на території України», археологи Донецького університету і Донецького краєзнавчого музею працюють над монографією «Археологія Донбасу». У Кам'янець-Подільському педінституті готуються монографії «Історична топографія Кам'янця-Подільського», «Історія Болохівської землі», «Язичницькі пам'ятки слов'ян», у Вінницькому педінституті — монографії «Кліщівський локальний варіант трипільської культури на Південному Бузі» і «Уличі»; у Сумському педінституті — «Пам'ятки черняхівської культури в межиріччі Псла і Ворскли». Керченський історико-культурний заповідник готує монографічні дослідження «Склепи Деметри в Керчі», «Хора Боспорської держави» і «Некрополі боспорських міст». У Херсонеському історико-археологічному заповіднику виконуються монографії «Фортифікаційні споруди античного і середньовічного Херсонеса» і «Північно-східний район Херсонеса в VI—II ст. до н. е.», у Херсонському краєзнавчому музеї — «Мистецтво племен черняхівської культури», у Полтавському музеї — «Кургани нижнього Поворсکля» і «Археологічні зібрання Полтавщини XIX — початку ХХ ст.».

Дуже важливу роль у розвитку наукових досліджень відіграють дисертаційні робо-

ти, які у значній кількості готуються в академічних установах, вузах та краєзнавчих музеях. У 1986—1990 рр. 11 археологів УРСР (з них 8 співробітників ІА АН УРСР) захистили докторські дисертації і 31 (у тому числі 22 археологи ІА АН УРСР) — кандидатські дисертації.

Згідно з планом працюють над докторськими дисертаціями 16 археологів УРСР, з них 5 співробітників ІА АН УРСР (Отрошенко В. В., Терпиловський Р. В., Вакуленко Л. В., Зубар В. М., Суботін Л. В.), три археологи з Київського університету (Гладких М. І., Чміхов М. О., Малеєв Ю. М.), по одному з ОАМ АН УРСР (Островерхов А. С.), ICH АН УРСР (Крушельницька Л. І.), Одеського університету (Загінайлі О. Г.), Харківського університету (Сорочан С. Б.), Ужгородського університету (Котигорошко В. Г.), Чернівецького університету (Михайлина В. П.), Київського педінституту (Кравченко Н. М.), Чернігівського педінституту (Коваленко В. П.).

За станом на березень 1991 р. Науковою радою затверджено дисертаційні теми для підготовки протягом 1991—1995 рр. без відриву від виробництва 63 кандидати наук, з них 24 співробітники ІА АН УРСР, 7 співробітників музеїв АН УРСР, 11 співробітників і викладачів вузів, 16 співробітників музеїв Мінкультури УРСР. Крім ІА АН УРСР, значна увага підготовці молодих наукових кадрів археологів приділяється у Дніпропетровському і Харківському університетах, Археологічному музеї АН УРСР, Чернігівському історичному музеї.

Відчутну науково-методичну допомогу археологам надають члени Наукової ради та фахівці ІА АН УРСР під час затвердження тем дисертацій та обговорення їх виконання. Археологи УРСР, як правило, захищають дисертації на спеціалізованій раді при Інституті археології АН УРСР.

У зв'язку з обмеженим лімітом на папір є значні труднощі в опублікуванні виконаних монографічних праць. Ця обставина стримує своєчасне введення в науковий обіг розробок, а частини з них взагалі вилучається з наукового фонду. Якщо рукописи виконаних планових робіт в академічних установах передаються до наукового архіву, то в ряді вузів та музеїв вони нерідко залишаються в авторів і виявляються недоступними для наукового користування..

Існують значні недоліки в організації експедиційних досліджень та здійсненні контролю за їх якістю. Це питання стає особливо актуальним у зв'язку з появою цілого ряду кооперативних археологічних

підрозділів, які проводять охоронні розкопки на господоговірні кошти. Про ці кооперації немає відомостей ні в Науковій раді, ні в ІА АН УРСР, і їх роботу не відбито в координаційному плані. Зарах на Україні здійснюють археологічні дослідження близько сотні державних установ та коопераціїв. Науково-методичний рівень досліджень та якість наукової звітності не завжди відповідають сучасним вимогам, а археологічні колекції в ряді випадків передаються до малопридатних і ненадійних для зберігання фондосховищ. Вимагають реорганізації існуючі при Інституті археології АН УРСР Польський комітет і Польова інспекція, які в зв'язку з їх малочисельним кількісним складом не забезпечують належного впливу на стан експедиційних досліджень та якості наукової звітності, не встигають оперативно подавати науково-консультативну допомогу авторам розкопок.

З метою усунення недоліків в організації та проведенні археологічних досліджень, повнішого заличення господоговірних експедицій до вирішення завдань археологічної науки, 13 березня 1991 р. на пленарному засіданні Наукової ради прийнято відповідне рішення. Згідно з ним, усім госпрозрахунковим археологічним підрозділам належить подати до Наукової ради свої статути і програму експедиційної та наукової роботи. Ухвалено, що «Відкриті листи» на право проведення архе-

логічних досліджень на території республік видаватимуться археологам (у тому числі археологам-кооператорам), які працюють від установ АН УРСР, Міносвіти УРСР, Мінкультури УРСР і організацій товариства охорони пам'яток історії та культури. Вирішено періодично проводити атестацію молодих фахівців, відновити для них при ІА АН УРСР щорічні курси підвищення кваліфікації, регулярно влаштовувати республіканські та регіональні звітні конференції про польові дослідження. Для публікації матеріалів експедиційних досліджень вирішено відновити серійне видання «Археологічні пам'ятки УРСР». Підkreślено, що ІА АН УРСР, як головна археологічна установа в республіці, здійснює планування та координацію всіх стаціонарних робіт, затверджує їх виконавців, а також забезпечує науково-методичний контроль за якістю досліджень. «Відкриті листи» на право проведення розрідок і розкопок видає виключно ІА АН УРСР. Визнано за необхідне розширити і змінити склад Польового комітету та Польової інспекції при ІА АН УРСР, для забезпечення нормальної роботи яких з кожної господоговірної експедиції відраховувати 2% від загальної суми витрат.

В умовах переходу країни до ринкової економіки перед українською археологією постає завдання забезпечити належний рівень розвитку наукових досліджень.

Одержано 08.04.91.

ВСЕСОЮЗНИЙ СЕМІНАР «ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ»

С. Ж. Пустовалов, Г. М. Тощев

З 26 по 29 листопада 1990 р. у м. Запоріжжі проходив перший семінар, присвячений дослідженю сучасного стану катакомбної спільноти. Ініціаторами цього заходу стали Інститут археології АН України, Запорізький держуніверситет, обласний краєзнавчий музей та Товариство охорони пам'яток історії та культури. Необхідність зустрічі фахівців-«катаомбників» назрівала вже давно. Швидке накопичування матеріалів, повільні темпи їх вивчення і введення у науковий обіг, відсутність узагальнюючих праць значно гальмують процес вирішення різномінічних проблем доби середньої бронзи півдня Східної Європи.

У роботі семінару взяли участь археологи з Кишинєва, Києва, Москви, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запоріжжя, Воронежу, Азова, Грозного. Куйбишева, Челябінська — загалом понад 40 чоловік. Було прослухано та обговорено 23 доповіді, в яких висвітлювались різноманітні аспекти вивчення катакомбних пам'яток.

Відкрив семінар Г. М. Тощев, який підвів підсумки досліджень катакомбних пам'яток у Запорізькій області, наочно продемонстрував на цьому прикладі розрив між накопиченням матеріалу та його інтерпретацією. Усунення цих недоліків лежить на шляху публікації результатів розкопок та у більш інтенсивному спілкуванні спеціалістів.

Питання походження культур та появи катакомбного обряду поховання в Східній Європі певною мірою піднімаються в доповідях С. М. Санжарова «Про співставлення ранньокатакомбних старожитностей Південно-Східної Європи з культурою Золота в Малопольщі», М. Г. Граджиєва і Р. Г. Магомедова «Велікентські катакомби». Автор першої доповіді віддає перевагу місцевим джерелам у формуванні донецької культури, простежує напрям поширення катакомбних традицій із сходу на захід. Матеріали різних за часом Велікентських катакомб з Дагестану дали змогу конкретніше пійти до питання про шляхи формування та проникнення катакомбного обряду в степову смугу. Подальше ретельне вивчення цієї пам'ятки дозволить вирішити значну кількість дискусійних проблем у дослідженні доби бронзи Кавказу та суміжних територій. Обидві доповіді викликали бурхливе обговорення і одержали високу оцінку присутніх.

До останньої доповіді приєднується робота С. Б. Буркова «Нові катакомбні комплекси з Чечено-Інгушетії» та А. Л. Нечитайлло, М. Г. Гаджиєва «Традиції стародавніх культур Дагестану в катакомбних пам'ятках України». С. Б. Бурков подає нові матеріали та розглядає питання зв'язку різних районів Кавказу, роблячи при цьому спроби вдосконалення хронологічної шкали та періодизації ряду культур. Співавтори другої доповіді на прикладі кераміки з обмазкою показали взаємозвязок катакомбних племен України та Кавказу. Впливи останнього простежуються навіть у Північно-Східному Надазов'ї.

Серія доповідей була присвячена матеріалам середньодонської культури. В узагальнюючому виступі Ю. П. Матвєєва «Середньодонська культура: походження, періодизація, подальша доля» підводиться підсумки вивчення цього утворення. Після різноміцької характеристики пам'яток автор робить висновок про відсутність на її території пам'яток культури багатострічкової кераміки. Детальна характеристика посуду з середньодонських поховань подана у доповіді В. І. Беседіна. Він наголошує на необхідності виділення у межах названої культури локальних варіантів або, навіть, двох окремих культур. В цілому з доповідей вигідна достатня вивченість цього регіону.

Матеріали з Надазов'я та Донбасу знайшли відображення у доповідях С. М. Постникова та В. А. Посреднікова «До питання про хронологію пам'яток катакомбної культури Північно-Східного Надазов'я», Д. П. Кравця «До питання про ранньокатакомбні воїнські поховання Донбасу». Співавтори першого виділяють дві групи поховань, детально описуючи та датуючи кожну. Д. П. Кравець на матеріалах серії поховань робить висновок не тільки про наявність станової групи воїнів, але й про розшарування в її середовищі.

Зразком подання матеріалів стала доповідь І. Ф. Ковальової «Передстеп лівобережної України в катакомбний час». Автор показала, що на цій території існували різні групи катакомбного населення, акцентуючи увагу на можливу участь носіїв постмаріупольської культури в формуванні одного з варіантів. Останню тезу в обговоренні деякі промовці піддавали сумніву та висловлювали побажання підходити до цього більш обережно.

Закономірне зацікавлення присутніх викликало повідомлення дніпропетровського дослідника А. В. Андросова про роботи на відомій пам'ятці «Стрільча скеля». Здобуті матеріали відносяться до пізньокатакомбного періоду (інгульська культура).

Пильну увагу привернули доповіді С. Ж. Пустовалова «Про форми політогенезу в катакомбному сусільстві Північного Причорномор'я» та «Про реконструкцію релігійних уявлень в епоху середньої бронзи в Північному Причорномор'ї (друга доповідь у співавторстві з Ю. Я. Рассамакіним)». У першій доповіді автор проводить думку, що в ареалі розповсюдження пам'яток інгульської культури існувало велике за територією етно-політичне утворення з станово-кастовою соціальною системою. Остання, як вважає доповідач, склалась з трьох колишніх етносів (пізньоямного, умовно донецького та інгульського), які тривалий час співіснували, у результаті чого етнічні ознаки законсервувались тому, що набули соціального змісту. Досліджена біля м. Молочанська пам'ятка має унікальний характер. Вона інтерпретована авторами як святалище, що пройшло у своєму розвитку три етапи. Воно виступає одним з свідчень

народження ранньокласових тенденцій у ката콤бний час. Всебічна оцінка його — справа майбутнього.

У своїй доповіді Е. Л. Фещенко зробив спробу простежити зміни в використанні вохри по окремих мікрорайонах та хронологічних групах ямної культури на території Лівобережжя Дніпра.

Серія виступів висвітлювала питання історичної долі та взаємозв'язків пізньоката콤бного населення з іншими культурами. В. В. Отрощенко підсумував дані про можливість контактів ката콤бної та зрубної спільнотей. Він заперечує останні, ґрунтуючись на тому, що між ката콤бними та зрубними пам'ятками існує хронологічний розрив. П. Ф. Кузнецов простежує міру взаємопливів ката콤бного та полтавського населень. О. Е. Кислій продемонстрував значний обсяг досліджень ним пам'яток. Цей автор, посилаючись на відомі в інших культурах відміні між похованальним посудом та знайденим у житлах, припускає можливість синхронізації пам'яток каменського типу в Криму з ката콤бними похованнями у степовій частині Причорномор'я.

О. Я. Савеля та Г. М. Тощев доповіли про наслідки вивчення могильника «Штурмове». Вони вважають, що пам'ятка має синкретичний характер. Тут поєднані пізньоката콤бні та каменські риси, що свідчать про генетичний зв'язок їх носіїв у передгрії Криму. В обговоренні висловлена думка про ката콤бну приналежність могильника.

Нові ката콤бні матеріали продемонструвала З. Х. Попандопуло. З великою увагою було вислухано доповідь О. П. Журавльова про результати палеозоологічних досліджень на поселенні Бугське — II в Миколаївській області. Виступ К. О. Шепель про звичай штучної деформації голови в епоху бронзи на території Східної Європи викликав багато питань та жваву дискусію. Про мовну приналежність носіїв ката콤бної культурно-історичної спільноти доповів С. П. Каїра.

Активну участь у роботі семінару взяли С. Н. Братченко, Л. А. Новікова, Б. Д. Михайлів та ін. Підводячи підсумки наради, промовці підкреслювали необхідність подальших зустрічей, їх регулярності.

Матеріали семінару опубліковані в збірці тез «Проблемы ката콤бной культурно-исторической общности», Запорожье, 1990, 122 с. Семінар став першою пробою сил у проведенні спеціалізованих конференцій по ката콤бній проблематиці.

Одержано 18.04.91

НАШІ АВТОРИ

АНТОНОВА Інна Анатоліївна — заслужений працівник культури УРСР, співробітник Херсонеського історико-археологічного заповідника.

БІЛЕЦЬКИЙ Андрій Олександрович — доктор філологічних наук, професор, спеціаліст з питань класичної філології та загального мистецтвознавства.

БРАУНД Девід Колін — доктор, професор Ексетрського університету (Великобританія). Спеціаліст у галузі давньої історії, периферії античного світу Причорномор'я і Закавказзя.

ВИНОКУР Іон Ізраїлевич — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою Кам'янець-Подільського педінституту. Спеціаліст у галузі слов'яно-руської археології.

ЗОЦЕНКО Володимир Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі давньоруської археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі античної археології.

КЛОЧКО Любов Степанівна — старший науковий співробітник Державного музею історичних коштовностей УРСР. Спеціалізується в галузі скіфського костяму.

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі античної археології.

КУЛАТОВА Ірина Миколаївна — старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею.

КУЧЕРА Михайло Петрович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі давньоруської археології.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ЦНПМ Інституту зоології АН УРСР. Спеціаліст у галузі античної археології.

МАКАРОВ Микола Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН СРСР. Спеціаліст в галузі середньовічної археології.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі археології ранньозалізного віку.

НУЖНИЙ Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі первісної археології.

ПЕЛЕНСЬКИЙ Ярослав — доктор, професор Університету Айови (США). Спеціаліст у галузі давньоруської історії та культури.

ПИСАРЕНКО Юрій Георгійович — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР.
Спеціалізується в галузі давньоруської археології.

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник ІА АН УРСР.

РОЛЛЕ Рената — доктор, професор Геттінгенського університету (ФРН). Спеціаліст у галузі археології та стародавньої історії Східної Європи.

РУСЬЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі античної історії та культури.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі археології ранньозалізного віку.

СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної історії і класичної філології.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — заст. директора Полтавського краєзнавчого музею.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік АН УРСР, директор ІА АН УРСР. Спеціаліст у галузі археології та історії давньоруського часу.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — доктор історичних наук, професор, консультант ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі первісної археології.

ТОЩЁВ Генадій Миколайович — кандидат історичних наук, ст. викладач Запорізького держуніверситету.

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник Державного історичного музею УРСР. Вивчає античну культуру.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ААМ — Архитектура античного мира
- АГСП — Античные города Северного Причерноморья
- АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
- АЙЗ — Археологические известия и заметки
- АИСЗП — Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья
- АИЧПЕ — Ассоциация по изучению Четвертичного периода Европы
- АКСП — Античная культура Северного Причерноморья
- АО — Археологические открытия
- АПАИУ — Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВВ — Византийский временник
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВИ — Вопросы истории
- ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
- ДСППВГК — Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой Греческой колонизации
- ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
- ИААСП — Исследования по античной археологии Северного Причерноморья
- ИААЮЗУ — Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР
- ИАК — Известия археологической комиссии
- ИКАМ — История и культура античного мира
- ИПО — История первобытного общества
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН УССР
- МАР — Материалы по археологии России
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- МОПЖУ — Морфологические особенности позвоночных животных Украины
- НАА — Народы Азии и Африки
- НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
- НА ПКМ — Научный архив Полтавского краеведческого музея
- НО — Надписи Ольвии
- НЭ — Нумизматика и эпиграфика
- ОАК — Отчет археологической комиссии
- ОАМ — Одесский археологический музей
- ПВЛ — Повесть временных лет
- ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северо-Восточного Причерноморья
- ПИКГ — Памятники истории Киевского государства XI—XII вв.
- ПИО — Проблемы истории Ольвии
- ПСРА — Полное собрание русских летописей
- РЖВСЗП — Ранний железный век в Северо-Западном Причерноморье
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- ТОДРЛ — Труды отдела древнерусской литературы
- УІЖ — Український історичний журнал
- ЧОЛДП — Чтения общества любителей древней письменности
- CIL — Corpus inscriptionum Latinarum
- IGRR — Inscriptiones Graecae ad res Romanas permissiles
- IOSPE — Latyshev V. Inscriptiones antiquae oral septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae
- RE — Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

НУЖНЫЙ Д. Ю. Дистанционные охотничьи орудия в каменном веке	3
СКОРЫЙ С. А. К вопросу о «культурной принадлежности» древностей типа Новочеркасского клада 1939 г.	14
БРАУНД Д. Дион Хрисостом, торговля Ольвии и ольвийская «тавроскифская война»	25
КРАПИВИНА В. В. По поводу статьи Д. Браунда	31
ПЕЛЕНСКИЙ Я. Борьба за «Киевское наследство» в 1155—1175 гг.: религиозно-церковная сфера	33
ТОЛОЧКО П. П. Существовала ли древнерусская народность?	47

Публикации археологических материалов

КЛОЧКО Л. С., МУРЗИН В. Ю., РОЛЛЕ Р. Головной убор из кургана Татьянина могила	58
ХОМЧИК М. А. Хирургические инструменты из Ольвии	63

Память археологии

СУПРУНЕНКО А. Б., И. Ф. Каминский — исследователь памятников археологии Полтавщины	69
--	----

Дискуссии

ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. Становление античного способа производства в Нижнем Побужье (по археологическим данным)	76
ПИСАРЕНКО Ю. Г. Дискуссионные вопросы ранней истории Смоленска (к проблеме киево-смоленских отношений IX—XIII вв.)	87

Новые открытия и находки

РУСЯЕВА А. С. Античные мотивы в творчестве Леси Украинки	99
ЗУБАРЬ В. М., АНТОНОВА И. А., САВЕЛЯ О. Я. Надгробие римского кавалериста с окраины Балаклавы	102
ЗОЦЕНКО В. Н. Об одном древнерусском женском антропониме	108

Рецензии

МАКАРОВ Н. А. Kolchin B. A. Wooden Artefacts from Medieval Novgorod // BAR International Series.—Oxford, 1989.—495 p.	111
ТЕЛЕГИН Д. Я. Killian L. Zum Ursprung der Germanen.—Boon, 1988.—119 s.	113
ВИНОКУР И. С. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период (Отв. редактор В. Д. Баран).—Киев: Наукова думка, 1990.—486 с.—Илл.	116
СКРЖИНСКАЯ М. В. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима (Перевод с польского В. К. Ронина).—М., 1988.—496 с.	120
РЫЧКОВ Н. А. Археологические исследования на Полтавщине: Сборник научных трудов.—Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1990.—116 с.	123

Первоисточники по древней истории и археологии Украины

ГЕРОДОТ «История»	125
-----------------------------	-----

Хроника

КУЛАТОВА И. Н., СУПРУНЕНКО А. Б. Археологический семинар в Лубнах	137
КУЧЕРА М. П. Работа научного совета по проблеме «Археология и древняя история Украинской ССР»	138
ПУСТОВАЛОВ С. Ж., ТОЩЕВ Г. Н. Всесоюзный семинар «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности»	141

Крижицкий С. Д.

АРХІТЕКТУРА АНТИЧНИХ ГОСУДАРСТВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОР'Я.

Киев: Наукова думка, 1992

Монографія присвячена історії містобудування та архітектури держав, заснованих грецькими переселенцями на північному узбережжі Чорного моря. Ці міста-держави — Тіра (Нижнє Подністров'я), Ольвія (Нижнє Побужжя), Херсонес (Південно-Західний Крим), Боспорське царство (узбережжя Керченської протоки) — проіснували близько тисячі років — з VI ст. до н. е. до IV ст. н. е. Архітектура цих центрів розвивалася в цілому в руслі загальногрецьких античних традицій. Однак під час їх еволюції у Північному Причорномор'ї склався ряд особливостей, завдяки яким можна говорити про формування власної досить оригінальної і стійкої традиції, на яку не змогла вплинути навіть римська архітектура. З іншого боку, вплив північнопричорноморської античної архітектури на будівельні традиції навколошніх племен, головним чином скіфів та частково черняхівців, — спричинив до формування своєрідної змішаної греко-варварської традиції. Архітектура північнопричорноморських держав стала тією основою, на якій склалася будівельна традиція, зокрема і для ранньосередньовічних міст Криму.

Значна увага у монографії приділяється основним категоріям історико-культурних джерел, аналіз яких дає змогу набути уявлення про архітектуру північнопричорноморських міст. Це, насамперед, археологічні матеріали, епіграфічні пам'ятки, літературні свідчення давніх авторів, зображення архітектурних споруд на монетах Боспору, рельєфах, розписах, прикрасах.

Кожен етап історичного розвитку держав, що розглядаються, у книзі детально представлений розглядом містобудування, оборонних споруд, культових комплексів і окремих храмів, житлових будинків, поховань споруд, архітектурних ордерів, конструкцій, будівельної техніки, декору.

У праці, крім реконструкції житлових будинків, зібрані, практично, всі відомі на цей час реконструкції північнопричорноморських храмів, котрі дійшли до нас у вигляді окремих архітектурних деталей або, у кращому випадку, залишків фундаментів. Значне місце при цьому посідає проблема визначення ступеню вірогідності за пропонованих реконструкцій.

Книга добре ілюстрована. Вона заповнює прогалину у вітчизняній історіографії, оскільки є першим досить широким і разом з тим поглибленим узагальненням наших відомостей з історії архітектури античних держав Північного Причорномор'я — першої найбільш яскравої сторінки в історії архітектури найдавніших епох на території України. За своїм значенням та якістю архітектура античних держав Північного Причорномор'я є в одному ряду з такими явищами як, наприклад, архітектура Київської Русі. Монографія становитиме інтерес для широкого кола читачів, у тому числі фахівців, які цікавляться історією культури народів, які мешкали у давнину у Південно-Східній Європі.

Русєєва А. С.

РЕЛИГІЯ И КУЛЬТЫ АНТИЧНОЙ ОЛЬВІИ

Киев: Наукова думка, 1991 (18 арк., ил.)

У монографії вперше всебічно досліджується релігійний світогляд населення однієї з найбільших на півдні нашої республіки античних демократичних держав — Ольвії впродовж майже тисячолітнього періоду її існування (VI ст. до н. е.— IV ст. н. е.). Розглядаються найдавніші міфологічні твори мілетсько-іонійських колоністів Північно-Західного Причорномор'я, зокрема про славнозвісних героїв Ахілла та Геракла. За різними епіграфічними джерелами встановлюються релігійно-філософські знання ольвійських громадян в період від архайки і вж до римського часу.

В хронологічній послідовності і взаємозв'язку з історичним розвитком Ольвійського полісу вивчаються головні державні культу Аполлона, Зевса і Ахілла з їх багатьма локальними епіклезами та конкретними функціями, дається нова інтерпретація полісно-сакральної емблеми Ольвії. Аналіз та систематизація епіграфічних, нумізматичних та різноманітних археологічних джерел дає можливість розглянути також багато інших божеств, яким в різні періоди своєї історії поклонялись ольвіополіти. Їх вшанування носило офіційний характер і було пов'язане з соціально-політичним та економічним розвитком держави. На окремих етапах її культурно-історичного розвитку велику роль відігравали культу Деметри, Гермеса, Афіни, Матері богів (Кібелі), Афродіти, Діоскурів, Діоніса, Демосу та багатьох інших.

Охарактеризовані також приватні культу та вірування, серед яких особливо поширеними були магічні уявлення та поховальний культ. Велике значення в розповсюдженні культів і їх закріplенні в державному і культурному житті Ольвії належало різним сакральним організаціям, релігійним діячам, окремим дедикантам та евергетам. Простежені культурно-політичні відносини з численними регіонами Середземномор'я і Причорномор'я, а також навколоішніми племенами.

Подано загальну характеристику ольвійського пантеону та місцевої іконографії, визначено основні тенденції розвитку та особливості релігійного світогляду ольвіополітів, роль релігії в системі культури Ольвійської держави та внесок давніх еллінів Нижнього Побужжя в загальну скарбницю античної культури. До наукового обігу вводиться велика кількість нових археологічних та епіграфічних джерел.

З МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Кераміка — одна з найчисленніших категорій знахідок у більшості поховальних пам'яток. Під час археологічних розкопок збираються сотні тисяч уламків посудин.

Кераміка — джерело, що вміщує багату інформацію, про життя давнього населення і вивчення кераміки — невід'ємна частина багатьох археологічних досліджень з давньої історії.

Вперше в радянській археології проблемам обробки кераміки із археологічних розкопок, методиці і методології введення даних про неї до наукового обігу присвячена спеціальна монографія.

В. Ф. Генінга

«ДРЕВНЯЯ КЕРАМИКА [МЕТОДЫ И ПРОГРАММЫ ИССЛЕДОВАНИЯ В АРХЕОЛОГИИ]».—

Киев: Наукова думка, 1991.— 10 друк. арк.

В. Ф. Генінг — професор, доктор історичних наук, автор ряду монографій і статей з методології археології, історії науки, теорії соціально-історичного розвитку первісності.

Економії часу, ефективній обробці джерела, одержанні максимуму наукової інформації та аргументації висновків Вам допоможе методика дослідження, запропонована в книзі В. Ф. Генінга. Тут же Ви знайдете виклад фундаментальної археологічної теорії — обґрунтування дослідження соціально-історичних проблем за археологічними джерелами і описання стандартних проблемно-цільових програм з дослідження питань визначення культурної (етнічної) належності комплексів кераміки, хронологічного упорядкування пам'яток і етнічного складу населення за даними аналізу кераміки.

Замовлення на нову книгу можна оформити за тематичним планом 1992 р. видавництва «Наукова думка» або через торговельну мережу за адресою:

252001 Київ-1, вул. Кірова, 4
магазин «Наукова думка»

НОВА КНИЖКА
Видавництво Московського університету

ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА

под ред. С. П. Карпова

1991.— 20 л.: ил.— (В пер.)

Колективна монографія — комплексне, міждисциплінарне дослідження проблем історії Причорномор'я як одного з важливих економічних, політичних і культурних регіонів періоду розвинутого середньовіччя. Книжка присвячена питанням джерелознавства, регіонально-стадіальному вивченю історії міст, міжнародних економічних зв'язків Причорномор'я з країнами Заходу і Сходу. Вперше публікуються матеріали із зібрань архівів Венеції, Генуї та ін., що мають значний інтерес для вивчення історії економічних і політичних зв'язків Північного і Південного Причорномор'я у XIII—XV ст.

Центральне місце займає вивчення історії Херсона у X—XV ст. Розглянуті питання еволюції ремесла, зайнятості городян сільськогосподарською і промисловою діяльністю, визначені напрямки, характер і структура міжнародної торгівлі; виділені етапи в розвитку міського управління і міських рухів; охарактеризовані соціальна структура, етнічний склад населення і церковна організація Херсона.

Для візантіністів, сходознавців, дослідників вітчизняної і західноєвропейської медіевістики, археологів, мистецтвознавців і читачів, що цікавляться історією Візантії і Причорномор'я.

Темплан 1991, № 32

ДО УВАГИ АРХЕОЛОГІВ, ІСТОРИКІВ,
ЕТНОГРАФІВ ТА МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ

ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ДНІПРА

створений Українським Фондом культури, редакцією журналу «Пам'ятки України», Запорізьким річковим портом та Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм:

має у своєму розпорядженні найновіше необхідне спеціальне гідротехнічне обладнання, досвідчених спеціалістів;

виконує підводні археологічні розвідки та дослідження:

— затоплених поселень, городищ, міст, портів та інших прибережних будов;

— залишків кораблів та човнів, місць переправ, якірних стоянок, мостів;

— культових місць, пов'язаних з поклонінням підводним богам на дні морів, озер та рік,

а також підводну кіно- і фотозйомку та етнографічні дослідження, пов'язані з традиційною річковою культурою Дніпровського басейну.

Адреса: 330063, м. Запоріжжя, вул. Чекіста, 29, тел. 64-14-48
р/р № 000142159 в обласній дирекції Укрсоцбанку м. Запоріжжя.

3 крб. 20 коп.

ІНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235-3490. Археологія. 1991. № 3. 1—152.